

Geautoriseerde herziene, tot november 2019 verbeterde en aangevulde, versie van Hoofdstuk III (blz. 121- 219) uit de dissertatie van Pieter H. van der Plank:

**Etnische Zuivering in Midden-Europa,
Natievorming en Staatsburgerschap in de 20ste eeuw,
*Ethnic Cleansing in Central Europa, Nation-building and
Citizenship in the 20th Century***

verdedigd aan de Rijksuniversiteit Groningen, op 1 juli 2004; promotores
prof. dr. H. Renner en prof. dr. D.F.J. Bosscher.
Boekuitgave bij UPF, Leeuwarden. ISBN 90-5573-575-2, NUR 686/697.

**III. De strijd om nationale grenzen in Midden-Europa, 1918-1922
*III. Struggle for national boundaries in Central Europe, 1918-1922***

*"Ich gehöre [...] einer offenbar versunkenen
Welt an, in der es selbstverständlich
schien, daß ein Volk regiert werde und,
daß es also, wollte es nicht aufhören,
Volk zu sein, sich nicht selber regieren könne."*

Freiherr von Trotta, in Joseph Roth's Kapuzinergruft ¹

Inhoudsopgave Contents (paginering volgens boek)

1. Oorlog en plannen tot staatkundige herinrichting	121
<i>War and redesigns for the political-geographical future</i>	
1.a. Deportaties en vluchtelingenstromen in Rusland en Oostenrijks Galicië, 1914-1917	
<i>Deportations and refugee flows in Russia and Austrian Galicia, 1914-1917</i>	
1.b. Ontwerpen van de Centrale Mogendheden voor de staatkundige toekomst	
<i>Designs by the Central Powers for the political-geographical future</i>	
1.c. Het Verdrag van Brest-Litovsk en de bezetting van het Balticum, Witrusland en de Oekraïne door de Centrale Mogendheden, begin 1918	
<i>The Treaty of Brest-Litovsk and the occupation of the Baltic, Belarussian and Ukrainian provinces, at the beginning of 1918</i>	
1.d. De Centrale Mogendheden moeten zich ontwapenen en het gezag overlaten aan nationale voorlopige regeringen en hun milities, eind 1918	
<i>Disarmament of the Central Powers and assumption of power by provisional national governments and their militias</i>	
2. De oprichting van nieuwe staten in Finland en het Balticum	128
<i>Establishment of new states in Finland and the Baltic region</i>	

¹ Roth 1978: 135-136.

2.a. Finland en Karelië	<i>Finland and Carelia</i>	
2.b. Gezagsvacuüm in het Balticum, 1917-1920; Letland en Litouwen	<i>Authority vacuum in the Baltic provinces, 1917-1920</i>	
3. De vorming van een Duitstalige romp-staat Oostenrijk		132
	<i>Establishment of a German speaking trunk state: Austria</i>	
4. De geografische vormgeving van Tsjechoslowakije.....		135
	<i>Geographical design of Czechoslovakia</i>	
4.a. Tsjechië: de voormalige kroonlanden Bohemen, Moravië en Oostenrijks-Silezië	<i>Czechia: the former crown provinces Bohemia, Moravia and Austrian-Silesia</i>	
4.b. Slowakije	<i>Slovakia</i>	
4.c. De Karpathen-Oekraïne (Transcarpathië)	<i>The Carpathian Ukraine (Transcarpathia)</i>	
5. Het geografisch herstel van de Poolse staat		145
	<i>Geographical restoration of the Polish state</i>	
5.a. Poolse politieke emancipatie	<i>Polish political emancipation</i>	
5.b. Ontwerpen voor een Poolse vazalstaat binnen het Centrale Machtsbereik	<i>Designs for a feudatory Polish state under control of the Central Powers</i>	
5.c. Een voorlopig nog ‘onbegrensde’ soevereine Poolse staat onder auspiciën van de Geallieerde grote mogendheden	<i>Geographically unconfined Poland under Allied supervision</i>	
5.d. Problematische grensbepalingen	<i>Problematic boundaries</i>	
5.e. Voorlopige Poolse grensafbakeningen met Duitsland	<i>Provisional Polish boundaries with Germany</i>	
5.f. Voorlopige en Gedeeltelijke grensbepalingen van de Poolse staat in het Verdrag van Versailles, 1919; Opper-Silezië; Posen; Westpruisen	<i>Partly indicated boundaries of Poland in the Treaty of Versailles, 1919; Indefinite limits in Upper-Silesia, Posen (Poznan) and West-Prussia</i>	
5.g. Voortgezette discussies over volksstemmingen in Opper-Silezië en zuidelijk Oostpruisen	<i>Ongoing discussions concerning plebiscites in Upper-Silesia and Southern East-Prussia</i>	
6. De volksraadplegingen in Westpruisen, Oostpruisen en Oppersilezië; compromis van de Volkenbond aangaande de verdeling van Silezië		157
	<i>Plebiscites in West and East-Prussia and Upper-Silesia; compromise of the League of Peoples concerning the division of Silesia, 1921</i>	
6.a. Marienwerder en Allenstein (Mazoerië)	<i>Marienwerder and Allenstein (Mazuria)</i>	
6.b. Oppersilezië	<i>Upper-Silesia</i>	
6.c. Het deficit van de volksstemmingen	<i>Inadequacy of the plebiscites</i>	

7. **Aanvullend afzonderlijke verdrag over de Vrijstaat (*Freie Stadt*) Danzig, in de Conventie van Parijs 1920** 164
Separate complimentary treaty in the Convention of Paris concerning a Free City of Danzig, 1920
8. **Pools-Tsjechische tegenstellingen bij de verdeling en toewijzing van Opper-Silezië, geregeld in het Verdrag van Spa, 1920** 165
Polish-Czechoslovakian confrontations in the division and allocation of former Austrian Silesia, settled by the Treaty of Spa, 1920
9. **Strijd om de grenzen met Rusland en Litouwen, besloten in de Vrede van Riga, 1921** 166
Battle for eastern borders of Poland with Russia and Lithuania, settled in the Treaty of Riga, 1921
- 9.a. Geallieerde onenigheid en tijdelijke demarcatielijnen
Allied controversies and provisional demarcation lines
- 9.b. Pogingen tot staatkundige verzelfstandiging van de Oekraïne
Attempts to settle political independence in the Ukraine
- 9.c. Poolse territoriale opmars naar het oosten, en terugtrekking, 1918-1919
Eastward Polish territorial advance, and withdrawal 1918-1919
- 9.d. Wapenstilstand en een voorlopige grens in de Curzon-lijn, 1920
Armistice and a provisional border in the Curzon-line, 1920
10. **Memelland, tussen Duitsland en Litouwen; de Memel-conventie, 1923** 171
Memelland (Klaipeda), between Germany and Lithuania; settled in the Memel-convention, 1923
11. **De nieuwe grens tussen Oostenrijk en Hongarije: Burgenland; Protocol van Venetië, 1921** 173
The new border between Austria and Hungary; settled in the Protocol of Venice, 1921
12. **De vergroting van Roemenië: Bessarabië (Moldova), Transsylvanië en de Boekowina; per saldo: verdubbeling van Roemenië in bevolking en oppervlak** 175
The enlargement of Romania, doubling in population and surface, by the annexation of Bessarabia (Moldova), Transylvania and Bucovina
13. **De vorming van de grenzen van Joegoslavië** 179
Constituting the borders of Yugoslavia
- 13.a. Confrontatie met Italiaanse belangen: Istrië, Dalmatië en Albanië
Confrontation with Italian interests: Istria, Dalmatia and Albania
- 13.b. De grenzen met Hongarije en Roemenië: Baranya, Bácska en het Banaat
The borders with Hungary and Romania
- 13.c. De grens met Oostenrijk: Krain, Stiermarken en Karinthië
The border with Austria: division of crownlands Carniola, Carinthia and Styria

14. De geografische uitbreidingen van Italië: Zuid-Tirol en Trentino, Kustland en Dalmatië, Fiume, definitieve vredesregelingen	186
<i>Geographical extension of Italy: South-Tyrole and Trentino, Austrian Littoral, Fiume, concluded in definitive peace arrangements</i>	
15. De balans van de etnische en nationale zuiveringen in het Interbellum	194
<i>Balance of ethnic and national cleansing in the Inter-war period</i>	
15.a. Individuele versus collectieve zelfbeschikking	
<i>Individual vs. collective self-determination</i>	
15.b. Inventarisatie van territoriale en bevolkingsafstand door de Centrale Mogendheden	
<i>Inventory of territorial and population losses by the Central Powers</i>	
Oorlogsvluchtelingen; na-oorlogse migraties; Bohemen en Moravië (Tsjechië); Slowakije en de Karpathen-Oekraïne; Transsylvanië; Polen, de voormalig Duitse oostprovincies; Polens oostelijke grensgebieden; aanvulling met Tirol en Elzas-Lotharingen	
<i>War fugitives; after-war migrations; Bohemia and Moravia; Slovakia and the Carpathian Ukraine; Transylvania; Poland; former German eastern provinces; Polands eastern provinces; South-Tyrole and Alsace-Lorraine</i>	
Tabel 2. Balans van nationale bevrijding en minorisering na de oprichting van de nieuwe nationale staten in 1919/20 (in 100.000-tallen)	203
<i>Balance of national self-determination and minorisation after the establishment of national states in 1919/20</i>	
Tabel 3. Uittocht van Russische, Duitse en Oostenrijks-Hongaarse staatsburgers uit de nieuwe nationale staten van Midden-Europa vanaf 1918	
<i>Exodus of Russian, German and Austrian-Hungarian citizens from the new national states in Central Europe from 1918 on</i>	
	206
Tabel 4. De volksstemmingsgebieden 1920-1921	208
<i>The plebiscite territories 1920-1921</i>	
Bibliografie <i>Bibliography</i>	209

De geografische namen Westpruisen en Oostpruisen houden de Duitse schrijfwijze aan omdat anders verwarring kan ontstaan met de aanduiding van het westelijk en oostelijk deel van het koninkrijk Pruisen. Het gaat in deze studie dus om de provincies die beide in het oostelijk deel liggen en die in de Nederlandse en Engelse literatuur op een wijze worden geschreven die verwarring kan oproepen (voor Zuid-Tirol is dan weer wel een uitzondering gemaakt). Ook enkele andere spellingsgermanismen worden aangehouden vanwege de duidelijkheid, met name als zij een geografisch een bestuurlijk geheel aangeven (oostprovincies, Westpruisen, *Oostpruisen Oppersilezië, Nedersilezië, Sudetenduits(land)*, rijkshelft, Grootduits) of een samenvattend begrip vormen (*Ruslandduitsers* i.p.v. Russische Duitsers of Duitse Russen, maar dan weer niet bij Deutschbalten, dat is gevarieerd tot Duitse Balten dan wel Baltische Duitsers). In het geval van samenstellingen met 'Sovjet' is alleen geen verbindingsstreep gebruikt wanneer beide deelwoorden een geheel vormen, zoals in Sovjetunie, Sovjetleger enz.

Plaatsnamen en regionale namen, zoals die van provincies, zijn weergegeven in de talen die de bevolking ter plaatse sprak op het moment van de situatie in de tekst. Als eerste naam de officiële te dien tijde. De volgende versies, gescheiden door / zijn soms de tweede officiële naam en de namen die na de oprichting van de nieuwe nationale staten in 1919/20 de officiële status over namen. Of na 1945 de nieuwe officiële naam werden. Dit veelvoud van namen dient het herkennen en opzoeken in atlanten en in de literatuur, die zich aan verschillende nationale tradities, resp. nationaalpolitieke codes houdt.

1. Oorlog en plannen tot staatkundige herinrichting

In Midden-Europa was migratie in de tweede helft van de 19de eeuw, nadat staatsburgers daartoe de vrijheid hadden gekregen, een algemeen verschijnsel geworden. Die vrijheid werd tussen 1870 en 1910 door 7 miljoen mensen aangegrepen onder dwang van armoede, uitzichtloosheid en discriminatie. Vooral dat laatste was een reden voor 2½ miljoen Joden om te vertrekken. Toen in 1914 de oorlog was uitgebroken, kwamen in oostelijk Midden-Europa in breder verband migraties op gang die etnische zuivering genoemd konden worden, maar zij waren moeilijk te onderscheiden van de bevolkingsverschuivingen die nu eenmaal het gevolg zijn van zich verplaatsende fronten en elkaar afwisselende militaire bezettingen. Zij vonden op betrekkelijk willekeurige wijze plaats waarbij tussen vlucht en deportatie moeilijk onderscheid gemaakt kon worden. In 1914 manifesteerde zich een echte 'volksoorlog', een die zich niet alleen tussen legers afspeelde, maar die ook de bevolking bewust bij de strijd wilde betrekken. In Midden-Europa waren het de op 14 augustus 1914 binnenvallende Russische legers die in het oosten en zuiden van Oostpruisen doelbewust dorpen en stadjes afbrandden, en daarmee 800.000 bewoners op de vlucht joegen met de bedoeling dat zij de Duitse verdediging voor de voeten zouden gaan lopen.² Deze vluchtelingen keerden langzaam terug nadat de Russische opmars in september ongedaan was gemaakt in de Slag bij Tannenberg. Maar een deel van hun vluchtte in januari opnieuw toen een tweede - kortdurende - Russische inval volgde. Pas in de jaren twintig zouden de verwoeste steden heropgebouwd worden en kwamen de laatste vluchtelingen terug.

Weldra zou het opjagen van mensen uit oorlogsgebieden en de vervolging van politiek 'onbetrouwbare elementen' op politiek en etnisch selectieve, doelbewuste en systematische wijze gaan plaatsvinden, wanneer de autoriteiten in dergelijke groepen een bron van de ondermijning van hun gezag vreesden. Ook eigen falen kon gemaskeerd en de publieke opinie tevreden gesteld worden met het straffen van nationaal onbetrouwbare etniciteiten: eerst als zodanig gedoodverfde, maar later vaak, ook als gevolg van hun behandeling, daadwerkelijke vijfde colonnes.

1.a. Deportaties en vluchtelingenstromen in Rusland en Oostenrijks Galicië, 1914-1917

Uitdrukkelijk etnische en nationale zuiveringen in oostelijk Midden-Europa zouden in de Eerste Wereldoorlog uitgevoerd worden door de Russische autoriteiten, nadat de Duitse legers Russisch-Polen (Congres-Polen) en de eveneens Russische provincies Litouwen en Koerland (het zuiden van het latere Letland) in augustus en september 1915 hadden bezet.³ Een deel van de Polen en Litouwers en vooral Joden hadden de komst van deze legers als een bevrijding gevierd. De Joden omdat zij nu de burgerlijke gelijkberechtiging kregen die het tsarenregime hen tot dusver had onthouden, de Litouwers in het vooruitzicht van zelfbestuur, en de Polen en Litouwers vanwege de vrijheid die zij kregen om hun eigen plaatselijk bestuur te regelen en hun culturele en onderwijsinstellingen te organiseren.⁴

² Schumacher 1957: 281-193; Gornig 1995: 61-62.

³ Ongeveer tot de lijn die in 1919 de oostgrens van het heropgerichte Polen zou worden. Het frontverloop vindt men cartografisch in detail weergegeven in Esposito 1995, maps 22-27, 36-41.

⁴ Conze 1958: 354.

Sindsdien kon de Duitse en Oostenrijkse propaganda nieuwe hoop onder de minderheden - Polen, Balten, Joden, Ruslandduitsers en Oekraïners - in het onbezette Rusland wekken. Zij riep deze volkeren op tot samenwerking indien de Duitse en Oostenrijkse troepen er zouden binnentrekken en beloofde daartegenover persoonlijke gelijkberechtiging, opheffing van de discriminatie van nationale minderheden en vooruitzichten op hun staatkundige zelfstandigheid. De reactie van de Russische autoriteiten was dat zij de betrokken nationale minderheden preventief beschuldigden van landverraad. In een zone van gemiddeld 160 km breed oostwaarts langs de frontlijn, die van Riga tot Lemberg/Łwów liep, troffen de Russische autoriteiten vervolgens tegen 'landverraderlijke' minderheden deportatiemaatregelen om te voorkomen dat zij bij een Duitse en Oostenrijkse inval met de vijand gemene zaak zouden maken. Twee tot drie miljoen mensen werden op die gronden in de loop van 1915 verbannen, als zij al niet uit eigen beweging oostwaarts waren gevlucht: officiële schattingen geven 300.000 Polen, 125.000 Joden, 120.000 Letten, 100.000 Duitstalige Balten en Ruslandduitsers, 50.000 Litouwers, en 1,1 miljoen Witrussen en Oekraïners aan, in totaal ruim 1,8 miljoen. De Russische overheidsmaatregelen vonden steun in de volkswoede die uitbrak over de vastgelopen oorlog en de enorme verliezen en die zich ontladde in heftige pogroms tegen de Joden. Na de mislukte invasie in Oostpruisen werden ze beschuldigd van gebrek aan vaderlandsliefde en heulen met de vijand. Te arm om, zoals de Duitse boeren, met eigen paard-en-wagens te vertrekken, werden ze in open veewagens per spoor oostwaarts afgevoerd naar gebieden waar vaak geen enkele opvang geregeld was. In de pers gegeven getallen van honderdduizenden omgekomenen konden tot dusver niet geverifieerd worden, maar zeker is dat minstens enkele tienduizenden rechtstreeks als slachtoffer van de deportatie vielen.⁵ Speciaal tegen de welvarende Ruslandduitse minderheid werden sinds 1916, ook buiten de frontzone, specifieke liquidatiewetten afgekondigd: een half miljoen ha. van hun landbouwgrond werd geconfisqueerd, hun banktegoeden geblokkeerd en hun fabrieken onder overheidsbewindvoerders gesteld. Deze wetten golden voorlopig niet voor de kwart miljoen Russische dienstplichtigen van etnisch-Duitse origine, die overigens wel uit de fronttroepen werden weggehaald. Ook het zeer grote contingent officieren uit het adellijke milieu van de Baltische Duitsers - tot ver in de 19de eeuw de kern van het tsaristische officierscorps - werd uit operationele functies verwijderd. Dat markeert het einde van een eeuwenoude monarchale standsloyaliteit van de elites van het tsaristische Rusland en de triomf van het moderne standsoverschrijdende nationale bewustzijn.⁶

Met de als regel chaotische deportaties, en een algemeen verbod op alle niet-Russischtalige openbare bijeenkomsten en publicaties, vervreemdden de Russische

⁵ Fischer 1964: 166-174; Greenberg 1976: 92-111; Fleischhauer 1991: 470,508-511. Het frontverloop vindt men cartografisch in detail weergegeven in Esposito 1995, maps 22-27, 36-41. De hier gegeven getallen zijn niet definitief. Velen die aanvankelijk vluchtten of werden gedeporteerd, keerden in de volgende jaren terug, vaak om in de jaren van de Sovjet-revolutie weer te vertrekken. Tot 1925 zouden volgens Fleischhauer in totaal 120.000 Duitsers en Oostenrijkers uit de (voormalige) frontgebieden definitief vertrokken zijn (578).

⁶ Conze 1958: 90; Bohmann 1970: 50-53; Eisfeld 1988: 115-131; Fleischhauer 1991: 199-200, 450-460. In het vervolg zullen we in 'Ruslandduitsers' een schrijfwijze, ontleend aan het Duitse taalgebruik (*Rußlanddeutsche*), aanhouden. Dat geeft de staatsburgerlijke status van de betrokken etnische groepen duidelijker weer geeft dan de, in het Nederlands gebruikelijke, samenstelling van twee nationale namen (Russische Duitsers dan wel Duitse Russen). Sociaal en politiek dient men deze naar afkomst en geloof diverse groep boerenkolonisten te onderscheiden van de adellijke en de stedelijke groep Duitstaligen in het Russische Rijk, zie daarvoor Eisfeld en Meissner 1999: passim.

autoriteiten juist ook de gezagsgetrouwe leiding van de minderheden van zich, van Joden die nooit meer dan de opheffing van hun wettelijke discriminatie gevraagd hadden, en van nationaalbewuste Esten, Letten en Litouwers, die in hun politieke toekomstbeeld nooit meer hadden gewenst dan bestuurlijke autonomie van hun provincies binnen een te federaliseren Russisch Rijk.

Een tegengestelde bevolkingsbeweging vond in het oosten van Galicië plaats, waar juist Russische legers Oostenrijks staatsgebied binnentrokken. Voor het front uit vluchtten van daar 100.000 Joden, Duitsers en Polen in eind 1914 en begin 1915 westwaarts. Deze getallen van een westwaartse bevolkingsbeweging namen in de latere oorlogsjaren verder toe en vermeerderden zich in 1917 met Russen die voor de uitgebroken Revolutie de wijk namen. In de chaos van de Revolutie stortte het tsaristische leger in en in 1917 bezetten de Duitse en Oostenrijkse legers de noordelijke Baltische provincies, Witrusland en de Oekraïne. Nu keerden vele bannelingen en vluchtelingen van daar weer naar hun oorspronkelijke woonplaatsen terug. Joden die westwaarts waren vertrokken, keerden als regel niet terug, zij bleven als zogeheten *Ostjuden* in Duitsland en Oostenrijk en velen probeerden vandaar naar Amerika te emigreren.⁷ Het saldo van de definitief gevluchten en gedeporteerden moet een schatting blijven.

Een jaar nadat in de eerste oorlogsmaand de massale inval van de Russische legers uit Oostpruisen met grote moeite was afgeslagen, namen de Centrale legers vanaf de zomer van 1915 de zuidelijke Russische Oostzeeprovincies in - naast Litouwen Koerland, waar na de oorlog de staten Litouwen en Letland opgericht zouden worden. Maar pas drie jaar later, na het uitbreken van revolutionaire onlusten in de grote steden van Rusland, konden Duitse troepen in begin 1918 ook de twee noordelijke Oostzeeprovincies binnentrekken: Lijfland en Estland.⁸ En vervolgens Wit-Rusland en de Oekraïne.⁹ 800.000 bewoners - een derde deel van de bevolking, waaronder in de eerste plaats het (Russische) overheids personeel - verdwenen uit deze gebieden. In de jaren twintig zou blijken dat een half miljoen Esten en Letten in de Sovjetunie was blijven wonen. Pas in 1939, toen de Sovjetunie de Baltische staten mocht bezetten, kwamen een aantal van hun terug om mee te werken aan de inrichting van Estse en Letse sovjetstaten.¹⁰

1.b. Ontwerpen van de Centrale Mogendheden voor de staatkundige toekomst

De actuele en komende bezettingen wierpen vanaf 1914 hun schaduw vooruit en maakten de 'nationaliteitenkwestie' aanhoudend actueel. De beide Centrale partners waren het over de oplossingen voor de toekomstige staatsvorming niet eens, maar vermeden om hun verschil van inzicht op de spits te drijven. De Oostenrijkse regering stond een Austro-Poolse oplossing voor: de installering van een Koninkrijk Polen onder de Habsburgse kroon, bestaande uit Oostenrijks Galicië en (Russisch) Congres-Polen. Een 'trialisme' zou daarmee het bestaande 'dualisme' van de Oostenrijk-Hongaarse Monarchie vervangen, en dat betekende ook een verzwakking

⁷ Marrus 1985: 60-62; Fleischhauer 1991: 568-511, 578. In Wenen vestigden zich 200.000, in Berlijn 50.000 zogenaamde *Ostjuden* gedurende de oorlog. Tartakower 1967: 289-292.

⁸ De Russische provincie Koerland omvatte het zuiden van het huidige Letland; de provincie Lijfland het noorden van het huidige Letland, en de provincie Estland was in omvang beperkt tot het noorden van het huidige Estland. Tezamen werden zij de Oostzeeprovincies genoemd.

⁹ Fischer 1964: 396-414.

¹⁰ Conze 1958: 125-130; Zechlin 1969: 283. In Riga was de bevolking zelfs van een half miljoen tot 200.000 teruggelopen.

van het gewicht van de Oostenrijkse rijkshelft, die sinds 1867 met Hongarije een moeizaam evenwicht vormde. Daarom was dit plan in Oostenrijk niet onomstreden. De Duitse regering had geheel andere plannen. In 'Berlijn' speelde men om te beginnen met ontwerpen voor gebiedsannexaties. In de zogenaamde *Grenzstreifenpolitik* werd gestreefd naar de afbakening van een bufferstrook van economisch en verkeersstrategisch belangrijke gebieden langs de tot dusver Duits-Russische grens. Verkeersknooppunten, militaire vestingen, rivierlopen en delfstofvindplaatsen, zoals het bij Silezië aansluitende mijngebied van Dombrowa, werden daarvoor geschikt geacht.¹¹ In eerste aanleg zou het bezette Congres-Polen na de oorlog weer aan Rusland teruggegeven worden, maar dan tegen de prijs van deze *Grenzstreifen*: op 25 maart 1915 aangegeven als een strook van 36.000 km² met een breedte van 20 tot 100 km langs de Duitse oostgrens. En om daarvan ook een nationaal *cordon sanitaire* te maken, zouden de Poolse en Joodse inwoners er onteigend en verwijderd dienen te worden. Zo mogelijk uitgewisseld tegen de minderheid van een half miljoen Duitstaligen in Congres-Polen.¹² Later zou daar ook een deel van de een miljoen tellende (overige) Ruslandduitsers aan toe gevoegd kunnen worden. Uiteindelijk brachten het moeizame verloop van de oorlog, de ineensstorting van Rusland, en de geweldige kosten voor een dergelijke operatie, de plannen op een realistischer niveau: begin 1918 waren de annexatieontwerpen in oppervlak gereduceerd tot 24.000 km², de breedte was dienovereenkomstig gekrompen. Nu was er nog sprake van een te annexeren gebied met 847.000, voor 85% Poolse, inwoners. In augustus waren de niet meer financierbare plannen van tafel verdwenen.¹³

Naarmate in de stijgende militaire onmacht van Rusland de zwakte van deze grote mogendheid aan het licht kwam, ging de Duitse regering minder rekening houden met een hersteld na-oorlogs Russisch Rijk en radicaliseerden haar plannen: naast de *Grenzstreifenannexatie*, de staatkundige verzelfstandiging van (Congres-)Polen en van Litouwen tot Duitse vazalstaten onder Duitse vorsten, en onder de controle van een militair bondgenootschap, een tol- en muntunie en een handelsverdrag.¹⁴ Weer daarbij aansluitend, zouden de Russische Oostzeeprovincies Koerland, Lijfland en Estland door het Duitse Rijk zelfs geannexeerd kunnen worden. Een 'Duitse' bestuurlijke infrastructuur was daar al aanwezig in de autochtone Baltische Duitsers onder de bevolking: een tiende deel van de bevolking, bestaande uit de maatschappelijke elite van adel en stedelijke burgerij, die pas sinds de jaren tachtig

¹¹ Zie de propagandistische verzameling van Grumbach 1917; de vaak gesuggereerde consistentie en de eensgezindheid in Duitse regeringskringen betreffende de 'oorlogsannexaties' is omstreden, zie Epstein, 1972: 82-110, in zijn commentaar naar aanleiding van Fischer, 1964.

¹² De annexatieplannen zwollen op tot een veel grotere omvang, toen Duitsland deze gebieden bezette en het Russische leger uit Polen ver naar het oosten terugdrong. De anderhalf miljoen Ruslandduitsers zouden na een Russische nederlaag geworven kunnen worden als kolonisten voor dit plan. De te verwijderen Polen konden dan naar het grondgebied van een nieuw op te richten staat Polen verhuizen. De daar weer te verwijderen Witrussen en Oekraïners zouden dan op hun beurt de plaats van de Ruslandduitsers in de Oekraïne en aan de Wolga kunnen innemen. De nationalistische publieke opinie, met name onder de agitatie van het *Alldeutsche Verband*, mobiliseerde voor deze visie medestanders in het ambtelijke en militaire apparaat en zocht voor de uitwerking steun bij geografische wetenschappers. In de megalomane vormen van deze plannen kan men een voorafschaduwing zien van het vijfentwintig jaar later in ontwikkeling gebrachte *Generalplan Ost*, zie Geiss 1960: 41-70.

¹³ Geiss 1960: 78 ff., 91-96, 128-133, 145-147, tabel op 167, kaarten.

¹⁴ Fischer 1964: 199-205.

van de 19de eeuw haar machtsmonopolie had moeten afstaan.¹⁵ Om de rest van de bevolking - Esten en Letten - te germaniseren, kon de evacuatie en vervolgens de vestiging van delen van Ruslandduitsers te midden van deze volken dienen. Aangenomen werd dat zij na een door Rusland verloren oorlog, de afrekening daarvoor zouden moeten betalen, en daarom hun woongebieden wel zouden willen verlaten.

1.c. Het Verdrag van Brest-Litovsk en de bezetting van het Balticum, Witrusland en de Oekraïne door de Centrale Mogendheden, begin 1918

In een afzonderlijke vrede met de Russische Sovjetregering, die ondertussen na de onttronning van de tsaristische monarchie zijn democratische concurrenten had uitgeschakeld, probeerden de Centrale Mogendheden hun bezettingen te consolideren. De vredesonderhandelingen waren al begonnen op 22 december 1917 maar vorderden niet, omdat de Sovjets meer belang hadden bij de wapenstilstand die de grondslag van het vredesoverleg vormde, dan bij het vastleggen van een nieuwe staatkundige ordening. Slepende discussies over de vorm van staatkundige zelfstandigheid voor de Baltische volkeren, de Witrussen en Oekraïners verzandden in theoretische vragen over het wezen van de natie en de staat. Op 18 februari 1918 doorbraken de Centrale Mogendheden de wapenstilstand met een veldtocht in het, door 'Rode' en 'Witte' legers, Oekraïens-nationalistische en anarchistische milities, betwistte westen en zuiden van Rusland: Wit-Rusland en de Oekraïne. Dat bracht aanzienlijke strategische voordelen; voedselreserves en oliebronnen kwamen onder hun controle. De Sovjetregering moest zich nu op 3 maart 1918 de vrede laten dicteren in het *Verdrag van Brest-Litovsk*.¹⁶ Daarin stemde ze in met het recht van zelfbeschikking voor de volkeren in het Balticum, Wit-Rusland en de Oekraïne, maar later zou zij dat beginsel herdefiniëren tot een zelfbeschikking in een federaal sovjetverband. De nationalistenvoorzagen deze opzet, en hun nationale *radas* zouden de Centrale legers dan ook vragen om de nationale onafhankelijkheid te blijven garanderen.¹⁷

1.d. De Centrale Mogendheden moeten zich ontwapenen en het gezag verlaten aan nationale provisorische regeringen en hun milities, eind 1918

In Midden-Europa hadden zulke nationale comités amper speelruimte zolang hun gebied nog militair door de Centrale Mogendheden beheerst werd. Hun activiteiten vielen als staatsvijandig onder het militaire recht. Tienduizenden Oostenrijkse en Hongaarse staatsburgers werden in de oorlogsjaren van staatsondermijnende activiteiten beschuldigd, en de meesten na militaire berechting geïnterneerd of uit hun woongebied verbannen. Maar de politieke speelruimte nam niettemin in de zomer van 1918 snel toe. Toen begonnen zich steeds ernstiger bevoorradingsproblemen af te tekenen in het militaire apparaat. De desertie van grote aantallen militairen desintegreerde het Oostenrijks-Hongaarse leger. Een stagnerende voedselvoorziening in de Duitse, Oostenrijkse en Hongaarse steden ondermijnende, in

¹⁵ Fischer 1964: 198, 230-239.

¹⁶ Tekst van het vredesverdrag in de Duitstalige versie: www.dhm.de/lemo/html/dokumente/brest

¹⁷ Temperley II 1920: 221-246; Wheeler-Bennet 1938: passim; Baumgarth 1966: 1-24; Rauch 1977: 36ff.; Fischer 1964: 415-448, 464-474; http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Geschiedenis/WO+I_x003a_+1914-1918/Oostfront.html

het vooruitzicht van de winter, het openbare gezag, dat openlijke revolutionaire en nationale agitatie steeds minder onder controle wist te houden.¹⁸

Na het tekenen van de wapenstilstand met de Geallieerden moesten de Centrale legers zich in oktober en november terugtrekken uit Rusland. Nu ontstond een vacuüm en de daarin uitbrekende chaos deed 40.000 Ruslandduitsers, vooral uit Volhynië, en enkele tienduizenden, vooral Galicische, Joden besluiten besloten westwaarts met de troepen mee te trekken.¹⁹ Op Duits en Oostenrijks grondgebied aangekomen, moesten de Centrale legers zich ontwapenen. Het Duitse en Oostenrijks-Hongaarse staatsgezag beschikte toen alleen nog over een marginaal bewapend politieapparaat. In de Oostenrijkse en Hongaarse gebieden waar nationale minderheden woonden, vulden hun 'nationale comités' het gezagsvacuüm in met hun eigen milities, 'legionairs' genoemd, omdat zij bestonden uit gedeserteerde en gedemilitariseerde soldaten die zich bewapenden vanuit de overvolle depots, waar de gedemilitariseerde nationale legers hun wapens op last van de Geallieerden hadden moeten opslaan. Zelfbewust en doortastend vestigden zij hun geïmproviseerde autoriteit in de gebieden waarop zij aanspraak maakten. Het ging om in aantal aanzienlijke troepenmachten van vrijgelaten krijgsgevangenen, deserteurs en gedemilitariseerde soldaten, zoals 50.000 Kroaten en Slovenen die zich aansloten bij het hun woongebieden binnentrekkende Servische leger, 10.000 Transsylvaanse Roemenen die in november 1916 met het Roemeense leger mee over de Transsylvaanse Alpen waren trokken, nadat de Roemeense inval in Transsylvanië op een mislukking was uitgelopen, en nu weer terugkwamen, en bijna 130.000 Tsjechen en Slowaken waaruit een nationaal legioen was samengesteld onder leiding van etnisch Tsjechische officieren uit het Oostenrijkse leger. Veel Tsjechen, maar toch een kleine minderheid van degenen die door de Russen krijgsgevangenen genomen waren, hadden zich in Rusland tot een nationaal legioen mogen formeren, en een deel daarvan kwam na het uitbreken van de Revolutie in Frankrijk terecht en werd van daaruit door de Tsjechische diplomaten naar hun vaderland gestuurd voor de vestiging van het nieuwe nationale gezag.²⁰

Frankrijk, dat de Geallieerde controle in Oostenrijk-Hongarije moest uitoefenen, liet zulke Roemeense, Servische en Tsjechische milities als bondgenootschappelijke ordehandhavers hun gang gaan, soms zelfs onder begeleiding van Franse officieren. Zo kwamen veel gebieden waarop de nationale comités aanspraak maakten al voor het begin van de vredesconferentie onder hun controle. Omdat de nationale comités elkaar grondgebied betwistten, leidde dat tot een nieuwe oorlogsdreiging, nu tussen de 'vrij geworden' volkeren. Dit gevaar werd door de Geallieerden voorlopig beteugeld door het instellen van demarcatielijnen en -zones, voorlopige begrenzingen van de toekomstige staatsgebieden, waaraan de nationale milities zich hadden te houden, maar die zij overigens op grond van hun militaire kracht bezetten.

Frankrijk, verantwoordelijk voor het zuidelijk deel van Midden-Europa, stelde zulke lijnen en zones in tussen Hongarije, Roemenië en Joegoslavië. Groot-Brittannië, verantwoordelijk voor het noordelijk deel van Midden-Europa, stelde een bestandslijn in tussen Duitse en Poolse milities waarbij een groot deel van het gebied

¹⁸ Hanák en Szász 1966: 87-95.

¹⁹ Pinkus en Fleischhauer 1987: 50-53.

²⁰ Hanák en Szász 1966: 91; Bogdan 1976: 6; Olsansky 2004; Becherelli 2018: psssim. en andere auteurs menen dat het Tsjechische getal een overdrijving is en op de helft gesteld moet worden. Dittrich in SSEW 2007 houdt het op het gemiddelde van ca. 100.000.

waarop de Polen aanspraak maakten tot aan de komende vredesconferentie voorlopig onder Duits burgerlijk gezag bleef. De nog aanwezige Duitse troepen in het Balticum mochten zich van de Geallieerden beperkt herbewapenen, om de Sovjetmilities op afstand te houden.

De nationale leiders ontptopten zich in deze situatie als de exponenten van een nieuwe, imperialistische fase in de nationale bewustwording van de Midden-Europese volkeren. Hadden zij voor 1918 alleen de erkenning van het recht van hun volkeren op zelfbeschikking gevraagd, nu begonnen zij territorium voor nationale staten op te eisen, ook als dat niet gemotiveerd kon worden met de nationale wil van de (meerderheid van de) daar wonende bevolking. Nationale milities probeerden hun gezag op te leggen, ook in gebieden waar hun 'volksgenoten' een minderheid vormden, en intimideerden daarbij, vaak talrijkere, anders geaarde etnische of nationale bevolkingsgroepen. Historisch-legitimistische, militair-geografische en economisch-verkeersgeografische argumenten werden belangrijker dan die van het volkenrecht en de nationale democratie.

De Verenigde Staten protesteerden tegen dit expansionistische en militair-feitelijke afbakenen van staatsgrenzen, dat bedreven werd nog voordat de vredesconferenties staten hadden opgericht en erkend. Zij zetten zichzelf echter buiten spel door geen andere oplossing te bieden voor het ontstane gezagsvacuüm, hun troepen niet te willen inzetten voor de ordehandhaving, en ze zelfs uit Europa terug te trekken.

Zo konden de nationale comités zich bij gebrek aan tegenstand, aan controle en aan richtlijnen, als soevereine machten bekleed met een geweldsmonopolie gaan gedragen, nog voordat zij op de vredesconferentie daartoe de internationale legitimiteit hadden ontvangen. Dat bracht hen in de euforie van een 'nationale wedergeboorte' die hen verleidde tot steeds driester stappen, waaronder de vernedering van de bevolkingsgroepen die tot de verslagen grootmachten behoorden – Duitsers, Oostenrijkers en Hongaren – de minst eervolle was. De volkeren van Midden-Europa eisten op grond van het volkenrecht voor zichzelf op wat zij aan hun buurvolken ontzegden.

In het nu volgende zullen we niet deze diplomatie zelf, maar juist de gebeurtenissen beschrijven die tot de nieuwe grensafbakeningen leidden. Grenzen die uiteindelijk het staatkundig Interbellumlandschap zouden vormen als een kunstmatig lijnenspel van nieuwe staatsgrenzen, sterk afwijkend van de feitelijke etnische en nationale scheidlijnen onder de bevolking. Grenzen die ook slechts bij uitzondering nog verband hielden met eeuwenoude bestuurlijke territoria en als regel de bestuursinfrastructuur doorbraken. Grenzen die daarentegen wel vaak weer wel de moderne verkeersgeografie volgden, althans voor zover deze van belang was voor de nieuwe staten en afbreuk kon doen aan de verslagen staten. Deze grenzen zouden de omvang van de etnische en nationale minderheden in de nieuwe nationale staten gaan bepalen. Zij werden op vele spitsvondige en luchthartige wijzen gemotiveerd, maar schiepen bij verantwoordelijke politici ook angst voor de onvermijdelijke rancune van de verslagen staten, die in de toekomst grensrevisies zouden kunnen eisen. De etnisch met de verslagen staten verbonden minderheden – Duitsers, Oostenrijkers en Hongaren – welke buiten hun eigen staat zouden komen te wonen zouden dan gevaarlijke 'vijfde colonnes' worden. Maar voorlopig werd de nieuwe statenordering onder garantie van de Geallieerden sterk genoeg geacht om dit gevaar de kop in te kunnen drukken.

2. De oprichting van nieuwe staten in Finland en het Balticum

2.a. *Finland en Karelië*

Finland was sinds 1809 een Russisch groothertogdom, en het minst van alle Russische provincies gerussificeerd. In het kader van de rijkscentralisering was het de toegekende autonomie in 1899 ontnomen. Na de val van het tsarenregime op 15 november 1917 riep het weer zijn eigen 'landdag' bijeen, welke met een twee-derde meerderheid de onafhankelijkheid afkondigde. De Russische revolutionairen erkenden dat besluit weliswaar op 2 januari 1918, maar dan met het oog op de inrichting van een Finse sovjetrepubliek. Om dat te voorkomen riepen in een korte burgeroorlog de nationaalgezinde Finnen de hulp van het Duitse leger in, dat de leiding op zich nam van de reorganisatie van de Finse milities, die in april en mei de Fins-Russische revolutionairen verdreven. De communistische partij werd wegens landverraad verboden, en naar schatting 10.000 communisten sloegen op de vlucht of doken onder.

De nationale Finse staat begon nu zijn grenzen af te bakenen, die kwestieus waren wat betreft de strategisch en economisch belangrijke provincie Karelië, een etnisch-Fins gebied dat al in 1721 door Rusland geannexeerd was, en niet met het groothertogdom, toen dat in 1809 ook Russisch werd, is herenigd. West-Karelië werd door de Finse en Duitse troepen in mei 1918 veroverd; het vormde een tiende van het nieuwe Finse staatsoppervlak en was, met een productiebijdrage die twee maal zo hoog lag, van bijzonder economisch belang voor de nieuwe staat. Oost-Karelië bleef in handen van Sovjetrussische troepen. De verdeling kon pas op 14 oktober 1920 bevestigd worden in de *Vrede van Dorpat/Tartu*.²¹

In november 1921 kwam het echter tot een nationalistische opstand in het oostelijke, onder Sovjet-controle gebleven, deel van Karelië, en pas nadat deze was neergeslagen, kon op 10 februari 1922 een definitief grensverdrag overeengekomen worden. Een commissie van het *Permanente Hof van Arbitrage in Den Haag* werd opgedragen de grens afbakenen en zij was daar op 11 juni 1923 mee klaar. Oost-Karelië - met 130.000 inwoners, waarvan bijna 90% Karelische Finnen - bleef een autonome Sovjetprovincie. In het Interbellum zouden zich enkele honderdduizenden Russen in dit gebied komen vestigen. Een groot deel van de Kareliërs werd in 1935 naar elders gedeporteerd, zodat deze etniciteit uiteindelijk nog maar een vijfde deel van de bevolking uitmaakte, en het nationale karakter van de autonomie kon vervallen.²²

2.b. *Gezagsvacuüm in het Balticum, 1917-1920*

Een nationaal Estse comité verzocht op 4 maart 1917 aan de Doema om een autonome provincie Estland in te stellen, en deze stond dat op 12 april toe. De Estse nationale politici installeerden zich nu op 16 juli als autonome regering, binnen een federaal Rusland, en hun voorbeeld volgde veertien dagen later een comité van nationaal-Letse politici. Maar na de Februarirevolutie, een half jaar later, en de onafwendbaar toenemende bolsjevistische agitatie, zagen deze nationalistische in een federatieve status binnen Rusland steeds minder heil. Dat zette de relatie met de Estse en Letse communisten op scherp. Die wilden juist de banden met het Russische staatsgezag -

²¹ Een voorontwerp vindt men in de verdragstekst, Engelstalige versie:
<http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19200202-1.pdf>

²² Temperley 1924: 285-292; Beaucourt 1957: 170-172; Lundin 1981: passim; Tillotson 1993: 48-77.

weldra de Russische Sovjetrepubliek - wel behouden, en riepen om de orde te handhaven sovjetgezinde troepen, bestaande uit 'rode' Russen en Estse en Letse communisten, te hulp.

In Litouwen en Koerland (Zuid-Letland), provincies die al gedurende twee jaren door Duitsland bezet waren, had zich ondertussen een langere ontwikkeling naar beperkte soevereiniteit kunnen voordoen, overigens binnen de perken van een opgelegd bondgenootschap, en met de bedoeling om van deze Russische provincies Duitse vazalstaten te maken. Op 18 september 1917 kwam een Litouwse 'landraad' tot stand, een voorlopig parlement, bestaande uit in overleg met de Duitse militaire autoriteiten benoemde 'representatieve' Litouwers. In Koerland werd toen ook een voorlopig parlement opgericht, als een stands-elitaire *Landtag*, gedomineerd door de *Deutschbaltische Ritterschaft*.

Nadat de Russische sovjetregering in het *Verdrag van Brest-Litovsk* van 3 maart 1918 afstand had moeten doen van haar aanspraken op het Balticum, kon Duitsland een staatsontwikkeling in de ondertussen bezette provincies Estland en Lijfland (Noord-Letland) op gang te brengen. De nationale politici daar hielden zich echter afzijdig uit vrees voor de dominantie van de *Ritterschaft* die weinig meer perspectief bood dan dat van een toekomstige Duitse vazalstaat, zoals in Koerland al zichtbaar was geworden.

De Lijflandse en de Estlandse *Ritterschaften*, richtten al in april 1918 een Estlandse en Lijflandse *Landtag* in, en daaropvolgend werden deze met de Koerlandse in één gezamenlijke Baltische Landdag verenigd als proto-regering voor een nieuwe staat onder een Duitse vorst. De Duitse keizer werd als beschermheer voor deze staatkundige onderneming aangezocht. De *Deutschbaltische Ritterschaft* domineerde dit 'parlement', waarin onder de 58 leden, slechts 13 Est en 10 Let waren. De Duitse regering had er weinig vertrouwen in en stelde de erkenning uit tot 22 september. Het zou ook dan niettemin een machteloos gebaar moeten blijven, want twee weken later werd Duitsland gedwongen de wapenstilstand te tekenen en zijn leger te ontbinden. Nu brak strijd uit tussen nationalistische milities van Esten en Letten, en gezamenlijke Russisch-Ests-Letse sovjetmilities.²³

2c. Onafhankelijkheidsverklaringen en grensafbakening van Estland, Letland en Litouwen

Aangezien de Litouwse nationale politici voorlopig geen alternatief hadden, gingen zij, na lang aarzelen, op 16 februari 1918 in op een door Duitsland gegarandeerde beperkte soevereiniteit. Zij riepen onder Antanas Smetona op 5 november 1918, na de ineenstorting van de Duitse macht, een nationale republiek Litouwen uit. Estse nationalistena installeerden zich op 12 november onder Konstantin Päts als regering van een nationale republiek Estland. Letse nationalistena deden dat onder Kārlis Ulmanis op 18 november 1918 met een nationale republiek Letland.²⁴ Ook de bolsjevieken meenden deze onafhankelijkheid te kunnen ombuigen door de proclamatie van sovjetrepublieken. Zij vormden de grootste fractie met een relatieve meerderheid in de voorlopige Letse en Estse parlementen, en installeerden tegenregeringen, een Estse op 28 november, een Litouwse op 7 december en tien dagen later een Letse. Sovjettroepen kwamen nu het grondgebied van de nog niet

²³ Volkmann 1977: 408; Lehmann 1996: passim; Kirsch 2013: 14-25.

²⁴ Temperley 1924: 302-309; Fischer 1964: 526-534.

geconsolideerde republieken binnen, en bezetten Riga en Tallinn om de machtsovernames veilig te stellen.

Daarop vroegen de nationale raden de nog aanwezige Duitse troepen de wapens weer op te nemen, en ook de Geallieerden wisten niet beters te doen dan daarvoor hun toestemming te geven. Dat was voor de *Baltische Ritterschaft* een tweede en laatste kans, omdat zij nu de militaire regie naar zich toe kon trekken met de organisatie van een voornamelijk uit Duitse, maar ook Finse en anti-revolutionaire Russische militairen ('Witte' Russen) samengestelde *Baltische Landeswehr*.

Na een half jaar strijd werden op 6 juni 1919 de sovjetmilities definitief verslagen bij Riga. Met deze milities vertrokken grote aantallen communistische Esten en Letten, samen met gelijkgezinde Russen en Joden, uit het Balticum naar de Sovjetunie, in de hoop en verwachting dat zij in een voor hun gunstiger tijd terug zouden kunnen keren. En na dit succes keerden de nationale legers, die ondertussen door de Britten waren bewapend, zich tegen de *Landeswehr* die zij op 23 juni het onderspit lieten delven. Hoewel voorlopig want tot in november 1919 bleven Duitse vrijkorpsen delen van Koerland bezet houden.²⁵

Pas toen de nationalistische Estse, Letse en Litouwse voorlopige regeringen na een langere periode hadden bewezen dat zij een ordelijk staatsgezag, binnen een vreedzaam met hun buurstaten overeengekomen territorium, konden handhaven, kregen zij van de Geallieerden erkenning: Estland en Letland op 26 januari 1921, Litouwen op 30 juli 1922. Zij waren ondertussen met de Sovjetunie en met elkaar tot vredesovereenkomsten gekomen die de staatsgrenzen afbakenden: Estland deed dat met de Sovjetunie op 2 februari 1920 in de *Vrede van Tartu/Dorpat*, waarbij het zijn grondgebied ten koste van het Russische mocht uitbreiden met de stad Narva en een aantal dorpen in de aangrenzende provincie Pskov, waar een Estse bevolkingsmeerderheid woonde. Letland sloot op 11 augustus van dat jaar met de Sovjetunie de *Vrede van Riga*, nadat de laatste nog actieve Sovjettroepen uit het zuidoosten van het land waren teruggetrokken. In vreedzaam overleg zouden de Baltische staten nog enkele onderlinge grensbijstellingen regelen, wat niet moeilijk was omdat de etnische grenzen een duidelijk verloop hadden zodat staatsgrenzen uiteindelijk zo goed als overeen konden komen met de etnische.²⁶

2d. De kwestie Wilno/Vilnius tussen Litouwen en Polen

Sovjettroepen hadden eind 1918 het gezag overgenomen in het gebied rondom de oude Litouwse hoofdstad Wilno/Wilna/Vilnius. Sinds lang werd oorspronkelijk Litouwse hoofdstad door een Poolse burgerij gedomineerd, terwijl Polen in de stad pas in de loop van de oorlog numeriek een meerderheid gingen vormen. Joden vormden daarnaast ruim 40%. Litouwers waren met slechts enkele procenten aanwezig. In april 1919 verjoeg het Poolse nationale leger de Sovjets, maar een annexatie door Polen konden de Geallieerden niet erkennen. Het hele jaar door vonden in de omgeving van de stad schermutselingen plaats, maar Poolse troepen behielden in de stad zelf de militaire controle, totdat zij op 7 juli 1920 door de Geallieerden gesommeerd werden zich terug te trekken. Daartoe maakten zij geen

²⁵ Goriély 1957: 223-224; Schram 1957: 32-43; Garleff 1963: passim; Vardys en Misiunas 1978: passim; Myllyniemi 1973: 8-29; Hehn 1977: 191 ff.

²⁶ Rauch 1977: 38-75; Crampton 1994: 95ff. Verdragstekst: <http://www.mfa.gov.lv/en/policy/peace-treaty/>

aanstalten en de regering van de nationale Litouwse republiek vroeg op 12 juli aan de Sovjetunie om in haar naam het gezag uit te gaan oefenen, wat de Sovjettroepen het voordeel zou geven van een vrije doortocht vanuit het noordoosten naar Warschau. Na het mislukken van deze Sovjet-invasie in Polen in september, zouden de Poolse troepen op 8 oktober in Wilno terugkomen.

Opnieuw brak een grensoorlog uit, die vastliep in een front waarover uiteindelijk op 18 maart 1921 een *Vredesverdrag van Riga* werd gesloten. Daarin erkende de Sovjetunie een staatsgrens met Polen, met uitzondering van het Wilnogebed dat zij als Litouws staatgebied beschouwde, en waarover zij geen zeggenschap kon uitoefenen. De Geallieerden erkenden deze vrede en haar territoriale consequenties voor wat betreft Wilno evenmin, en probeerden tevergeefs Polen tot concessies daarover te bewegen met een voorstel tot een grensbepalende volksraadpleging. Dat voorkwamen de Poolse militaire autoriteiten, door op 7 januari 1922 zelf verkiezingen te organiseren, maar dan voor een *Wilnoër Landdag* als autonome regionale regering.

Bijna twee-derde van de kiesgerechtigden bracht zijn stem uit, in zeer grote meerderheid op nationale Poolse partijen. De meerderheid van de Joodse bevolking had echter niet meegestemd, omdat ze de mogelijkheid van een Litouws staatsgezag niet wilde uitsluiten en benauwd was voor het Poolse antisemitisme. Op 20 februari riep nu deze nieuwe Landdag de aansluiting bij Polen uit, en ondanks het protest van Litouwen en de Sovjetunie kreeg die situatie op 13 januari 1922 uiteindelijk ook de internationale erkenning van de Volkenbond.

In 1927 ontstond een crisis tussen Polen en Litouwen, toen in die laatste staat de Poolse minderheidsscholen werden gesloten, en enkele tientallen leidende persoonlijkheden van de minderheidsgroep werden gevangengezet. Polen reageerde op dezelfde wijze tegenover de Litouwse minderheid. Internationale arbitrage voorkwam het oplaaien van een nieuwe grensoorlog, en Litouwen moest toezeggen dat het geen staat-van-oorlog verbond aan het niet erkennen van, wat het noemde: de annexatie van Wilno/Vilnius.²⁷

In 1939 zou de Sovjetunie in het akkoord tussen Hitler en Stalin (*Molotov-Ribbentrop-pact*) overigens op deze kwestie terugkomen; Wilno en omgeving zouden dan - op 17 september 1939 - als Vilnius in het staatsverband van de nieuwe Sovjetrepubliek Litouwen opgenomen worden.²⁸

3. De vorming van een Duitstalige romps-taat Oostenrijk

Nadat Oostenrijk in september 1918 tevergeefs een separate vrede met de Geallieerden had proberen te sluiten, beloofde het *Kaiserliche Manifest* van 16 oktober aan de volkeren van het Habsburgse Rijk de hervorming van het rijk tot een

²⁷ Senn 1961/2: passim.

²⁸ Die situatie bleef bestaan, ook na de hernieuwde nationale soevereiniteit van Litouwen in 1990. Na de Tweede Wereldoorlog is de overgrote meerderheid van de bevolking in de stad Litouws geworden en zijn Polen alleen in dorpen in de omgeving nog numeriek dominant. Temperley 1924: 302-309; Kredel 1932 passim; Wambaugh I 1933: 214-221, 298-330; Schram 1957: 47-53; Rauch 1977: 75-81; Reisser 2012, p. 93-102; Nenartovic 2016, S. 206-209, 359-362.

Bondsstaat waarin de bestuursgrenzen etnografisch zouden worden aangepast. De volkeren zouden op die wijze territoriale en collectief-culturele autonomie gegarandeerd krijgen. Het antwoord was afwijzend in de proclamatie van de afscheiding van Hongarije, gevolgd door die van Bohemen (Tsjechië) en Galicië op 27 oktober, en die van Kroatië op 29 oktober (en deze laatste was formeel gezien weer een afscheiding van Hongarije). Weldra volgden zulke onafhankelijkheidsverklaringen ook binnen de provincies - de Oostenrijkse kroonlanden en de Hongaarse comitaten (provincies, letterlijk: graafschappen) - waar nationale minderheden woonden: de Roemenen in Transsylvanië, de Slovenen in de Krain, de Slowaken in Hongarije. Deze volkeren deden daarmee een soevereiniteitsaanspraak op kroonlanden, provincies en districten zonder daarbij de overige daar wonende ethniciteiten te betrekken. De nationale comités die hun soevereiniteit proclameerden, gingen daarmee een stap verder dan wat de Geallieerden tot op dat moment voor ogen had gestaan.

Een verregaande nationale autonomie binnen een Oostenrijks-Hongaarse federatieve staat was al door de Amerikaanse president Wilson in zijn *Four Principles and Fourteen Points* in het vooruitzicht gesteld, maar de vorming van volledig soevereine staten was niet expliciet toegezegd, met uitzondering van Polen, en zou eerst nog door de vredesconferentie besloten moeten worden. In geheime verdragen was echter door Groot-Brittannië en Frankrijk ingestemd met de annexatie van Transsylvanië door Roemenië, terwijl over de vorming van Joegoslavië en van Tsjechoslowakije met de betrokken nationale leiders in vooronderhandelingen verregaand tot overeenstemming was gekomen. De Verenigde Staten erkenden deze 'geheime diplomatie' niet, maar spanden zich verder niet in om de hervorming tot een Oostenrijks-Hongaarse federatie van nationaliteiten als alternatief voor staatkundige versplintering open te houden.

De mogelijkheden om Geallieerde troepen naar Midden-Europa te sturen waren beperkt, en zo moest de ordehandhaving in het uiteengevallen Oostenrijk-Hongarije overgelaten worden aan de verschillende nationale milities, die de status van Geallieerd bondgenoot kregen. De in het Oostenrijks-Hongaarse staatsgebied Franse, en in de noordelijker streken Britse coördinatie bleef beperkt tot het instellen van hoofdkwartieren en afbakenen van demarcatielijnen, tot waar de nationale milities mochten optrekken, voorlopige grenzen waaraan zij zich slechts bij uitzondering aan hielden.

Voor het centrale gezag in Wenen bleef er, na de afscheidingsverklaringen, niets anders over dan de vorming van een regering voor het Duitstalige rompgebied van het oude Oostenrijk. Op 21 oktober 1918 kwam zij, na de abdicatie van de keizer, bijeen als *provisorische Nationalversammlung für Deutschösterreich*. Dit voorlopige parlement deed aanspraak op een soevereine status en begrensde tegelijk het gebied onder zijn soevereiniteit. In voorlopige 'staatswetten' van 12 november (§ 2) en van 22 november (§ 1) maakte hij zijn soevereiniteit ondergeschikt aan die van Duitsland, door zich met die staat verenigd te verklaren: "*Deutschösterreich ist ein Bestandteil der Deutschen Republik*". Als zijn grondgebied werd, met een beroep op het zelfbeschikkingsrecht, het geografisch aaneengesloten Duitstalige gebied van het oude Oostenrijk aangewezen, dat wilde zeggen het latere en huidige Oostenrijk, Zuid-Tirol en de Sudetenlanden inbegrepen, met in totaal 10 miljoen voor 96% Duitstalige inwoners. Overigens waren tezelfdertijd Italiaanse, Tsjechische en Joegoslavische troepen al bezig om delen van dit Duitstalige gebied te bezetten. Zo zou er voor de nieuwe Oostenrijkse regering slechts een territorium van 6 miljoen inwoners overblijven, waarover zij haar gezag effectief kon laten gelden. Nadat de

Geallieerden – Frankrijk als eerste al onmiddellijk in november – een staatkundige vereniging met Duitsland buiten de orde hadden verklaard, zou het eerste gekozen Oostenrijkse parlement de uitgangspunten van november in de staatswet van 12 maart 1919 voor eigen rekening herhalen.

De Italiaanse, Tsjechische en Joegoslavische troepen, die Geallieerde toestemming hadden gekregen om, na de ontbinding en ontwapening van het Oostenrijkse leger, de orde te gaan handhaven op Oostenrijks gebied, werkten in het begin nog samen met het plaatselijke openbare gezag, maar onthieven als snel publieke autoriteiten van hun gezag ontheven en stelden hun eigen – militair bestuur – in.

Deze situatie zou blijven voortbestaan tot de Geallieerden de vredesverdragen hadden opgesteld. Dat werk was in de loop van april klaar: van Duitsland zowel als Oostenrijk werd in artikel 80 van het ontwerp-vredesverdrag de instemming geëist met een onvoorwaardelijke erkenning van de Oostenrijkse soevereiniteit. Op de 18de van die maand kreeg de regering van de Duitse Republiek een uitnodiging om de vredesvoorwaarden ‘in ontvangst te nemen’. De Oostenrijkse regering kreeg iets meer ruimte; zij werd op 2 mei verzocht om deze vredesvoorwaarden te komen toetsen.²⁹

Het aldus bij de *Vrede van St. Germain-en-Laye*.³⁰ op 10 september geschapen Oostenrijk was geen natiestaat. Ook al spraken zijn staatsburgers voor meer dan 95% dezelfde taal en deelden zij godsdienst en een lange staatkundige traditie, de Duitstalige Oostenrijkers beschouwden zich zelf, na de ontbinding en verdeling van het multinationale Oostenrijk, als deel van de Duitse natie, en niet als een eigen natie. De nieuwe romp-staat ervoeren de Oostenrijkers als een opgedrongen en door hen zelf niet gewenste staat, een *Staat wider Willen*.³¹

De geografische afbakening van het nieuwe Oostenrijk en van de andere staten die op het territorium van het oude Oostenrijk en Hongarije werden opgericht nam meer tijd in beslag en wordt in de volgende paragrafen beschreven.

4. De geografische vorming van Tsjechoslowakije

4.a. Tsjechië: de voormalige kroonlanden Bohemen, Moravië en Oostenrijks-Silezië

De Tsjechische politieke leiders Tomáš Masaryk, Edvard Beneš en Karel Kramář riepen op 27 oktober 1918 in Praag de soevereine Tsjechoslowaakse republiek uit. Zij kregen de vrijheid om hun gezag ook in Slowakije te vestigen, na de door de Geallieerden erkende afspraak tussen Masaryk en de Vereniging van Slowaakse Emigranten in Amerika in de ‘Verklaring van Pittsburgh’ van 30 mei 1918. De Slowaken in hun vaderland hadden zich daarover echter nog niet publiekelijk kunnen uitspreken. De voorlopige nationaal-revolutionaire regering in Praag wachtte daar niet op, en begon met het afbakenen van het gebied waarop zij aanspraak maakte.

Al in 1915 had Masaryk staatsgrenzen voorgesteld aan de Geallieerden, die ze aanvankelijk voor kennisgeving hadden aangenomen. In Bohemen, Moravië en Oostenrijks-Silezië waren het de grenzen van deze voormalige Oostenrijkse

²⁹ Laun 1921: 5, 7, 10, 16, 19-20; Veiter 1966: 36-40. De Franse tekst spreekt van *examiner*, wat hier is vertaald met: toetsen.

³⁰ Kerekes, 1979: passim; Almond en Haswell Lutz 1935: passim.

³¹ Nanning 1963: passim.

kroonlanden, aangevuld met enkele annexaties ten koste van Duits en Oostenrijks grondgebied. Die laatste waren deels feodaal-historisch, deels etnografisch gemotiveerd. Met name in een voorstel tot annexatie van de Saksische Lausitz en het Silezische Glatz werd teruggegrepen op de staatkundige toestand in de 16de eeuw, toen deze gebieden onder de Boheemse kroon vielen. De Geallieerden zouden zulke annexaties als te extreem afwijzen, mede omdat ze nog eens honderdduizend Duitstaligen zouden gaan toevoegen aan de ruim drie miljoen die in Bohemen en Moravië woonden.

De geografische afbakening van Tsjechoslowakije zou een voorbeeld worden van de onmogelijkheid van een éénduidige toepassing van het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren. Het Tsjechische standpunt was gericht op een onverbiddelijke handhaving van de oude kroonlandgrenzen ten koste van een etnografisch grensverloop. Zonder deze grenzen was de Tsjechische *c.q.* Tsjechoslowaakse staat niet levensvatbaar, omdat zij dan haar verkeersstrategische samenhang zou verliezen, militair onverdedigbaar zou zijn, en de gegroeide economisch structuur van de kroonlanden zou doorbreken. Minstens twee-derde van de industrie was geconcentreerd in de Sudetenduitse randgebieden en zou bij een strikt volkenrechtelijke afbakening verloren gaan voor de nieuwe staat.

Anders gezegd, het zelfbeschikkingsrecht van het Tsjechische en Slowaakse volk moest vorm krijgen in een Tsjechische *c.q.* Tsjechoslowaakse staat, en deze staat moest om levensvatbaar te zijn noodzakelijk ook gebieden met een Duits- of Hongaarsstalige bevolking gaan omvatten. Maar, omdat deze bevolkingen echter nooit uit vrije wil in een nationale Tsjechoslowaakse staat zou willen wonen, en zij op grond van het volkenrecht zouden kiezen voor aansluiting van hun woongebieden bij Duitsland, Oostenrijk of Hongarije, moest haar het zelfbeschikkingsrecht ontzegd worden.

Deze conclusie werd vooral door Frankrijk onderschreven, dat een grote en sterke staat wenste te zien tussen Duitsland en Oostenrijk, als een bastion tegen een Grootduitse machtsontwikkeling. Het had er vertrouwen in dat minderheden, dus ook Sudetenduitsers, door een sterke centraal geleide staat geassimileerd konden worden. Het Britse standpunt baseerde zich op de noodzaak van een militair-strategisch verdedigbare en economisch goed uitgeruste staat, en ging daarom ook uit van de historische kroonlandgrenzen van Bohemen en Moravië die immers tegelijk militair-strategische barrières waren. In de Verenigde Staten bestond de meeste scepsis aangaande een politiek stabiel Tsjechoslowakije daar een derde van de bevolking uit nationaal zelfbewuste Duitsers en Hongaren zou komen te bestaan. In 1918 ontstreden de Tsjechische leiders echter in hun diplomatieke offensief en tegen beter weten in dat de Duitstaligen een duidelijke nationale identiteit zouden hebben. Zij zouden grotendeels geassimileerde Tsjechen zijn die zonder veel moeite weer Tsjechen zouden willen worden. En hetzelfde verkondigden zij over de Hongaren als gemagyariseerde Slowaken.

De Tsjechische politieke leiders zagen als hun eerste opgave om snel en zonder bloedvergieten het gebied waarop zij aanspraak maakten onder hun militaire controle te brengen. Een groot deel van het lagere officierscorps van het keizerlijke Oostenrijkse leger had bestaan uit Tsjechen, en zij konden de gedemobiliseerde dienstplichtigen, en de uit Rusland teruggekomen krijgsgevangenen en deserteurs van Tsjechische afkomst, tot een nationaal leger reorganiseren. Daar was overigens al tijdens de oorlogsjaren mee begonnen in het Tsjechoslowaakse bevrijdingslegioen. De Geallieerden stemden daarmee in om te voorkomen dat de politiek

gemobiliseerden onder deze soldaten een eigen revolutionaire invulling aan de staatsmachtswisseling gingen geven, zoals de legionairs dat in Rusland al van nabij hadden meegemaakt (zie hierboven noot 20).

De vrees voor de overname van het gezag door Tsjechische nationale milities was groot onder de Duitstalige bevolking in de Oostenrijkse kroonlanden Bohemen, Moravië en Silezië (het huidige Tsjechië). Na het instorten van het Oostenrijks staatsgezag werden daarom in de Duitstalige steden voorlopige lokale regeringscomités opgericht die hun blijvende trouw aan het Oostenrijkse gezag betuigden. Deze comités zochten contact met elkaar, en besloten gemeenschappelijk als *Rat für Deutsch-Böhmen* naar buiten te treden. Tussen 29 oktober en 3 november slaagde deze Raad erin een voorlopig parlement, de *Landesversammlung für das Sudetenland*, op te richten dat in Reichenberg/Liberec op 22 november de trouw bevestigde aan Oostenrijk.

Om deze 'opstand' te onderdrukken werd de vanuit Praag gecoördineerde voedselvoorziening naar de Duitstalige districten stopgezet, en begonnen Tsjechische nationale milities in de ene na de andere Sudetenduitse stad het openbaar gezag over te nemen. Op 22 december hadden ze de grenzen bereikt van de drie voormalige kroonlanden. 'Praag' zette nu alle gemeenteraden in de Duitstalige districten af, onthief de ambtelijke staven van hun functie die geen trouw wilden zweren aan de nieuwe republiek, plaatste de hoogste leidinggevende ambtelijke functionarissen onder huisarrest, en stelde in hun plaats regeringscommissarissen aan.

Terwijl het in het Duitstalige gebied moest blijven bij een wisseling van de wacht aan de top, ging de Tsjechische regering in het Tsjechischsprekende gebied drastischer te werk: daar werd in steden waar vanouds Duitstaligen dominant waren, zoals in Budweis/Budějovice, Iglau/Jihlava, Brünn/Brno, Olmütz/Olomouc, het Duitstalige element met geweld uit zijn machtspositie gezet. Duitstalige openbare opschriften werden verwijderd, Oostenrijks-historische en Duits-culturele monumenten gesloopt, winkels en huizen geplunderd en burgers gemolesteerd. Duitstalige ambtenaren kregen massaal ontslag, en Duits-culturele verenigingen en instellingen moesten openbare gebouwen verlaten. Een groot aantal scholen werd getsjechiseerd en lagere ambtenaren die weigerden hun kinderen daar heen te sturen, stond alsnog ontslag te wachten. Duitstalige kranten kwamen onder censuur, en redacteurs die deze gang van zaken kritisch becommentarieerden werden in hechtenis genomen wegens opruiing tegen het staatsgezag. Maar in de overwegend Duitstalige gebieden was geen publieke steun voor een dergelijk optreden en bleef de bevolking de nieuwe Tsjechische autoriteiten negeren. Vele plaatselijke en regionale comités stuurden petitie naar de Geallieerde vredesdelegaties in Parijs om te protesteren tegen de illegitieme bezetting van hun woongebied, en vooral name naar president Wilson, die zij aanspraken op de handhaving van het door hem geproclameerde zelfbeschikkingsrecht. Deze petitie vormden een gevaar voor het gezag van de voorlopige Tsjechische regering die al wel erkend was, maar nog geen bevestiging had gekregen van de omvang van het grondgebied, waarover zij haar soevereiniteit mocht laten gelden.

President Masaryk wees er in zijn eerste nieuwjaarsrede tot het Tsjechische volk op dat de nationale minderheden onmisbaar waren voor de economie en dat zij voor hun loyale bijdrage aan de nieuwe, nationale maar ook fundamenteel democratische Tsjechoslowaakse staatsgemeenschap alle vrijheden zouden genieten die de Tsjechische humanistische traditie aan zichzelf verplicht was.

Op 26 februari 1919 werd de Geallieerde Commissie inzake Tsjechoslowakije

geïnstalleerd om ter voorbereiding van het vredesakkoord tot een advies te komen over de begrenzing van de nieuwe republiek. In de Tsjechische memoranda werden formuleringen gegeven die de voorgestelde, eenzijdige en selectieve, toepassing van het zelfbeschikkingsrecht aanvaardbaar wilden maken. Om het gewicht van de bijzonder omvangrijke Duitstalige bevolkingsgroep te verminderen, wezen ze op de volgende omstandigheden. In feite zouden er geen 3,5 maar 2,5 miljoen ‘echte’ Sudetenduitsers zijn, want de Oostenrijkse volkstellingen hadden de werkelijkheid vervalst door ook de tweetaligen en recent geassimileerden als ‘Duitsers’ te tellen. De Sudetenduitsers zouden overigens voor een groot deel bestaan uit, sinds het begin van de 17de eeuw, onder het Habsburgse gezag geassimileerde Tsjechen, en voorts uit nakomelingen van immigranten en kolonisten, kortom een onsamenhangende heterogene groep die zich onder een nieuwe, rechtvaardige en democratische regering weinig meer aan hun oppervlakkige *Deutschtum* gelegen zouden laten liggen. Dat zou nu al tot uiting komen in het feit dat de meeste Sudetenduitsers met het nieuwe staatsgezag instemden ‘omdat zij zich er niet tegen hadden verzet’. Hun mogelijke affiniteit voor Duitsland en Oostenrijk was slechts tijdelijk, en wat betreft de arbeidersstand niet nationaal geïnspireerd, maar gevoed door ‘de sociaal-revolutionaire regeringen die bezig waren in Duitsland en Oostenrijk aan de macht te komen’.

Een wel objectief geformuleerd geldend argument van Tsjechische zijde was de voorstelling van zaken dat de Sudetenduitsers en de Tsjechen geografisch zodanig door elkaar heen woonden, dat er niet van een homogeen Duits taalgebied gesproken kon worden, en dus evenmin een etnische grens te onderscheiden was die tegelijk ook staatsgrens had kunnen worden.³²

Zulke voorstellingen van zaken behoren tot het repertoire van de nationaal-historische mystificaties, die toentertijd het referentiekader van de Midden-Europeanen vormde.

In de eerste weken van de werkzaamheid van de Geallieerde Commissie werden ook de nieuwe Oostenrijkse verkiezingen georganiseerd, en de Sudetenduitse bevolking, die formeel nog steeds Oostenrijks staatsburger was, eiste het recht op daaraan mee te mogen doen. Hun politici begonnen stemlokalen in te richten en stemoproepen klaar te maken voor de verkiezingen voor het eerste na-oorlogse Oostenrijkse parlement, die in maart 1919 moesten plaatsvinden. De organisatoren van de stembureaus werden nu door het Tsjechisch gezag opgepakt onder beschuldiging van rebellie en landverraad. Dat leidde weer tot publieke demonstraties die door Tsjechische milities uit elkaar geschoten werden, ten koste van 54 doden. De internationale opschudding probeerde ‘Praag’ te dempen door een complotmystificatie: het gewapend optreden betrof zelfverdediging tegenover samenzweringen van linkse ‘Spartakus’ revolutionairen die in Saksen, en van nationalistische vrijkorpsen die in Beieren en Oostenrijk klaar zouden staan om de nieuwe republiek binnen te vallen.³³

³² 95% van de Duitstaligen woonde in een geografisch aaneengesloten gebied van etnisch vrijwel homogene (voor > 90%) Duitstalige dorpen en steden. In het kroonland Bohemen waren van de 12.820 dorps- en stadsgemeenten, er 4.141 voor > 90% Duitstalig en 8.284 > 90% Tsjechischstalig; 395 waren gemengd met een taalminderheid tussen de 10% en 50%. In Moravië en Silezië waren de etnogeografische verhoudingen gemengder. Juist de volkrijke gemeenten - steden en industriegebieden - hadden een gemengd karakter.

³³ De geschiedenis en oprichting van de republiek, de afbakening van haar grenzen en de werkzaamheden van de Geallieerde commissie staan vanuit verschillende nationale perspectieven beschreven in Wiskemann 1938: 79-118; Mamatey 1957: 306-339, 351; Rabl 1958: i.h.b. 16-69 en

De nieuwe, en territoriaal gecorrumpeerde staat Oostenrijk maakte vervolgens gebruik van zijn zelfbeschikkingsrecht door zich in zijn eerste parlementszitting op 12 maart 1919 op te heffen en een staatkundig samengaan met de nieuwe Duitse republiek af te kondigen. Dat maakte nu van de politieke aspiraties van de Sudetenduitsers in feite een streven naar aansluiting bij Duitsland, en versterkte het Tsjechische beroep op de Geallieerden om snelle en onvoorwaardelijke erkenning van de soevereiniteit van de nieuwe republiek over de integrale kroonlanden.

Met als uitgangspunt de afstand van de kroonland-territoria aan de nieuwe republiek, werd in de commissie nog wel enige tijd gediscussieerd over kleinere grenswijzigingen ten gunste van Duitsland en Oostenrijk, opdat de grote Duitse minderheid van ruim een derde van de bevolking toch wat van haar zware gewicht kon verliezen. Grillige enclaves zonder strategisch of verkeersgeografisch verband met de rest van Bohemen zoals die van Asch/Aš, Rumburg/Rumburk, Warnsdorf/Varnsdorf en Friedland/Frýdlant lagen in het noorden, aan gene zijde van de bergkammen van het Erts- en het Reuzengebergte, en sloten daar aan bij Saksen en Silezië. Deze districten omvatten 730 km² en telden 150.000 voor 98% Duitstalige inwoners. Maar de Tsjechen wilden alleen over de afstand van deze enclaves praten als zij daarvoor in ruil het Silezische district Glatz (sinds 1945 het Poolse Kłodzko) met 35.000 voor 98% Duitstalige inwoners zouden krijgen. Historisch had het tot in de 18de eeuw bij het koninkrijk Bohemen, en verkeersgeografisch lag het ook aan de zuidelijke kant van het Reuzengebergte. Zulke uitwisselingen zouden uiteindelijk de zwaarte van de Duitse minderheid in Tsjechoslowakije niet wezenlijk kunnen gaan verminderen en wel precedenten scheppen. Alleen de Amerikanen hadden ingrijpender grenswijzigingen in gedachten. In het noordwesten kon volgens hen het Egerland, een gebied van 1.810 km² rond de steden Eger/Cheb, Karlsbad/Karlovy Vary en Marienbad/Mariánské Lázně, aan Duitsland toegewezen worden. Daarmee zou de nieuwe Tsjechische republiek dan verlost zijn van 330.000 Duitsers, en van een bron van politieke onrust, want de bevolking had zich hier militant Duitsnationaal opgesteld tegenover de Tsjechische milities.³⁴ Evenzo zou de nieuwe republiek Oostenrijk zijn grenzen in zuidelijk Moravië kunnen verleggen, noordwaarts over enkele tientallen dorpen en enkele stadjes heen, zonder dat daaruit verkeersstrategische nadelen ontstonden. Hier ging dan over een gebied van 1.840 km² met bevolking van 173.000 voor ruim 90% Duitstaligen.

Deze voorstellen stuiten echter af op een zeer besliste weigering van Frankrijk, dat onder geen beding wilde afwijken van het historisch-legitimistische beginsel - het gehele territorium van de kroonlanden zou Tsjechisch dienen te worden - en vreesde dat elke uitzondering, althans ten ongunste van de nieuwe staat, een precedent zou scheppen dat moest ontwaarden in eindeloze verzoeken uit andere gebieden om afscheiding.³⁵

Tsjechische verzoeken om - over de kroonlandsgrenzen heen - gebiedsannexaties ten koste van Duitsland en Oostenrijk werden daarentegen wel in overweging genomen, en enkele kregen ook Geallieerde goedkeuring, nu wel om etno-geografische redenen: ze werden bewoond door een etnisch-Tsjechische bevolking. Dit meten met

187-205; Rönnefarth 1961: 69-87; Perman 1962: 69-95; Galandauer 1970: 433-436; Goldmann 1971: 62-96; Franke 1982: 20-34; Maurer-Horn 1997, passim.

³⁴ Perman 1962: 144-148, 181; Goldmann 1971: 103.

³⁵ Perman 1962: 194-210; Goldmann 1971: 86-92, 101-102, 113-117; documentatie en voorbeelden in: Anon. 1919 en Wotawa 1919.

twee maten ten voordele van de Tsjechische etniciteit betrof als voornaamste de overdracht in 1920 en 1923 van het zogenaamde Hultschiner Ländchen/Hlučinsko dat behoorde tot de Duitse provincie Opper-Silezië: 316 km² met het gelijknamige stadje en 37 dorpen. Er woonden 49.000 voor vierde-vijfde deel Tsjechisch-, of zo men wil Moravischsprekende inwoners. Ook 16 grensdorpen in Neder-Oostenrijk met 20.000 voor de helft Tsjechischsprekende inwoners werden geannexeerd.³⁶ De bevolking bleef er ondanks haar traditionele etniciteit in politiek opzicht nationaal Duits- *c.q.* Oostenrijksgezind. De Hultschiners organiseerden een volksstemming waar 94% zich voor handhaving van het Duitse staatsgezag uitsprak, maar dergelijke acties hadden hier noch elders invloed op het besluitvormingsproces. Na de overdracht van het staatsgezag bracht bij de parlementsverkiezingen van 1924 tweederde van de Hultschiners zijn stem op Sudetenduitse partijen uit. De regering in Praag stelde toen het plaatselijk bestuur onder een regeringscommissaris, en verbood het Duitstalige onderwijs. Hoe weinig succes een dergelijke dwangmatig synchroniseren van etnische en nationale identiteiten had, blijkt uit de reactie van de bevolking: bijna 800 kinderen gingen particulier onderwijs of Duitstalige scholen in het regionale bestuurscentrum Troppau Opava bezoeken. De politiek Duitsgezinde meerderheid bleef ook na 1935 bestaan en manifesteerde zich politiek in een nationaalsocialistische meerderheid. Sarcastisch werd daarover gezegd dat waarin ‘Bismarck’ in een halve eeuw niet geslaagd was - de germanisering van de bevolking - de regering in Praag het in één jaar voor elkaar had gekregen.³⁷

In de beraadslagingen van de Geallieerde Commissie werden tussen 4 en 28 maart 1919, met de aangegeven annexaties van Duits en Oostenrijks gebied ten gunste van Tsjechoslowakije, de oude kroonlandgrenzen door de Geallieerden als nieuwe grens van de republiek aangewezen. Een uitzondering vormde ook de toekenning van de aanspraak van Polen op het oostelijk deel van het voormalige Oostenrijkse kroonland Silezië - het Habsburgse hertogdom Teschen - dat Tsjechoslowakije beschouwde als integraal deel van de Oostenrijkse kroonlanden. Hiervan kon pas na lange onderhandelingen op 28 juli 1920 tot een verdeling worden besloten. Polen kreeg: 1.009 km² met 90 gemeenten en 145.000, waarvan overigens slechts 2% Tsjechische, inwoners. De aanvaringen tussen Tsjechoslowakije en Polen over de annexatie van het oostelijk deel van het hertogdom en de oplossing die in het *Verdrag van Spa* (1920) werd gevonden, worden beschreven in paragraaf 8.

De drie voormalige Oostenrijkse kroonlanden telden in 1910 3.486.000 Duitstaligen (35,2%). Als Tsjechische provincies, hun kleine annexaties inbegrepen, telden zij er bij de eerste Tsjechoslowaakse volkstelling in 1921 nog 2.973.200 (29,7%). Het verschil van een half miljoen is terug te voeren op het vertrek van ca. 200.000 Duitstaligen naar Oostenrijk en Duitsland, terwijl minstens zoveel tweetaligen en geassimileerden, die zich onder het *Ancien Régime* Duitstalig hadden genoemd, het opportuun hadden gevonden om de nationale Tsjechische identiteit aan te nemen.

De Geallieerden waren bij de staatkundige begrenzing van Tsjechië uiteindelijk tot een beslissing gekomen waarin een wissel op de toekomst werd getrokken, en zij waren zich dat bewust: *“It is clear that [...] perhaps almost the existence of the new state will depend upon the success with which it incorporates the Germans as willing citizens”*.³⁸

³⁶ Als belangrijkste de stadjes Gmünd/ Velenice en Feldsberg/ Valtice.

³⁷ Stolberg 1926/27: passim; Bollacker 1930: passim; Wiskemann 1962: 231-2; Perman 1962: 153; Als Tsjechisch (Moravisch-) tweetaligen werden zij in 1945 niet uitgewezen (zie Hoofdstuk VII).

³⁸ Rabl 1958: 95; Viefhaus 1960: 173-189; Michela 2010: 62-63..

4.b. Slowakije

Onder de Slowaakse politici waren het in 1918 de Tsjechischgezinden, die geen meerderheid, maar wel het organisatorisch vermogen bezaten om een regeringscomité samen te stellen. Zij stelden een nationaal comité in dat al op 30 oktober in de Slowaakse culturele hoofdstad Turčianský Sv. Martin/Túrócszentmárton de aansluiting van Slowakije bij de nieuwe Tsjechoslowaakse republiek proclameerde. Veel Slowaakse autonomisten echter meenden dat zij beter op de autonomievoorstellen van de Hongaarse regering konden ingaan, nu Boedapest voorstelde om de Hongaarse staat om te vormen tot een federatie van nationaliteiten. Zij beriepen zich in een vertegenwoordigende vergadering in Kassa/Kosice op 11 december op hun eigen, Slowaakse nationale soevereiniteit tegenover 'Praag', dat het nu raadzaam achtte om het gebied zo snel mogelijk onder zijn militaire controle te krijgen.³⁹

Voor Slowakije werden in het ontwerp de historische grenzen in het noorden (met Polen) aangehouden, terwijl in het zuiden zulke grenzen niet bestonden. Daar werd deels een verkeersstrategische Donaugrens, deels de etnografische scheiding tussen Slowaken en Hongaren voorgesteld.⁴⁰

Een probleem was in Slowakije dat historisch legitimerende 'historische grenzen' ontbraken, althans voor de zuidelijke begrenzing, en dat ze kwestieus waren in het noordwesten (Teschen en Bielitz, zie verder paragraaf 8)). Voor de Hongaarse staat had tot dusverre geen 'Slowakije' als bestuurlijke eenheid bestaan. Het heette vanouds 'Opper-Hongarije' (*Felvidék*) en was sinds de stichting van de Hongaarse staat, duizend jaar geleden, daar onderdeel van geweest. De noordgrens tegen Polen liep over de Karpathenberggammen en hoefde geen punt van discussie te zijn, maar in het zuiden ging het Slowaakse taalgebied via een mengzone geleidelijk over in het Hongaarse. De Opper-Hongaarse comitaten omvatten naar hun etniciteit zowel Slowaakse als Hongaarse en gemengde districten. Masaryk had al in 1915 een schets gepubliceerd, waarbij de voorgestelde grens langs de Donau liep en daar een omvangrijk etnisch-Hongaars gebied (*Czallóköz*) 'om verkeersstrategische redenen' bij de door hem ontworpen Tsjechoslowaakse staat voegde. Verder naar het oosten waren de etnische grens en zijn staatsgrens beter op elkaar afgestemd.

Teneinde annexatie te voorkomen stelde de Hongaarse regering aan de Slowaakse autonomisten voor om een voorlopig bilateraal bestuur en een gezamenlijke politiemacht voor de door Slowaken bewoonde comitaten in te richten, in afwachting van de komende vredesconferentie. Op 6 december 1918 was de instelling van een Slowaaks-Hongaarse demarcatielijn afgesproken: de Hodža-lijn, genoemd naar de Slowaakse vertegenwoordiger in de onderhandelingen met 'Boedapest'. Een ruim bemeten strook Hongaars en gemengd taalgebied, met de grotere steden, zou dan onder Hongaars gezag blijven. Uit 40.000 km² met een Slowaakse meerderheidsbevolking zou het Hongaarse gezag zich terugtrekken.

Om dit te voorkomen was het Tsjechische nationale leger al op 4 november 1918 met Geallieerde instemming het westen van Slowakije binnengetrokken. Op 10 december was de militaire positie van de Tsjechen al zo sterk, dat zij de concurrerende Slowaakse nationale comités ontbonden, en het gebied onder rechtstreeks gezag van 'Praag' konden stellen.

³⁹ Hartl 1973: 69-71.

⁴⁰ Perman 1962: 'Masaryk's Sketch 1915'; Goldman 1971: 25-28.

De Hongaarse gemeenteraden van de grotere steden hadden echter al sinds eind oktober eigen bestuurscomités gevormd die niet van zin waren om de Tsjechische milities toe te laten. In Bratislava, de stad die toen nog officieel Poszóny heette, maar door zijn in meerderheid Duitstalige en Joodse inwoners Preßburg werd genoemd, had na de ineenstorting van het Hongaarse staatsgezag een multinationalaal socialistisch volkscomité de leiding genomen. In het oosten van het land - de *Zips/Spiš*⁴¹ - had de daar geconcentreerd wonende Duitstalige minderheid zelfs een eigen republiek afgekondigd.⁴² De regering in Warschau probeerde die 'republiek' te bewegen zich bij Polen aan te sluiten en stuurde daartoe op 6 november enkele militietroepen, die overigens geen aansluiting bij de bevolking vonden, naar het gebied.

De Tsjechische regering beriep zich bij de Geallieerden op de Masaryk-lijn, en kreeg gedaan dat deze op 24 december als nieuwe en veel zuidelijker gelegen demarcatielijn werd ingesteld. Haar troepen namen dit gebied van 50.000 km² in januari 1919 onder hun controle, te beginnen met Poszony/Preßburg/Bratislava, maar niet voordat daar en in andere steden eerst gevechten met Hongaarse politietroepen waren geleverd.

Na de bezetting/bevrijding werd benoorden de Masaryk-lijn in geheel Slowakije het ambtelijk apparaat nationaal gezuiverd. Het ontslag van vrijwel alle Hongaarse gezagsdragers en ambtenaren en het verschijningsverbod van de - Hongaarse - kranten riepen protest op, maar demonstraties in de grotere steden werden uit elkaar geschoten ten koste van het leven van enkele tientallen demonstranten.

De ondertussen in Boedapest uitgebroken revolutie speelde de Tsjechen vervolgens in de kaart. Hongarije vormde nu voor de Geallieerden een ernstige bedreiging die in Slowakije alleen met Tsjechisch militair gezag afgewend kon worden. De Geallieerden gaven daarom op 27 april de regering in Praag de toestemming om over de demarcatielijn heen nog een aantal spoorwegverbindingen en -knooppunten, en ook het belangrijke mijngebied van Miskolcz te bezetten.⁴³ De Tsjechische regering stelde vervolgens op 5 juni een militair gezag voor geheel Slowakije in.

Deze stappen lokten een militaire tegenbeweging van de Hongaren uit, die zich in strijd met de wapenstilstandsvoorwaarden hadden herbewapend, en oostelijk Slowakije binnentrokken om fabrieksarbeiders daar te motiveren deel te nemen aan de revolutie. Deze werd niet primair als Hongaars maar als communistisch voorgesteld. De rode brigades hielden geen stand tegen een gecoördineerd Tsjechisch-Roemeense invasie en moesten zich uiteindelijk weer achter de demarcatielijn in eigenlijk Hongarije terugtrekken. Onder protest zou Hongarije de nieuwe staatsgrens in het *Verdrag van Trianon* aanvaarden. Haar nadere geografische bepaling vond plaats in de *Conventie van Parijs* op 23 juli 1921.

Daarmee waren uitgebreide gebieden met een Hongaarse bevolking binnen de Tsjechoslowaakse republiek komen te liggen, en met de nieuwe grens was het grensvoorstel van Masaryk uit 1915, toen nog een profetie, nagenoeg werkelijkheid

⁴¹ Tussen 1412 en 1769 waren 13 van de 24 stadsgemeenten van dit gebied aan de koning van Polen verpand.

⁴² Macartney 1937: 108; Jahn 1971: 1-39.

⁴³ Perman 1962: 88; Tökes 1967: 175, 191; Jahn 1971: 40-43; Mócsy 1983: 24-29, map p. 253: 'The Vix and other demarcation lines'. Hongaarse militairen en burgers verdreven op 29 januari de Tsjechen uit 18 dorpen bezuiden van wat dan later de grensrivier Ipoly zou gaan worden. In 1924 zou een bilaterale grenscommissie met deze grens instemmen en nog twee andere dorpen om eveneens verkeersstrategische redenen aan Hongarije teruggeven.

geworden.⁴⁴

4.c. De Karpathen-Oekraïne (Transkarpathië)

Inmiddels had zich in de Opper-Hongaarse comitaten ten oosten van Slowakije nog geen staatsgezag geïnstalleerd. Dit gebied zou Karpathen-Oekraïne⁴⁵ gaan heten. Nationaal waren de neigingen onder de Roetheense bevolkingsmeerderheid beperkt gebleven tot enkele kleine en politiek weinig ontwikkelde groepen. De stedelijke burgerij en de conservatieve bezittende, grotendeels gemagyariseerde, klasse wilde bij Hongarije blijven. De Roetheense traditionalisten waren tevreden met de autonomie die een nationaal gefederaliseerd Hongarije aanbood. Maar een sterk groeiende nationalistische factie onder hen wilde aansluiting bij een nieuwe, nationaal soevereine Oekraïne. Een van de meest dynamische politieke groepen was de radicaal socialistische, die zich bij de Sovjetunie wilde aansluiten. Zij en de meeste andere richtingen hadden locale of regionale regeringscomités opgericht, die zich de pretentie aanmatigden voor het gehele gebied en zijn bevolking op te treden. De loop der dingen zou echter de meeste opties gaan uitsluiten. Het aangrenzende, eveneens door een Roetheense meerderheid bewoonde, Oost-Galicië was al voor een deel door Poolse troepen bezet, die de Karpathen-Oekraïne daarmee geografisch afsloten van de Sovjet-Oekraïne. Wel bleef de mogelijkheid van autonomie binnen Hongarije nog open, maar toen daar op 31 maart de revolutie werd afgekondigd en zich sovjet-radencomités in de steden installeerden, verdween bij de meerderheid van de Roetheense bevolking de belangstelling voor het behoud van de staatskundige banden met Hongarije.

Voor de Geallieerden stond nu vast dat het gebied het beste in Tsjechoslowaakse handen kon komen. Het Tsjechische leger had zich bewezen en met een Tsjechisch staatsgezag kon een geografische buffer worden geschapen tussen een rancuneus Hongarije en een expansiebelust Polen.

Nu hadden al op 15 november 1918 contacten tussen Masaryk en - vooruitziende - politiek georganiseerde Roetheense emigranten in Amerika, op een *conferentie in Scranton*, geleid tot een afspraak om hun vaderland in een Tsjechoslowaakse federatie op te nemen. Die in Amerika gesmede plannen werden naar voren gebracht, en een comité van daarvoor geïnteresseerde Roethenen begaf zich op 22 mei 1919 naar Praag om opname van hun provincie in de republiek te verzoeken, zonder zich overigens daarvoor van een achterban in het betroffen gebied te hebben verzekerd. Maar met Geallieerde instemming mocht het Tsjechische nationale leger het gebied nu alvast binnentrekken. Omdat de spoorverbindingen voor de Tsjechische troepen over nog steeds Hongaars gecontroleerd gebied liepen, nam Roemenië de kans te baat om het zuidelijk en ~~noord~~ het oostelijk deel van het land te bezetten, en pas in juli, na het instorten van het revolutionair bewind in Boedapest, trokken de Roemeense troepen zich na Geallieerde druk terug en konden Tsjechen hun plaats innemen. De enige spoorwegverbinding die het gebied met de rest van

⁴⁴Ludwig 1922: 98; Macartney 1937: 92-111; Mamatey 1957: 182-184; Perman 1962: 215-228; Kiraly, e.a, 1982: passim; Hronský 2001: passim; Romsics 2002: passim; Piahana 2018: passim; Arhire en Roşu 2020: passim.

⁴⁵ Ook de naam Roethenië werd gebruikt. Officieel heette de autonome regio *Podkarpatská Russinskó* (Subkarpathisch Roethenië), ook wel *Russka Kraina* (Grens-Roethenië). Na de Tweede Wereldoorlog kwam de naam Transkarpathië in zwang.

Tsjechoslowakije verbond, werd nu binnen het ontwerp voor de nieuwe staatsgrenzen gebracht, ook al liep zij door Hongaars taalgebied. Nadat de meest westelijke districten, waar naast Slowaken een vijfde van de Roetheense bevolking woonde, alvast bij Slowakije waren gevoegd, zou op 10 september in het *Verdrag van Saint-Germain-en-Laye* met Tsjechoslowakije de vereniging met het gehele gebied in een autonome provincie 'Karpathen-Oekraïne' worden geregeld. Op 30 juni 1921 zou ook de grens van de nieuwe provincie met Roemenië vastgesteld worden.

Het gebied van de autonome provincie was nu ruim 12.500 km² groot met in 1910 572.000 inwoners: 319.000 (55,8%) Roethenen, naast grote Joodse en Hongaarse minderheden. Het Tsjechische leger en enkele duizenden Tsjechische ambtenaren - in 1921 waren er minstens 15.000 Tsjechen in het gebied gedetacheerd - organiseerden sinds de herfst van 1919 het openbare gezag met een tweetalig, maar in de praktijk Tsjechisch, bestuur, omdat de Roetheense bevolking er nog niet toe in staat bleek voldoende eigen bestuurlijk kader te leveren. Ook het onderwijs kon nog niet met een Roetheens curriculum vormgegeven worden en in afwachting daarvan werd het voorlopig bemand met Tsjechen. Roethenen bezaten in 1927 nog geen derde van de ambtelijke posities, en dan vooral op lager uitvoerend niveau. De oude Hongaarse ambtelijke kaste had toen nog 15% van ambtelijke posities kunnen behouden. De helft van de ambtenarij bestond uit Tsjechen en Slowaken, waaronder de eersten leidinggevend waren. De autonomie van de provincie Karpathen-Oekraïne zou overigens op 14 juli van dit jaar weer afgeschaft worden.⁴⁶

Slowakije en de Karpathen-Oekraïne werden provincies in de Tsjechoslowaakse republiek, met samen een oppervlak van 62.937 km² en (in 1910) ruim 3.520.000 inwoners waarvan bijna (naar geregistreerde taal) 2.130.000 Slowaken en Roethenen en 1.070.000 Hongaren (30%). Ruim 100.000 Hongaren, vrijwel de gehele leidinggevende ambtenarij en het grootste deel van de intelligentsia, verlieten het land en 70.000 Tsjechen vestigden zich er als hun opvolgers. Het aantal Hongaren had zich in 1921 met een derde tot 740.000 (20,5%) verminderd, omdat naast het vertrek van emigranten ook ruim 200.000 magyaronen van identiteit wisselden, voor de helft tweetalige Slowaken en voorts 94.000 Joden die die in deze eerste Tsjechoslowaakse volkstelling een eigen Joods-etnische identiteit kozen.⁴⁷

Het zuiden van Slowakije en de Karpathen-Oekraïne bestond uit een etnisch en nationaal betrekkelijk homogene grenszone van 852 gemeenten, bewoond door 831.000 inwoners die, volgens de vooroorlogse (Hongaarse) volkstelling voor 86%, Hongaren waren. De nieuwe Tsjechoslowaakse volkstelling zou, overigens na vertrek van een groot deel van de ambtenarij, dat aantal verlagen tot twee derde: 600.000.

Het ressentiment dat de gewiekste en nationaal egoïstische afbakening van het Tsjechoslowaakse staatsgebied bij de Duitse en Hongaarse minderheden had opgeroepen, leek in de jaren twintig genormaliseerd te worden door de werking van een wezenlijk democratische staatsordening. Daarin behielden de minderheden volledige burgerrechten, individueel en, hoewel met beperkingen, ook collectief en

⁴⁶ Erler 1931: 229-230; Macartney 1937: 203-251; Maču 1974: 98-100; Bogdan 1976: 17-18.

⁴⁷ Ludwig 1922: passim; Macartney 1937: 78-79; Mócsy 1983: 11-12, 197 (noot 9). In 1921 koos de helft van de Slowaakse Joden in de Tsjechoslowaakse volkstelling voor een eigen Joodse nationale identiteit. Voor de oorlog had een meerderheid zich in de Hongaarse volkstelling volgens het criterium moedertaal als Hongaars en in minderheid zich als Duits (Jiddisch) laten registreren.

territoriaal, zodat zij zichzelf in politiek en cultureel opzicht konden organiseren. De bevoordeling van Tsjechoslowaken, hun taal en hun instellingen was evident, maar een democratische rechtsorde was in het verhitte nationalistische klimaat van Midden-Europa een grote uitzondering, en zeker een Tsjechoslowaakse verdienste.

5. Het geografisch herstel van de Poolse staat

5.a. Poolse politieke emancipatie

De politieke emancipatie van het Poolse volk was in ontwikkeling en sociale achtergrond haar samenhang kwijtgeraakt in de anderhalve eeuw waarin de Polen in verschillende staten hadden moeten leven. De politieke ontwikkeling, het maatschappelijk draagvlak en de organisatorische slagkracht van de vele politieke facties liepen sterk uiteen, en hun visies sloten in praktische zin weinig bij elkaar aan.

In de parlementaire politiek hadden zich de Pruisische Polen in Posen en Westpruisen⁴⁸ het sterkst kunnen ontwikkelen, hoewel dat niet had voorkomen dat sinds het midden van de 19de eeuw, eerst door het Pruisische bestuur en daarna door het bestuur van het Duitse Keizerrijk, de Poolse taal gaandeweg uit openbaar bestuur, onderwijs en verenigingswezen buitengesloten was.⁴⁹ Door de uitzonderingswetten in de oorlogstijd werd de Poolse fractie in het parlement ook politiek monddood gemaakt. In de plannen van de Duitse regering voor na de oorlog stond hun woongebied principieel buiten elke Poolse staatkundige toekomst.

In het Oostenrijkse kroonland Galicië, het enige Poolse deelgebied dat in het Pools en door Polen zelf werd bestuurd, stond de conservatief-reactionaire adel door haar ruime vertegenwoordiging in de Oostenrijkse senaat, het *Herrenhaus*, in een goede relatie tot de rijksregering.⁵⁰ Dat verzekerde de Poolse culturele belangen maar niet direct de ontwikkeling van een Poolse politieke emancipatie.

In het Russische 'Congres'-Polen had de nationale repressie, in reactie op de twee grote Poolse nationale opstanden (1830 en 1863), weliswaar geleid tot een verbod op het Pools in openbaar bestuur en (hoger) onderwijs, maar de mogelijkheden van de Russische ambtenarij om dat te controleren waren weinig effectief. Bovendien, tot het domein van de rooms-katholieke kerk had het Russische overheidsbeleid geen toegang. In politiek opzicht had zich toch een scala kunnen ontwikkelen aan, overigens los en voorlopig georganiseerde, sociaal en nationaal-radicalen stromingen, die pas sinds de instelling van de Russische Doema, in 1905, met het moderne parlementaire handwerk in aanraking waren gekomen.

Om de militaire inzet van de Polen voor Rusland te behouden, zegde de tsaristische regering al in de eerste oorlogsdagen, in de zogenaamde 'Proclamatie van Sint-Petersburg' van 14 augustus 1914, het herstel van de oorspronkelijke, maar na de Poolse opstanden weer ingetrokken, autonomie toe. Op 1 augustus een jaar later, terwijl de Duits-Oostenrijkse invasie in volle gang was, stelde de Doema daartoe een

⁴⁸ We zullen de Duitse (verbonden) schrijfwijze voor Oost- en Westpruisen volgen waar het de betrokken provincies betreft. De benamingen Oost-Pruisen en West-Pruisen hebben dan in ruimere zin betrekking op het oosten en westen van het koninkrijk, later de deelstaat, Pruisen.

⁴⁹ Voor de Duitse *Polenpolitik* zie Böhning 1973, Glück 1986, Baier 1980, Jaworski 1986 en Streiter 1986: passim.

⁵⁰ Preradovich 1955: 59-73; Bangert 1972: 490-493.

grondwetswijziging in het vooruitzicht.⁵¹ De Russische overheid in Polen had echter al tijdens dat eerste oorlogsjaar, met een argwanend en autoritair optreden en de verbanning van tienduizenden onbetrouwbaar geachte Polen, deze belofte ongeloofwaardig gemaakt. Ondertussen was zo goed als het gehele gebied waarop na de oorlog de Poolse staat zou worden geïnstalleerd onder gezag van de Centrale legers gekomen en omdat de Russische legers op hun terugtocht de infrastructuur hadden verwoest was er geen enkele sympathie meer te mobiliseren voor Russische toekomstperspectieven. Integendeel, toen Congres-Polen in juli en augustus 1915 onder Duitse en Oostenrijkse controle gekomen was, verwelkomde een groot deel van de bevolking, ook de Polen, de bezetters dan ook als bevrijders. De Duitse en Oostenrijkse autoriteiten schiepen een basis voor samenwerking met de Poolse politici door het gerussificeerde onderwijs weer in Poolse handen terug te geven, de Poolse universiteit van Warschau te herstellen, en, na de vlucht van de Russische ambtenarij, ook het plaatselijk openbaar bestuur aan Poolse burgercomités over te laten. De minderheden, voornamelijk Duitsers en Joden, mochten hun eigen onderwijs gaan inrichten, en vooral de laatsten kregen voor het eerst een gelijkwaardig burgerschap. In het door Oostenrijk bezet gebied werd het bestuur door Oostenrijkse ambtenaren en officieren uit Galicië zo goed als geheel Poolstalig ingericht.

5.b. Ontwerpen voor een Poolse vazalstaat binnen het Centrale machtsbereik

De Centrale Mogendheden waren het wezenlijk oneens over de staatkundige toekomst van Polen. De regering in Wenen wilde een Koninkrijk Polen heroprichten en verenigen met het Oostenrijkse deel van Polen – Galicië – zodat het onder een Habsburgse vorst een – naast Hongarije – derde rijksdeel van de Monarchie kon worden. In ‘Berlijn’ bestond daarvoor geen steun. Er was echter grote Duitse weerstand tegen een dergelijke oplossing. De Oostenrijks-Hongaarse Monarchie zou zijn bestuurlijke en militaire zwakte overdragen op een nog groter gebied en na de oorlog een zwakke bufferzone tussen Duitsland en een ongetwijfeld rancuneus Rusland vormen. De Duitse gedachten gingen uit naar strategische annexaties, waarna in een met Rusland te sluiten vrede de rest van Polen teruggegeven kon worden. Later echter, toen met Rusland geen rekening meer gehouden hoefde te worden, zag het Duitse oorlogskabinet, naast de annexatie van een *Grenzstreifen*, perspectief in een klein Pools koninkrijk, niet groter dan Congres-Polen, een vazalstaat in een tol-, munt- en militaire unie met Duitsland.

‘Wenen’ moest toegeven, en de beide bondgenoten installeerden in het bezette Congres-Polen op 5 november 1916 een voorlopig Koninkrijk Polen, waarin de adellijk-klerikale en conservatieve Poolse elite het burgerlijk bestuur voorlopig mocht regelen onder een Duits-Oostenrijks militair gezag. Daartoe werd het land verdeeld in de generale gouvernementen Warschau en Kielce-Lublin.⁵² Nadat dat Warschau al sinds 28 mei 1916 een Pools burgerlijk bestuur had gekregen, mochten een jaar later, 14 maart 1917, ook de andere Poolse steden hun eigen bestuur inrichten.⁵³

De ‘Weense’ voorkeur voor oprichting van een Pools-Habsburgs koninkrijk, waarin (Russisch) Congres-Polen en (Oostenrijks) Galicië verenigd zouden worden tot een deelstaat van Oostenrijk-Hongarije, met een mate van zelfbestuur die gelijkwaardig

⁵¹ Conze 1958: 1-17; Wandycz 1974: 335-336.

⁵² Fischer 1964: 198-205, 390-396.

⁵³ Conze 1958: 354; Zetterberg 1978: 24-28.

zou zijn aan de Hongaarse, werd door de Poolse adel in het kroonland Galicië gesteund, en overigens ook door de hoge rooms-katholieke clerus. Zij waren verenigd in de ‘Liga voor de Stichting van de Poolse Staat’ (*Liga Polska*, LPP) en hun politiek-bestuurlijke orgaan was het ‘Poolse Nationale Comité’ van Krakau, dat onder leiding van Jaworski en met behulp van het Poolse officierskorps in de Oostenrijks-Galicische legereenheden dit Austro-Polonistische idee uitdroeg in de door Oostenrijk bezette gebieden. Zonder uiteraard de Duitse toekomstplannen voor Polen te onderschrijven besloten deze zogenaamde ‘activisten’ onder de Poolse politici wel mee te werken aan een voorlopig Pools bestuur. Daartoe behoorden Józef Piłsudski, de gezaghebbende leider van de ‘Poolse Militaire Organisatie’ (POW), en leden van de hogere Poolse adel en de kerkelijke autoriteiten, die hem niettemin wantrouwden vanwege zijn democratische sympathieën.⁵⁴ Zij traden toe tot de ‘Nationale Raad’, als hoogste – overigens beperkt uitvoerend, en aan de militaire bezettingsautoriteiten ondergeschikt – bestuursorgaan van het zogenaamde ‘Koninkrijk Polen’. De raad trad pas op 14 januari 1917 in functie nadat de helft van zijn leden uit de provinciale en stedelijke raden was gekozen, en de andere helft honorair was benoemd. De hoop van Berlijn en Wenen dat nu onder gezag van deze Raad het POW als Pools leger ingezet zou kunnen worden tegen Rusland, werd niet bewaarheid, want de verhouding met de Duitse bezettingsmacht verslechterde onder invloed van de plannen die Duitse imperialisten – onder andere opererend vanuit het invloedrijke *Alldeutsche Verband* en bevestigd door nationalistische politici en hoge militairen zoals Erich Ludendorff – luidruchtig bekendmaakten: na een Duitse overwinning zouden grote delen van Polen bij het Duitse Rijk ingelijfd dienen te worden.

Toen het front in 1917 oostwaarts opschoof over door de Polen als historisch-Poolse provincies beschouwde Witruisische en Oekraïense gebieden, kregen daar Witruissen en Oekraïners van de Duitse bezettingsautoriteiten eveneens de vrijheid om hun eigen culturele en onderwijsorganisatie te regelen. Daarmee werd duidelijk dat onder Duitse regie ook deze gebieden niet bij een Poolse staat zouden komen, terwijl dat wel een legitimistisch-historische aanspraak van de Poolse politici was geweest omdat de gebieden bij het vroegere koninkrijk hadden behoord. Van animo voor een legerformatie onder gezag van de Centrale mogendheden bleef daarom niets over. Vooral de nationalistische Polen, die het herstel van een soeverein Polen in zijn 18de eeuwse grenzen – dus met inbegrip van Oostenrijks Galicië, Litouwen en grote delen van Wit-Rusland en de Oekraïne – nastreefden, namen ook afstand van de openbare bestuurscolleges, waarin de bezettende Centrale mogendheden nu ook de minderheden, en dan voor het eerst op grotere schaal Joden, een plaats gaven.⁵⁵

5.c. Een voorlopig nog ‘onbegrensde’ soevereine Poolse staat onder auspiciën van de Geallieerde grote mogendheden

Voor de nationale toekomst van Polen kwam nu een aantal alternatieven ter discussie, waaronder ook enkele die gebaseerd werden op Geallieerde steun en speculeerden op een Geallieerde overwinning waarin Rusland een rol zou blijven

⁵⁴ Roos 1967: 15-35.

⁵⁵ Grumbach 1917 geeft een voor propagandoel, dus selectief samengesteld, overzicht van de Duitse publieke discussie over de annexatiepolitiek; Smogorzewski 1927: 35-46; Conze 1958: 330-335; Geiss 1960: 23-41; Vos 2009 beschrijft in detail de politieke evolutie van Polen onder gezag van Rusland, Oostenrijk en Pruisen.

spelen.⁵⁶

De Poolse nationaal-democraten (*Narodowa Demokracja*: Endecja, ND) en de socialisten (*Polska Partia Socjalistyczna*, PPS) verenigden zich in een Inter-Partij-Unie (MKP). Zij stonden de handhaving van het Russisch staatsverband voor, maar dan wel als autonoom groothertogdom in een Russische federatie. De eersten zagen dit plan in het kader van een Geallieerd-Russische overwinning, die tevens uitzicht zou bieden op de door hen als prioriteit voorgestelde gebiedsomvang van een nieuwe Poolse staat waartoe het door Polen bewoonde Duits en Oostenrijks staatsgebied, minstens de provincies Posen, Westpruisen en Galicië, zou moeten gaan behoren. Met dat doel voor ogen wilden zij niet aan het door de bezetter ingestelde bestuur deelnemen, en daaraan ontleenden zij de naam van ‘passivisten’. De nationalistische en socialistische politieke leiders waren na de Duits-Oostenrijkse inval, in augustus 1915, naar Rusland gevlucht, maar toen Ruslands militaire onmacht onmiskenbaar werd, zou de ND-leider Roman Dmowski op 14 augustus 1916 via Zwitserland naar Parijs gaan, om daar met de Geallieerde mogendheden tot een gezamenlijk plan te komen voor een onafhankelijk Polen.⁵⁷ Zolang Rusland echter nog als volledig bondgenoot door de westelijke Geallieerden beschouwd werd, moest Dmowski *pro forma* het doel van autonomie binnen het Russische Rijk huldigen. Als militaire macht kon de ND een milite van gedeserteerden en krijgsgevangenen, bestaande uit 30.000 man in Rusland en 70.000 man in Frankrijk mobiliseren.

Toen de Centrale Mogendheden aan de - nu Sovjet- - Russische regering op 3 maart 1918 de *Vrede van Brest-Litovsk* oplegden, moest deze daarbij met de inrichting van onafhankelijke Litouwse en Oekraïense staten instemmen. Dat noodzaakte tot het vastleggen van een grens met Polen, en deze werd nu feitelijk bepaald tot die van Congres-Polen.⁵⁸

De Franse regering zag nu in de afwijzende ontvangst in Polen van deze ‘Vrede’ het moment om de leiding in het Poolse staatsvormingsproces over te nemen. Amerikaanse steun kon ontleend worden aan het concept van President Wilson, die in het voorlaatste van zijn *Fourteen Points*⁵⁹ uitdrukkelijk en formeel de heroprichting van een Poolse staat aankondigde. Dmowski kreeg op 4 juni 1918 toestemming om, met Pruisische en Oostenrijks-Galicische deserteurs en krijgsgevangenen, in Frankrijk een eigen Pools nationaal legercorps op te richten voor de bevrijding van Polen.

Terwijl de Britten en Amerikanen zich op het punt van de territoriale omvang van het nieuwe Polen niet vastlegden, lieten Franse politici en diplomaten doorschemeren dat deze bevrijding, wat hen betreft, mocht gaan plaatsvinden tot aan de grenzen van het historische Koninkrijk Polen van 1772. Deze visie zou door president Clemenceau later als Frans uitgangspunt voor de vredesconferentie worden

⁵⁶ Conze 1958: 329-230; Wandycz 1974: 331-354; Snyder 2004.

⁵⁷ Wandycz 1974: 343, 360-361.

⁵⁸ Uiteraard werd deze bilaterale vrede door de westelijke Geallieerden niet erkend, maar de erin vastgelegde Poolse oostgrens zou, na de wapenstilstand met de Centrale Mogendheden in oktober van dat jaar, ook door Groot-Brittannië en Amerika tot een juiste, want etnische staatsgrens worden verklaard. Als de zogenaamde Curzon-lijn, werd zij aan het einde van dat jaar (15 december 1918) vastgelegd als een oostelijke demarcatielijn voor het gebied dat het Poolse nationale leger voorlopig mocht gaan innemen. Polen eiste tevergeefs een oostelijker zogenaamde Dmowski-lijn waardoor ook Litouwen en het westen van Witrusland onder Pools gezag zouden komen.

⁵⁹Temperley I, 1920: 431-448 (Appendix III). Punt 13: “*An independent Polish state should be erected which should include the territories inhabited by indisputably Polish populations, which should be assured a free and secure access to the sea [...].*”

bevestigd.⁶⁰

In het bezette Polen stapte Piłsudski, om naast Dmowski voor de Geallieerden aanvaardbaar te worden, op 2 juli demonstratief uit de Nationale Raad, wat door de Duitse en Oostenrijkse autoriteiten werd uitgelegd als verraad. Zijn internering verschaftte hem nu een nationale martelarenstatus. Zijn medestanders legden het werk van de Nationale Raad in Warschau stil, en op 31 augustus werd dit orgaan ontbonden vervangen door een uitvoerende Regentschapsraad van hoogadellijke en hoogclericale leden, onder voorzitterschap van vorst Zdzisław Lubomirski.

Piłsudski's coalitiegenoot, de liberaal Ignazy Paderewski, vertrok naar de Verenigde Staten om de invloedrijke Poolse immigrantenverenigingen te mobiliseren voor een soeverein Polen. Dat lukte hem na aanvankelijke weerstand, want veel Amerikaanse Polen zagen in een autonoom Polen onder keizerlijk Russisch of Habsburgs oppergezag nog steeds de meest realistische garantie voor het zelfbehoud van de Poolse natie.

Ondertussen kon Dmowski in Europa aan zich trekken door met Franse toestemming, op 20 september in Parijs, zijn, een maand eerder opgerichte, 'Pools Nationaal Comité' (*Komitet Narodowy Polski*, KNP) tot Poolse exilregering uit te roepen en daarmee gesprekspartner van de Geallieerden te worden. Alleen het gezag van de KNP over het Poolse nationale leger moest noodgedwongen beperkt blijven tot de in Frankrijk georganiseerde troepen en dat maakte de pretentie als soevereine macht zwak.

Twee weken later, na de wapenstilstand, konden de Poolse conservatieven, liberalen en socialisten op 8 oktober in Polen zelf een voorlopige regering van nationale eenheid installeren, de 'Poolse Nationale Raad' in Warschau. In wezen had Polen nu twee regeringen: één in Parijs en één in Warschau. Zij zouden de komende maanden in onderlinge rivaliteit de Poolse belangen gaan verdedigen.

5.d. Problematische grensbepalingen

De verschillende Geallieerde visies bewogen zich tussen twee uitersten: een multinationalaal Groot-Polen in de grenzen van 1772, dat met een oppervlak van 753.000 km² de grootste staat van Europa zou worden, tegenover een etnisch betrekkelijk homogene Poolse natiestaat - het voormalige Russische Congres-Polen, aangevuld met Oostenrijks Galicië en de Duitse provincie Posen (Poznan) - met een omvang van ruim 200.000 km² en een voor 85% Poolse bevolking. De Poolse partijen en hun leiders namen tussen deze uitersten een verschillende positie in, en vonden in de Britten voorstanders voor minimale, en in de Fransen voorstanders voor maximale plannen. In het diplomatiek proces, in wisselwerking met actuele gebeurtenissen, zouden deze uitgangspunten evolueren tot steeds wisselende scenario's die via moeizame compromissen tot de definitieve vredesregeling in Versailles leidden. De kwestie van de oostgrenzen moest bovendien in dit verdrag voorlopig opengelaten worden.

Frankrijk was aanvankelijk geneigd om Polen slechts beperkt naar het oosten uit te breiden, met het oog op een normalisering van de politieke verhoudingen in Rusland, en het verhoopte herstel van een Russische grootmacht. In de vorming van een aantal nationale staten ten oosten van Polen, met Polen verbonden of in een federaal Polen opgenomen, zagen de Fransen geen heil. Als voorstanders van krachtige centraal geleide staten streefden voor dat gebied liever een territoriale verdeling tussen Polen

⁶⁰ Komarnicki 1957: 319; Conze 1958: 80, 96-97, 138-164; Brock 1994: 350-357.

en Rusland na. Daarentegen wilden ze wel een westwaartse expansie ten koste van Duitsland steunen die strategische en economisch belangrijke Duitse gebieden bij Polen zou voegen, waarvoor dan als bijkomende volkenrechtelijke legitimatie kon gelden dat er ooit of nog steeds ook Poolstaligen woonden: Opper-Silezië, en delen van Neder-Silezië, Pommeren en West- en Oostpruisen. Met deze visie stond Frankrijk op één lijn met Dmowski's KNP, die beoosten Duitsland een met Frankrijk verbonden anti-Duits machtsblok van middelgrote staten wilde vormen, met het nieuwe Polen als zwaartepunt. Het draagvlak daarvoor zou versterkt worden door de annexatie van een aanzienlijk deel van het Duitse staatsgebied. Rusland zou naast dit blok grootmacht moeten blijven, en kon daarom beter niet met oostwaarts Poolse expansionisme bedreigd worden, want dan werd de kans groot dat het met Duitsland vroeg of laat een rancuneus bondgenootschap zou willen sluiten. De partijen die Piłsudski en Paderewski als hun vertegenwoordigers zagen, wilden vooral de Britten bij de vaststelling van de westgrenzen niet met expansionistische eisen tegen zich in het harnas jagen, en zagen ook weinig heil in de opname van een grote Duitse minderheid binnen Polen, die het onvermijdelijke gevolg zou worden van westelijke annexaties. Hun aanspraken waren gematigd, mits aan de voorwaarde van een doorgang naar de Oostzee werd voldaan. Hun prioriteit lag juist bij een snelle bevestiging van de oostgrenzen, omdat zij vreesden dat de Revolutie zich anders vanuit Rusland ook in Poolse gebieden zou gaan installeren. Deze visie werd gedeeld door de Britten, die bovendien de Baltische volken, de Witruzen en de Oekraïners niet op voorhand de mogelijkheid tot staatkundige verzelfstandiging wilden ontnemen. In een Poolse samenwerking met de in het oosten wonende volken als een federatie zagen de Britten overigens wel een goede oplossing voor dit gebied, waar geen eenduidige etnische grenzen waren te trekken, en de vorming van soevereine 'nationale' staten door de aanwezigheid van grote minderheden onvermijdelijk zwakke staatkundige constructies moest gaan opleveren. Voor de Britten was de KNP een ongeschikte regeringspartij, nog afgezien van hun weerzin tegen de antisemitische politieke leider Dmowski, die zijn antidemocratische houding meermaals had laten blijken door in 'zijn' Poolse staat geen minderheden te willen dulden, en hen op voorhand de raad te geven zich te assimileren of anders te vertrekken. Maar de grote invloed van deze ideeën in de Poolse publieke opinie zouden zij niet kunnen negeren. En de steun die Frankrijk aan Dmowski bleef geven, deed het Britse wantrouwen ten opzichte van de Franse bondgenoot toenemen, zodat een gemeenschappelijk Geallieerd optreden steeds grotere moeite ging kosten.

5.e. Voorlopige Poolse grensafbakeningen met Duitsland

Historisch-legitimistische en modern-etnografische argumenten werden bij de bepaling van de grenzen tussen Duitsland en het nieuwe Polen op tegenstrijdige wijzen tegen elkaar uitgespeeld. Economisch ging het Polen erom het belangrijke mijn- en industriegebied van Silezië in handen te krijgen. Strategisch wilde het het Oostpruisische merengebied van Mazoerië als buffer tussen Warschau en de Duitse havenstad Koningsbergen (Königsberg) in bezit krijgen. Een vrije en internationaal gegarandeerde doorgang naar de Oostzee was al in de loop van 1918 door de Geallieerden toegezegd.

De economische levensvatbaarheid van een nieuwe Poolse staat eiste een zeehaven, en het lag voor de hand daarbij aan Danzig te denken, dat al eeuwenlang de uitvoerhaven van de Poolse landbouwproductie was. Groot-Brittannië wilde de omvang van deze doorgang beperken tot een internationale verkeerszone langs de Weichsel/Wisła tot en met de Danziger haven, terwijl de Amerikanen in dat opzicht

ruimer dachten en delen van Westpruisen met de hoofdstad Danzig aan Polen wilden toewijzen. Frankrijk was op Duitse kosten het meest ruimhartig: geheel Westpruisen met Danzig en grote delen van Oostpruisen zouden Pools dienen te worden. Van Oostpruisen zou dan een weinig levensvatbare exclave overblijven welke zich noodgedwongen nauw met Polen zou moeten verhouden.

Opper-Silezië

Ook ten aanzien van Opper-Silezië waren de meningen verdeeld. De Poolse aanspraken betroffen de gehele provincie, een gebied van 11.000 km² met twee miljoen inwoners. Frankrijk, en ook Britse en Amerikaanse voorstanders van annexatie, vonden het industriële potentieel van Silezië voor de opbouw van Polen nodig, en zagen voorts een volkenrechtelijk argument in de twee-derde meerderheid van Poolstaligen onder de bevolking. Het uit laten spreken van een de *nationale voorkeur door deze vaak tweetalige Sileziërs werd niet opportuun geacht*.

Op 27 december 1918 waren Poolse troepen het Silezische industrie- en mijngebied binnengetrokken, om de aanspraken op het grootste deel van Opper-Silezië, en enkele aangrenzende Nedersilezische gemeenten, eveneens met een deels Poolstalige bevolking, gewapenderhand te effectueren. Zij beoogden een nationale opstand onder de bevolking, maar raakten slaags met de Duitse nationalistische ‘vrijkorpsen’ van gedemobiliseerde en inderhaast herbewapende militairen. De Geallieerden stuurden ter handhaving van de orde een Franse gendarmerie, die zich overigens afzijdig opstelde. De voortdurende schermutselingen tussen Duitse en Poolse militanten, en de afzijdigheid van de bevolking, deden de Britten en Amerikanen twijfelen aan de veronderstelde Poolse gezindheid van de Oppersileziërs. Bovendien waren zij bevreesd dat deze, in bevolking en economische betekenis zeer ingrijpende, annexatie een reden kon worden waarom de Duitse regering een vredesverdrag zou weigeren te tekenen, en zou toestaan dat *Grenzschutz* van gedemobiliseerde Duitse militairen zich vanuit de depots van het leger bewapenden. De oorlogstoestand waarin dit gebied bleef verkeren, zou in mei 1919 tot het compromis leiden om een volksstemming er de staatkundige toekomst te laten bepalen. Daarmee kon dit probleem voorlopig ‘over het vredesverdrag getild’ worden.⁶¹

Polen en Westpruisen

In de provincies Posen en Westpruisen, met een bevolking van 3,8 miljoen, was de helft van de bevolking Poolstalig, in Posen (Poznań) uitgesproken nationaal gezind, in Westpruisen vaak aarzelend tussen een Poolse of Duitse nationale identiteit. Pas in 1772 respectievelijk 1815 waren deze gebieden onder Pruisen gekomen. Anderhalve eeuw Pruisisch-Duits bestuur had het Duitstalige element er getalsmatig niet wezenlijk kunnen vergroten, maar het in sociale en economische zin wel zeer dominant gemaakt. In de tweede helft van de 19de eeuw waren tweetalig bestuur en onderwijs stapsgewijs afgeschaft. De, aan het begin van de 20ste eeuw, economisch en politiek gemarginaliseerde Polen bezaten slechts een vierde tot een derde van het private grond- en overig onroerend bezit. Behalve op het laagste uitvoerende niveau bestonden de ambtenaren en het onderwijzend personeel uit nationaal-Duitsgezinden, en eveneens 85% van de medische en juridische beroepsbeoefenaren

⁶¹ Doose 1987: passim.

waren Duitstaligen.⁶²

Na de ineenstorting van het Duitse staatsgezag begon de nationale bevrijding in de hoofdstad Posen/Poznań. Daar installeerde zich op 10 oktober 1918 een bestuurscomité met Poolse nationalist en, in meerderheid Duitse, sociaaldemocraten. De Duitse conservatief-burgerlijke bovenlaag stond daarbij buiten spel. Er kwam pas nationaal-Duits verzet toen Poolse nationalist de leiding namen in het comité en aansluiting bij een nieuwe Poolse staat uitriepen. Op 9 november stelde dit comité zich onder een Opperste Volksraad voor geheel Polen (*Naczelna Rada Ludowa*, NRL). Poolse milities namen nu het lokale gezag over en kwamen daarbij in gewapend conflict met Duitse milities in een tegenactie van een *Grenzschutz-Ost*, waarin gedemilitariseerde officieren de leiding op zich namen. Deze kon echter alleen het gezag in het overwegend Duitstalige deel van de provincie (het *Regierungsbezirk* Bromberg/Bydgoszcz, en de Duitstalige westelijke en zuidelijke grensgemeenten) onder haar controle krijgen. Op 27 december brak in de hoofdstad Posen een openlijke opstand uit. De Duitse ambtenaren en andere maatschappelijk leidende persoonlijkheden werden gearresteerd en geïnterneerd. Daarop trokken Poolse troepen de provincie binnen, en braken opnieuw schermutselingen uit met de *Grenzschutz*, een strijd die naar schatting 3.000 slachtoffers kostte.⁶³ Op 2 februari 1919 wisten de Geallieerden een wapenstilstand op te leggen en een demarcatielijn in te stellen, die tot de definitieve grensvaststelling op de vredesconferenties, door de strijdende partijen als voorlopige grens in acht genomen moest worden. De provincie Posen/Poznań, met uitzondering van het noorden en de grensstreken, kwam nu evenwel onder internationaal erkend Pools militair gezag. Dat stelde de staat van beleg in, en arresteerde 8.000 leidende Duitse persoonlijkheden en ambtenaren, waarvan de meesten voorlopig geïnterneerd bleven.⁶⁴

Polen deed naast Posen (Poznań) ook op geheel Westpruisen (Pomorze, Pomerellen) aanspraak. Deze provincie was tussen 1466 en 1772 deel van het Poolse koninkrijk

⁶² In de provincie Posen bezaten Polen in 1848 nog ruim 60% van het grootgrondbezit en in 1910 nog maar ruim een derde. Ruim een tiende was rijksdomein. Een *Deutsche Ostmarkenverein* had sinds de jaren zeventig in het parlement een succesvolle lobby gevoerd om het Duitse element in de *national gefährdete* oostelijke provincies te versterken, door de vestiging van Duitse boeren op staatsdomeinen en op, met staatssubsidies aan te kopen, grootgrondbezit. Het Pruisische parlement nam in 1886 een *Ansiedlungsgesetz* aan, dat rijksgeld beschikbaar stelde voor het opkopen van grond waarmee tot 1917 461.000 ha. lanbouwareaal kon worden verworven en, waarop zich bijna 22.000 *Ansiedlerfamilien* vestigden in 250 nieuwe dorpen. De kolonisatie op deze grond verschaftte aan ca. 150.000 Duitsers, waarvan overigens een kwart uit het betrokken gebied zelf afkomstig was, een nieuw bestaan. Het beoogde resultaat - germanisering ofwel *Eindeutschung* - was statistisch weinig meer dan een stabilisering van de getalsverhoudingen tussen Duitsers en Polen, tegen de achtergrond van migratie en demografie waarin de eersten afnamen door vertrek uit deze economische marginale gebieden, terwijl de Polen door een hogere reproductie en grotere honkvastheid relatief toenamen en sinds toekenning van het recht op vrije vestiging (1863) in de steden de plaatsen innamen van de Joden die massaal naar westelijker streken emigreerden. Met de steun van de rooms-katholieke kerk boden Polen met toenemend succes de ambtelijke 'verduitsing' het hoofd door coöperatieve zelforganisatie - *spoleczeństwo* - voor hun onderlinge sociale, culturele en economische relaties. Voor eigentijdse statistiek, zie: Krische 1907: 46-70, 272-285; Statistisches Jahrbuch 1918: 49-51, Heyde en Penck, 1919 en Schütze 1925: 252-256, 260-268; voor moderne kritische bewerkingen, zie: Geiss 1960: 17-22; Rosenthal 1976: 39-68; Baier 1980: 75-89; Neubach 1986; Schot 1988: 68-83 en Balzer 1990: 58-67.

⁶³ Lundgreen-Nielsen 1979: 178-180; Schot 1988: 86-90.

⁶⁴ Weiß 1919: 1-7; Deuticke 1921: 37-38; Budding 1932: 38-39; Bruns 1933: 258-265; Königk 1940: passim; Gerson 1952: 122 ff.; Heike 1995: 15-16; Blanke 1993: 9-23.

geweest. Maar een dergelijk historisch-legitimistisch standpunt was problematisch in het licht van het moderne volkenrecht. De bevolking was namelijk voor een tweederde meerderheid Duitstalig, hoewel Poolse memoranda het aantal 'Duitsers' verlaagden tot onder de helft, door te stellen dat het kwart rooms-katholieken onder de Duitstalige meerderheid, naar zijn afkomst bestond uit 'door het Pruisische bewind onder dwang geermaniseerde Polen'.⁶⁵ De feitelijke nationale affiniteit bleek hun veronderstelde Poolsgezindheid niet te ondersteunen, en dat bleek ook in het uitblijven van de oprichting van Poolse nationale bestuursraden zoals in Posen/Poznań was doorgevoerd. Tot de uitkomst van de vredesconferentie bleef Westpruisen daarom feitelijk onder ambtelijk Duits bestuur.

Voor de toepassing van het zelfbeschikkingsrecht schrokken de Geallieerden hier terug. De Poolstaligen in Westpruisen waren, in tegenstelling tot die in Posen/Poznań, voor een aanzienlijk deel Duitsgezind, althans minstens nationaal conformistisch. Voor 1914 bracht gemiddeld de helft van de Poolstalige minderheid zijn stem uit op Pools-nationale kandidaten. Die nationale gezindheid werd bevestigd toen bij de eerste naoorlogse verkiezingen voor het Berlijnse parlement, in januari 1919, bleek dat, naast de Duitstalige kiezers, ook minstens een derde van de Poolstaligen naar de stembus was gegaan. Daarin brachten zij hun trouw aan het parlement in Berlijn tot uitdrukking, in weerwil van een door Polen uitgeroepen verkiezingsboycot.

Het economische en strategische belang van de Westpruisische provinciehoofdstad en zeehaven Danzig was voor het nieuwe Polen bijzonder groot. De stad was gelegen aan de mond van de Weichsel/Wisła, de verkeersgeografische 'hartslagader' van Polen. Niettemin had de Amerikaanse president Wilson deze stad in zijn eerste ontwerp voor de vrede - de *Fourteen Points* - aan Polen toegezegd. Ook Frankrijk steunde onverkort de Poolse aanspraken op geheel Westpruisen. Groot-Brittannië keerde zich er echter tegen, en was geïrriteerd in de omvangrijke aanspraken die Dmowski op Duits staatsgebied, maar ook op Litouwen en delen van Witrusland, deed gelden. Hij deed een verzoek aan de Geallieerden om een zone van 175 km. ten westen van de Duitse oostgrenzen - eigenlijk tot op de huidige grens van 1945 - te mogen bezetten, in afwachting van een definitieve grensbepaling. De Duitse staatsdwang die de bevolking daar eeuwenlang had geïntimideerd zou dan door Poolse vrijheid worden afgelost, waarin de betrokkenen, overigens vrijwel uitsluitend Duitse, bewoners hun staatkundige affiliatie vrij zouden kunnen uitspreken.

David Lloyd George, die de Poolse expansie als "*extravagant and inadmissible*" bestempelde, toonde zich wat het recht op zelfbeschikking betrof *plus royaliste que le roi*. Hij wees de adviezen van de 'Geallieerde Commissie inzake Polen' af toen deze op 19 maart 1919 met het voorstel kwam om Danzig en Opper-Silezië bij Polen te voegen, en motiveerde dat in zijn memoires met de waarschuwing dat als "[...] *we should place 2.100.000 Germans under the control of a people which is of a different religion and which has never proved its capacity for stable self-government throughout its history, [it] must lead [...] sooner or later to a new war in the east of Europa. [...] The Poles have never showed themselves very competent or efficient administrators and the Germans naturally resent being put under their sway. We do not want another Alsace Lorraine in Europe. [...] There would be trouble in the next twenty years*".

⁶⁵ Deze categorische stelling vindt geen statistische evidentie; wel lijkt een minderheid van de rooms-katholieke Duitsers recent geermaniseerd, of van gemengd Duits-Poolse afkomst, blijkens de 40% tweetaligen onder hen, zie Böhning 1973: 220, tabel V.

Zijn Franse collega Georges Clemenceau relativeerde het probleem tevergeefs, door tegen te werpen dat de Duitsers die niet in een Poolse staat zouden willen leven wel zouden vertrekken. En hij zou op de korte termijn gelijk krijgen, maar precies twintig jaar later zou de door Lloyd George voorzegde oorlog inderdaad aan de Duits-Poolse grenzen uitbreken. In 1919 echter was de Britse angst vooral ook ingegeven door de dreiging van een Duits-Sovjetrussisch bondgenootschap tegen een Polen dat teveel gebied van beide staten zou hebben ingenomen. Deze angst werd ook gevoed door de in Duitse steden uitgebroken Revolutie waarvan de afloop niet was te overzien. De heftige discussie tussen de drie Geallieerde grootmachten zou Poolse diplomaten ten slotte tot een alternatief voorstel brengen: een Pools mandaatbeheer over Danzig, in afwachting van een later te houden volksstemming. Zij hoopten dat Pools bestuur een Pools draagvlak zou kunnen scheppen voor de uitslag van een dergelijk referendum wanneer het een massale immigratie van Polen en de nationale bekering van de rooms-katholieke minderheid onder de Danziger burgerij tot Polen kon regisseren.

Wilson liet zich door Lloyd George overtuigen om inzake Danzig een ander compromis te sluiten. Op 5 april viel de beslissing, onder Frans en Pools protest: Danzig en omgeving zouden los van Duitsland, als vrijstaat in een tolunie met Polen verbonden worden. Alleen het Poolstalige deel van Westpruisen, dat tot aan de Oostzee reikte, zou onvoorwaardelijk Pools staatsgebied worden. De nieuwe grenzen zouden volgens de etnografie afgebakend moeten worden, althans voor zover deze de verkeersinfrastructuur geen geweld aandeed. Een deskundigencommissie adviseerde daarover en kwam op 4 juni met een lijn die het homogeen Duitstalige van het etnisch-gemengde gebied scheidde. De landstreek Kasjoebië met een tweederde Poolstalige bevolkingsmeerderheid, gelegen tussen Pommeren in het westen en Oostpruisen werd nu als Pools staatsgebied aangewezen. Ze was in het zuiden 150 km. breed en versmalde aan de kust tot 30 km. en werd daarom de 'Poolse Corridor' genoemd. Het spoorwegnet was hier ontwikkeld als een integraal onderdeel van de infrastructuur van het Duitse Rijk, en verliep dus van west naar oost met Danzig als knooppunt.

5.f. Voorlopige en gedeeltelijke grensbepalingen van de Poolse staat in het Verdrag van Versailles, 1919

De afbakening van de Poolse westgrenzen kreeg in juni 1919 voor het grootste deel haar beslag als direct onderdeel van het *Vredesverdrag van Versailles*. Dit verdrag regelde niet alle nieuwe grenzen; het onderwierp de staatkundige toekomst van enkele grensstreken aan de uitspraak van hun bewoners. Het ging om het bijzonder belangrijke industriegebied van de provincie Opper-Silezië en om de randgebieden van de provincies West- en Oostpruisen. Hun bevolking bestond voor de helft uit Poolstaligen.

In het *Verdrag van Versailles* werd op 29 juni 1919 de nieuwe staat Polen heropgericht en daarvoor moest ook het territorium worden aangegeven. Omdat het grensverloop daarvan niet overal kon worden vastgelegd werd voorlopig de afstand door Duitsland bepaald van negen-tiende deel - 26.642 km² - van de Pruisische provincie Posen/Poznań en enkele aansluitende grensstroken - 512 km² met 27.000 inwoners - van Nedersilezië, in totaal een gebied met volgens de telling van 1910 1.974.000 inwoners, waarvan 65% etnische Polen. En vervolgens van twee derde deel van Westpruisen met aansluitend een voor Polen verkeersstrategisch belangrijke Oostpruisische stad, Soldau/Działdowo, een spoorwegknooppunt tussen Warschau en Danzig. Tezamen betrof dat 16.375 km² met 989.000 inwoners, waarvan 57%

Poolstaligen.⁶⁶

Het totale Duitse gebiedsverlies aan Polen kwam in ‘Versailles’ voorlopig op 43.017 km² met (1910) 2.963.000 inwoners waarvan 63% etnisch Pools. De volksstemmingen in zuidelijk Oostpruisen en in Opper-Silezië, die dit oppervlak nog zouden gaan uitbreiden, moesten toen echter nog plaatsvinden. In 1921 werden aan deze getallen nog eens 3.241 km² voornamelijk Silezisch gebied toevoegen met (1910) 893.000 inwoners, waarvan 65% etnische Polen.

In totaal verloor Duitsland een tiende deel van zijn staatsgebied aan Polen en daarmee een kwart van de graan- en aardappelproductie van het voormalige Duitse Rijk, een gevoelig verlies omdat het in de periode plaatsvond waarin een grote voedselschaarste heerste en het gemiddelde rantsoen per hoofd van de Duitse bevolking tot onder de helft van het niveau van 1914 was gezakt.⁶⁷

5.g. Voortgezette discussies over volksstemmingen in Opper-Silezië en zuidelijk Oostpruisen

Het verzet van de Britse regering tegen verdere Poolse annexaties leidde tot een compromis. Voor de delen van Westpruisen beoosten de Weichsel, voor het zuiden van Oostpruisen, en voor Opper-Silezië zouden volksstemming moeten gaan beslissen over het grensverloop. Vooral wat dat laatste economisch belangrijke gebied betreft, had de Duitse regering langs diplomatieke kanalen laten weten dat gebiedsafstand zonder meer haar zou kunnen dwingen tot aftreden, maar dat zij wilde instemmen met een beslissende volksraadpleging.⁶⁸

De volksstemmingen zouden nu de nationale gezindheid van de betrokken bewoners in de weegschaal leggen, en Polen had reden om aan te nemen dat deze factor niet in Pools belang zou meetellen.

De bevolking van Opper-Silezië was dan weliswaar volgens de telling van 1910 voor ruim 57% Poolstalig, maar velen van deze etnische Polen waren nationaal Duitsgezind. Het assimilatieproces was sinds een halve eeuw in volle gang, maar slechts de helft van de etnische Polen bleek zich daartegen teweer te willen stellen door deelname aan een nationaal-Poolse opwekkingsbeweging. Met Poolse lijsten en kandidaten had deze beweging al voor de oorlog een vaste, hoewel machteloze plaats in de volksvertegenwoordigingen verworven. Onder haar leidsman Wojciech Korfanty, eerder nationaal politicus in de NRL, propageerde zij nu de aansluiting bij de nieuwe Poolse staat. Daarbij werd de Duitsgezindheid van de meerderheid van de Sileziërs gerelativeerd tot een door ‘Pruisen’ met geweld opgedrongen denationalisering, die onder Pools staatsgezag weer zou kunnen en, uit naam van de humaniteit, zelfs zou moeten worden gecorrigeerd.

In het midden van de provincie Oostpruisen lag de landstreek Ermland/Warmia, voor

⁶⁶ Dit betrof Soldau/ Działdowo; voor Westpruisen in de plaats kwam nu als provincienaam Pomorze (letterlijk ‘kustland’). In Polen was de historische aanduiding weliswaar Prusy Królewskie (koninklijk Pruisen) maar deze naam werd nu te ‘Duits’ gevonden. De Duitse variant van Pomorze was overigens ‘Pommerellen’.

⁶⁷ Statistisches Reichsamts 1924/25, S. 14-15; Tooley 1997, p. 36-37.

⁶⁸ Voor de overwegingen van de afzonderlijke Geallieerde Mogendheden zie Lundgreen-Nielsen 1979: passim, in het bijzonder 69-72, 88-89, en concluderend 407-414; voor de overwegingen van de Geallieerde Commissie voor Polen Temperley II 1920: 208-214 en 1924: 245-266, Mason 1946: 41-57, Gerson 1953: 95-137 en Lundgreen-Nielsen 1979: passim, in het bijzonder 357-361; voor de Duitse protesten zie Deuticke 1921: 42-44; voor de Poolse eisen zie Smogorzewski 1927: 120-127, en voor de intern-Poolse tegenstellingen Lundgreen-Nielsen 1979: 143, 353-356; voor de citaten van Lloyd George, zie Lloyd George 1938: 20, en Lundgreen-Nielsen 1979: 519, noot 126.

1772 een bisdom onder de Poolse kroon. In 1772 was het bij de eerste Poolse deling bij het koninkrijk Pruisen gevoegd. De bevolking was er, hoewel zeer traditioneel rooms-katholiek, vanouds in grote meerderheid Duitstalig en alleen rond de stad Allenstein sprak zij Pools. De Polen vestigden hun hoop op de aantrekkelijkheid van de Poolse nationaliteit, ook voor de Duitstalige geloofsgenoten, die daar toch weinig gevoelig voor bleken te zijn. Daarentegen was de meerderheid van de bewoners van het zuiden van Oostpruisen - de landstreek Mazoerië - wel Poolstalig, maar deze Mazoeren waren ook luthers en in nationaal opzicht uitgesproken Duitsgezind. Religieuze en etnische identiteiten liepen in dit gebied dwars door modern-nationale affiniteiten heen en ondersteunden elke gewenste argumentatie, maar konden deze zelden in overeenstemming met de politieke werkelijkheid brengen.

Om nationale stemmingmakerij en intimidatie in de hand te houden zou een Geallieerde politiemacht onder Brits bevel tot op de verkiezingsdag het gezag in de West- en Oostpruisische volksstemmingsgebieden uitoefenen, terwijl dat onder bevel van een Franse gendarmerie zou gebeuren in Opper-Silezië.⁶⁹ Vooruitlopend op de uitslagen, toen in de West- en Oostpruisische volksstemmingsgebieden een overweldigende meerderheid voor Duitsland bleek te kiezen en deze gebieden niet bij Polen gevoegd konden worden, werd ook de laatste stap in de Poolse annexatiepolitiek onmogelijk: de ontmanteling van Oostpruisen die van het noordelijk deel van deze provincie een stadsrepubliek van een miljoen inwoners rondom Koningsbergen zou hebben gemaakt als een staatkundige constructie vergelijkbaar met die van de Vrijstaat Danzig.

6. De volksraadplegingen in Westpruisen, Oostpruisen en Opper-Silezië; compromis van de Volkenbond aangaande de verdeling van Silezië, 1921

Ondertussen waren eerst enkele kleinere gebieden op voorhand en zonder volksraadpleging afgescheiden. Bij Tsjechoslowakije kwam, om etnogeografische redenen, van Opper-Silezië het eerder besproken Hultschiner Ländchen/Hlučinsko (beschreven in paragraaf 4.a.). Op dezelfde wijze werd, nu om verkeersgeografische redenen, een Nedersilezische grensstrook van in totaal 512 km², met het stadje Reichthal/Rychtál en een aantal omringende dorpen, aan Polen toebedeeld. Er woonden 26.000 mensen, waarvan 17.000 zich Poolstalig noemde. Een deel daarvan was luthers en nationaal-Duitsgezind. Inderhaast zelf georganiseerde volksstemmingen demonstreerden een te verwachten uitslag van meer dan 90% voor Duitsland, maar dat beïnvloedde het besluit van de Geallieerden tot afscheiding niet.

6.a. Marienwerder en Allenstein (Mazoerië)

Na een jaar van heftige nationale agitatie in de *Regierungsbezirke* Marienwerder/Kwidzyń en Allenstein/Olsztyn, namen Geallieerde troepen onder Britse leiding op 1 februari 1920 er het gezag over. De volksstemming werd nu voorbereid in een gebied van 6.680 km² met 694.000 inwoners, waarvan 40% volgens de vooroorlogse volkstelling Pools- althans Mazoerstalig waren. Het aantal

⁶⁹ Weiß 1919: 25-26; Deuticke 1921: 43; Komarnicki 1957: 313-331; Wilson 2010: in een vergelijking met het conflict in Ulster dat zich tezelfdertijd afspeelde.

Poolstaligen kwam wellicht boven de helft uit, omdat veel vaderlandslievenden het ongepast vonden om een moedertaal op te geven die strijdig was met hun nationale Duitse identiteit. Twee-derde deel van de Poolstaligen noemde hun taal overigens uitdrukkelijk geen Pools, maar ‘Mazoers’⁷⁰, een categorie die in de volksstellingen was ingevoerd voor degenen die zich niet in nationaal opzicht als Polen wilden identificeren. Dat dezen voor Duitsland zou gaan stemmen was dan ook bepaald niet onwaarschijnlijk.⁷¹

In de laatste vooroorlogse verkiezing hadden op Poolstalige lijsten alleen Poolstaligen onder de kleine rooms-katholieke minderheid hun stem uitgebracht. De Poolse diplomatie deed met deze geringe zekerheid alle moeite om de volksstemming een aantal jaren uit te stellen, en voor de interim-periode een staatkundig geneutraliseerd bestuur in te richten in de verwachting dat dit bestuur een klimaat kon scheppen waarin Pools onderwijs en een Pools politiek leven kans hadden zich te ontwikkelen. De Geallieerden wilden echter een snelle oplossing. De Duitse overheden en notabelen namen in de loop van 1919 het initiatief tot de oprichting van een duizendtal plaatselijke *Heimatvereine*, met het doel om de bevolking voor Duitsland te mobiliseren. Zij sloten zich aaneen in de *Ostdeutschen Heimatdienst*. Bijna een kwart miljoen mensen lieten zich bij deze verenigingen inschrijven.⁷²

Dat de Poolstalige én lutherse bevolking voor Duitsland stemde, zal weinigen hebben verrast, maar dat de helft van de 35.000 kiesgerechtigde rooms-katholieke Poolstaligen dat had ook gedaan, maakte van de uitslag een moeilijk te verteren affront voor Polen, dat nu protesteerde onder verwijzing naar vermeende onregelmatigheden, en de zware druk die de Duitse autoriteiten op de bevolking zouden hebben uitgeoefend.

In 38 van de 2.100 gemeenten leverden de verkiezingen een Poolse stemmenmeerderheid op, maar ze lagen te zeer verspreid tussen Duitse gemeenten om met een grenswijziging bij Polen gevoegd te kunnen worden. Dat kon alleen met vijf dorpen op de oostelijke Weichseloever bij Marienwerder en zij werden steunpunt voor het Poolse staatsgezag op de oostelijke en overigens Duitse oever van de Weichsel.⁷³

⁷⁰ De Pruisische volkstelling had, om het aantal Poolstaligen te onderscheiden en daarmee te verminderen, twee taalcategoriën ingevoerd waarin men een aan het Pools verwant dialect als taal kon laten registreren: Kasjoebisch voor de bevolking van Westpruisen en Mazoerisch voor die van Oostpruisen. Niet alle, maar wel een toenemend deel, van de betrokken dialectsprekers zou hiervan gebruik maken en daarmee afstand nemen van een Poolse nationale identiteit.

⁷¹ Wehler 1962: 157-171.

⁷² De Geallieerden bepaalden alle voor 1904 in het gebied woonachtigen kiesgerechtigd, dus ook degenen die sindsdien naar elders geëmigreerd waren. Aangezien een kwart tot een derde van de bevolking van deze economisch stagnerende gebieden inderdaad voor 1920 geëmigreerd was naar westelijker streken van het Duitse Rijk, en daar ongetwijfeld niet Poolsgezind was geworden, protesteerde Polen tegen deze bepaling. De *Heimatdienst* coördineerde de toestroom van de emigrantenkiezers. Naar schatting 25.000 van hen, die enkele dagen voor de stemming over het Poolse geworden staatsgebied (de zogenaamde Poolse Corridor) naar hun voormalige woonplaatsen wilden reizen, werd door Polen de doortocht geweigerd. Zij moesten terugkeren, maar 136.000 anderen slaagden er toch in om per boot over de Oostzee het volksstemmingsgebied binnen te gaan. Op 11 juli stemde 85% van de kiesgerechtigden, en van hen spraken 468.213 (96,6%) zich voor Duitsland uit. Overigens, wanneer de emigrantenkiezers niet meegestemd zouden hebben, en aangenomen dat hun keuze Duits geweest was, zou de uitslag voor Duitsland tot 92% zijn gedaald. <http://www.wahlen-in-deutschland.de/wvaAbstimmungsgebiete.htm>

⁷³ De gehele oever was namelijk over een lengte van 40 km. en een breedte van 50 meter, toegewezen aan Polen, opdat het vaarwater tot aan de Danziger Vrijstaat geheel door Polen gecontroleerd zou

6.b. Oppersilezië

De volksraadpleging in Opper-Silezië betrof het zogenaamde ‘tweede Roergebied’ van Duitsland. Om de kans op een Poolse meerderheid te verhogen, werd niet dit gehele *Regierungsbezirk Oppeln/ Opole* voor de stemming aangewezen, want het meest westelijke deel daarvan was vrijwel uitsluitend Duitstalig. De Geallieerden zonderden van de zesentwintig districten (*Kreise*) er vijf van de volksraadpleging uit, omdat zij voor minstens 90% Duitstalig waren. Zij waren gelegen aan de grens met het westelijk aangrenzende *Regierungsbezirk Breslau* (Nedersilezië). In totaal ging het nu om een gebied met 1.808.117 inwoners, waarvan er volgens de volkstelling van 1910 68% Poolstalig waren.

De centrale en oostelijke delen van de provincie Opper-Silezië hadden een snelle en zeer ingrijpende industrialisatie ondergaan door de mijnbouw en de ontwikkeling van daarmee samenhangende verwerkingsindustrieën. Deze grensprovincie had zich daarmee in enkele decennia ontwikkeld van een economisch marginale agrarische samenleving tot één van de industriële kerngebieden van het Duitse Rijk. In de tweede helft van de eeuw was de bevolking van het industriegebied van 200.000 tot meer dan een miljoen toegenomen. Grote aantallen arbeiders waren vanuit Russisch Congres-Polen en Oostenrijks Galicië toegestroomd en versterkten daar de nationale bewustwording van de autochtone Sileziërs. Daartegenover droeg een hoger opgeleide bestuurlijke bovenlaag van meer dan honderdduizend Duitstaligen, vooral uit Neder-Silezië afkomstig, het gezag van de staat. Elke nieuwe generatie stedelingen en industriearbeiders integreerde sterker in de Duitse staatsamenleving. Tweektaligheid werd algemeen, en luidde een overgangsfase naar Duitse eentaligheid in. Daarbij behield het Silezisch-Poolse dialect de rol van dagelijkse omgangstaal, maar verviel de rol van de Poolse cultuurtaal, die door het Duits als cultuur- en bestuurstaal werd overgenomen. De assimilatie van deze, als Schlonsaken (*Ślązacy*) aangeduide, tweektalige Sileziërs vond een uitdrukking in hun overwegende politieke keuze voor de oppositionele maar niettemin nationaal-loyale *Zentrumspartei* van de Duitse rooms-katholieken. Het succes van Poolsnationale lijsten, die ondanks de tegenwerking van de publieke en een deel van de kerkelijke autoriteiten toch een groeiende minderheid konden opwekken, bleek uit hun stemmenaandeel bij laatste vooroorlogse verkiezingen dat een derde, dat wil zeggen de helft van de Poolstalige stemmen omvatte.

Ondertussen werden de eerste naoorlogse verkiezingen voor het Duitse parlement in januari 1919 gehouden. Polen riep de Sileziërs op tot een verkiezingsboycot, maar 60% van de kiesgerechtigden - waaronder naar schatting de helft van de Poolstaligen - bracht zijn stem toch uit, en deed dat op Duitse partijen want de Poolse deden uitdrukkelijk niet mee. Zij gaven daarmee te kennen het Duitse rijksparlement in Berlijn te willen blijven erkennen als hun nationale staatsgezag. Dat parlement viel echter in onmacht door de *Putsch* van links-radicalen, en zo namen locale en provinciale arbeiders- en soldatenraden de feitelijke openbare gezagsuitoefening in Silezië in handen.

Tot dusver was voor de discussie onder de Geallieerden het gebied niet primair een probleem van etnografische, maar van economische verdeling. Het produceerde een

kunnen worden. Polen sloopte vervolgens de bruggen over de rivier om het contact tussen de staatkundig verdeelde bevolking te belemmeren. Worgitzki 1921: 142; Temperley 1924: 248-258; Wittschell 1927: paragraaf 3; Smogorzewski 1927: 93-106; Wambaugh 1933 I: 99-141 en II: 82-83; Krallert 1958: 86-89 (tabellen 1-5); Wehler 1962: 166-171; Gornig 1995: 63-65.

derde van alle Duitse ijzererts en steenkolen, en was in het Duitse staatsverband sterk verweven geraakt met de moderne nationale economische en verkeersgeografische infrastructuur. Een kwart van zijn industriële productie werd naar het naburige Polen uitgevoerd, driekwart ging naar overig Duitsland. Alleen al wat steenkool betreft produceerde Opper-Silezië meer dan tien maal de Poolse importbehoefte. Een overdracht aan Polen zou betekenen dat een intern Duits en met Duits kapitaal georganiseerd industrieel productie- en verwerkingsapparaat, en de daarop georiënteerde verkeersinfrastructuur in Poolse handen zouden komen, en dat vervolgens Polen er voorlopig een, voornamelijk weer op Duitsland te richten exportindustrie van zou moeten maken.

Niettemin zou de Geallieerde Commissie inzake Polen in april voorstellen het gebied aan Polen toe te wijzen.

Amerikanen en Britten vonden een verdeling economisch echter onverantwoord, en met name de gezaghebbende econoom Keynes verdedigde een ongewijzigde grens, omdat het verdelen en dus het doorsnijden van de samenhangende hoogontwikkelde industriële structuur van het gebied met nieuwe staats- en tolgrenzen, strijdig was met elke economische rationaliteit. Bij de vraag aan welke staat het gebied dan zou moeten komen, vroeg hij zich retorisch af of Polen het technisch en economisch vermogen had om een dergelijke industriële complexiteit te kunnen beheeren, en of het gigantische Duitse ondernemings- en investeringskapitaal politiek geneutraliseerd zou kunnen worden. Maar dat nu, was voor Frankrijk weer een reden het gehele gebied juist wel door Polen te laten annexeren. Duitsland zou dan een groot deel van zijn gevreesde economische potentie ontnomen worden, en de oostelijke gebieden van Duitsland zouden in economisch afhankelijkheid van Polen geraken.

De Duitse regering dreigde dat zij bij een gedwongen gebiedsafstand zou aftreden, zodat het vredesverdrag niet ondertekend zou kunnen worden. Dat gaf voor Groot-Brittannië de doorslag om te kiezen voor het Salomonsoordeel van een volksstemming. Frankrijk echter bleef daartegen maar de Verenigde Staten gaven uiteindelijk op 4 juni 1919 de doorslag.⁷⁴ Polen protesteerde en riep een algemene staking uit als opmaat tot een nationale opstand. Poolse milities kwamen op 17 augustus de grens over, om met de hulp van plaatselijke activisten het openbare gezag over te nemen, de aansluiting bij Polen uit te roepen en zo de volksstemming overbodig te maken, maar zij raakten slaags met Duitse nationalistische vrijkorpsen en moesten zich weer terugtrekken. Het plaatselijke Duitse openbare gezag bleek zich na die crisis toch te kunnen handhaven.

Na ruim een half jaar leek de nationale stemming in het voordeel van Polen te verschuiven, toen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 9 november 53% van de stemmen op Poolse lijsten werd uitgebracht. Dat was echter voor een deel ook een tijdelijke uiting van verzet van de traditionalistische, rooms-katholieke bevolking tegen de linksrevolutionaire politieke ontwikkelingen in het rijksparlement in Berlijn.

Pas op 27 januari 1920 vormden de Geallieerden met het oog op de volksraadpleging een interim-gezag: de 'Intergeallieerde Bestuurs- en Volksstemmingscommissie', welke voorzien werd van een politiekorps van ca. 15.000 Fransen en Italianen, en in

⁷⁴ Voor de economische discussie zie Osborne 1921; voor het Duitse standpunt zie Volz 1921, voor het Poolse zie Smogorzewski 1932: passim, en Komarnicki 1957: 338-349; Torley Duwel 1922: 20; Temperley 1924: 261-265; Wambaugh I 1933: 213-219; Gerson 1953: 133-137; Reiter 1960: 30, 37-51; Lundgreen-Nielsen 1979: 348-407.

een later stadium ook 1.000 Britten. Zij konden niet voorkomen dat nu een Duits-Poolse propagandaoorlog losbrak, die weldra ontaardde in gewelddadige aanslagen op partijbureaus en politieke vertegenwoordigers.

Na de voor Duitsland zo succesvolle volksstemmingen in Oost- en Westpruisen, begonnen nationaal Duitsgezinde Sileziërs zich in plaatselijke *Selbsthilf*groepen te organiseren. De spanning ontladde zich op 17 augustus in massale demonstraties en in de stad Kattowitz/Katowice tot gewelddadigheden tegen Poolse organisaties en hun bureaus. Dat lokte een tweede en beter georganiseerde inval uit vanuit Polen en nu verjoegen de Poolse milities de Duitse lokale politie. Nadat Geallieerde troepen de orde hersteld hadden, werd onder hun gezag een gemengde Duits-Poolse politieorganisatie ingesteld, die het de Polen mogelijk maakte in de handhaving het openbaar gezag te delen.

De propagandastrijd werd daarna hervat, maar pogingen om de rooms-katholieke geestelijkheid voor een nationaal-Poolse keuze te mobiliseren, werden door de bisschop van Breslau en door het Vaticaan geblokkeerd. Toch zou één op de vijf, over het algemeen in de plaatselijke politieke verhoudingen zeer invloedrijke, geestelijken zich openlijk achter de Poolse zaak gaan scharen.

Eindelijk kon dan op 20 maart 1921 de stemming gehouden worden. Van de nu in totaal 1.220.514 kiesgerechtigden brachten 97% hun stem geldig uit, en daarvan was 59,6% voor handhaving van het Duitse staatsgezag. Van de 1.261 gemeenten hadden er 664 een Duitse meerderheid, waaronder alle grotere steden. Op het platteland had een kleine meerderheid, in de steden van het industriegebied een kwart van de bevolking voor Polen gestemd. De volksuitspraak bleef daarmee te onduidelijk om een verblijf van het gehele gebied bij Duitsland vanzelfsprekend te maken. Een toewijzing aan Polen zou dat echter evenmin zijn, hoewel de Polen dat anders zagen en in de uitslag verdisconteerden dat de kiesgerechtigden onder zware Duitse druk zouden hebben gekozen.⁷⁵

Een Geallieerd verdelingsplan waarbij Polen een kwart van het gebied en zijn bevolking zou krijgen, en Duitsland het grootste deel van het industriegebied zou behouden, bracht Polen tot snelle actie met een derde militaire invasie, die op 3 mei begon en in enkele dagen het grootste deel van Opper-Silezië onder haar controle bracht. In de strijd sneuvelden enkele tientallen gendarmes, waarop de Geallieerden opdracht gaven dat zij zich in hun kazernes terugtrokken. Polen trok een demarcatielijn - de Korfanty-lijn - die de gemeenten met een absolute Poolse meerderheid af zou scheiden maar daarbij de plattelandsgemeenten als criterium nam en daarbij geen rekening hield met de stedelijke en volkrijke agglomeraties waarin het Duitse element overheerste. Een Pools-Silezische republiek werd uitgeroepen, die de Duitse ambtenarij en politie buiten functie stelde, en de leidinggevendenden, voor zover zij niet kon vluchten of onderduiken, in hechtenis nam. Nu mobiliseerden Duitse vrijkorpsen zich tot een *Selbstschutz Oberschlesien*, welke uit heel Duitsland

⁷⁵ Naast de gedomicilieerde bevolking, met uitzondering van degenen die zich na 1904 in het volksstemminggebied hadden gevestigd, mochten ook degenen stemmen die hier geboren maar geëmigreerd waren. De *Heimatdienst* organiseerde ook hier hun reis en hun onderkomen. Omdat de overwegende Duitsgezindheid van deze emigranten vaststond, protesteerde Polen tegen hun deelname, en de Poolse milities dreigden met geweld de treinen die hen moesten aanvoeren te zullen tegenhouden. Uiteindelijk reisde drie-vierde deel van de 180.000 elders wonende kiesgerechtigden naar het volksstemmingsgebied. Zonder de emigranten - die voor minstens 90% Duits stemden - zou de uitslag tot 52 % voor Duitsland zijn gezakt. <http://www.wahlen-in-deutschland.de/wvaAbstimmungsgebiete.htm>

vrijwilligers aangevoerd kreeg en daarmee militair tegen de Polen ging opwegen. Een reeks kleine veldslagen kwam op 21 mei tot een gewelddadig dieptepunt bij het bedevaartsoord Annaberg/Góra Sw. Anny, waarna de Duitse troepen het gebied weer onder controle kregen. Dat ging de Geallieerden te ver, en zij dwongen de strijdende partijen op 2 juli zich te ontwapenen.

Op 29 augustus 1921 werd een Volkenbondcommissie ingesteld met de opdracht om tot een advies te komen waarin zowel de rechten van de minderheden, als de economische eenheid van het gebied gediend konden worden. Op 20 oktober kwam deze commissie tot een onvermijdelijk een onbevredigend compromis: een nieuwe staatsgrens die min of meer tussen Duitse en Poolse meerderheidsgemeenten was getrokken, maar de in meerderheid Duitse steden Kattowitz/Katowice en Königshütte/Królewska Huta/Chorzów aan de Poolse kant liet. Aan weerszijden van deze grens leefden nu grote nationale minderheden. Groot-Brittannië stelde daarop een voor Duitsland gunstiger tracé voor maar kon, na het terugtreden van de Amerikanen, Frankrijk dat achter Polen stond niet meer overstemmen.

Economisch werd het gebied verbrokeld, waarbij Polen driekwart van het industriële potentieel kreeg.

Duitsland behield dus het westelijke agrarische, in oppervlak twee-derde, deel. Een vierde deel van de 40% Pools- hoewel vaak tweetaligen had er Duits gestemd en daarmee in dit gebied het totale percentage Duitse stemmen op ruim 70 gebracht. Aan Polen werd het oostelijke industriële, in omvang derde, deel toegewezen: 3.213 km² met (in 1910) 895.000 inwoners. Zij waren voor 70% Poolstalig, maar van deze etnische Polen had een vierde deel Duits gestemd zodat de uitslag voor dit gebied op slechts een kleine Poolse meerderheid van 56% was uitgekomen. Na de vestiging van het nieuwe staatsgezag vertrokken 120.000 inwoners naar Duits gebleven staatsgebied.⁷⁶

Het door Polen te annexeren *Ostoberschlesien/Górny Śląsk* omvatte in oppervlak dan weliswaar slechts een derde deel van Oppersilezië, maar het was wel zodanig van het Duits te blijven gedeelte afgegrensd dat 75 tot 85% van de steenkool, zink-, lood- en ijzerertsminen en hun verwerkingsindustrieën op Pools staatsgebied kwamen te liggen. Zij werden deels uit handen van de Duitse eigenaren genomen en genationaliseerd.⁷⁷ In dit Poolse deel, waar 40% van de bevolking woonde, zou een autonoom minderhedenstatuut – de *Conventie van Genève*, 15 mei 1922 - ingesteld worden, waarvan de controle onder een Geallieerde Commissie ging berusten. Anderzijds bepaalde de Conventie dat aan de bevolking van het bij Duitsland blijvende westelijke deel de vraag worden voorgelegd of zij binnen het Duitse Rijk een overeenkomstige autonoom statuut wenste. Dat wees zij in de verkiezingen van 3 september 1922 af met een 90% stemmenmeerderheid.

In het Duitse deel van Opper-Silezië en in Mazoerië woonden na 1921 nog minstens 850.000 etnische Polen, die voor een deel vergaand verduitsd waren, en zich in ieder geval in een grote meerderheid nationaal als Duitsers identificeerden. Maar weinigen

⁷⁶ Temperley 1924: 619-630; Wambaugh I 1933: 219-270; Rhode 1955: 107-108, 135; Birke 1966: passim; Micewicz 1975: 42-65; Keitsch 1977: 22-27; Crampton 1994: 44.

⁷⁷ Van de ca. 3.000 km² kolenminen ging 2200 km² naar Polen. Van 67 mijnen gingen 53 naar Polen, evenals het merendeel van de zinkmijnen. Van minimaal 80 miljoen ton kolenvoorraad kreeg Polen 90 %. De Poolse extra behoefte was 1,5 miljoen ton kolen en het overschot moest dus geëxporteerd worden. Duitsland werd verplicht de komende drie jaren 6 miljoen ton steenkool af te nemen, omdat de Geallieerden vreesden dat Polen anders tot dumprijzen veroordeeld waren. Van de acht ijzersmelterijen met 37 hoogovens gingen er vijf met 19 hoogovens naar Polen. De winstgevendheid onder Pools beheer bleef een probleem en in 1928 zouden de, voormalig Duitse, ondernemingen en hun concessies aan buitenlandse, met name Amerikaanse en Franse, concerns verkocht worden.

vertrokken na de scheiding naar Pools staatsgebied en de nationale gezindheid van deze Duitse Polen sloot zich weer aan bij de vooroorlogse ontwikkeling. Van de 30% nationaal-Poolse stemmen bij de volksraadpleging in het Duits gebleven westelijk deel van Opper-Silezië bleven er bij de parlementsverkiezingen van 1922 nog maar 10% over, die in 1925 weer bijna gehalveerd werden tot 6%. Het in het Vredesverdrag en bij de Conventie gegarandeerde Poolse onderwijs begon met 56 scholen, maar dat aantal nam daarna tot de helft af omdat nog geen procent van de Poolstalige kinderen er gebruik van maakte. De Silezische ouders stelden zich tevreden met godsdienstonderwijs in het Pools. Ongetwijfeld stond hun houding onder druk van de sterk geprikkelde Duits-nationale en anti-Poolse stemming in de volksraadplegingsgebieden.⁷⁸

6.c. Het deficit van de volksstemmingen

Het principe van de zelfbeschikking, op zichzelf moreel superieur, was inderdaad niet doordacht in zijn praktische consequenties. Het was Wilson's adviseur Lansing, die reeds voor de aanvang van de vredesconferenties, de wezenlijke vraag had gesteld, waarin dit beginsel uitgedrukt moest worden: in een volk, een gebied of een gemeenschap? Die vraag werd echter niet beantwoord, en de uitwerking van het Volkenrechtsbeginsel zou inderdaad vastlopen in een wirwar van tegenstellingen die voortkwamen uit de onopgeloste wrijving tussen individuele, territoriale en groepsgebonden rechten.

Naar aanleiding van deze geruchtmakende volksstemmingen, merkte de Nederlandse waarnemer Torley Duwel op: “[...] *ver van de ideale gedachte, die President Wilson bezield moge hebben, staat de treurige werkelijkheid dat een plebisciet een der meest verderfelijke, demoraliserende middelen is om grensregelingen vast te stellen. Het gescharrel met plebiscieten leidt tot het laagste politieke knoeiwerk dat men zich denken kan. Voor de bevolking die de weldaden van Wilson moet ontvangen, is het een hel om in te leven, afgezien van den moord en doodslag en van den vroeger niet bestaanden haat, die thans (tussen de tot concurrentie gedwongen nationaliteiten) kunstmatig is opgewekt.*”⁷⁹

De ondertekening van het aldus tot stand gebrachte verdrag, zou voor Duitsland niet betekenen dat het zijn historische rechten op de geannexeerde gebieden ook opgaf. Hoewel ook de Poolse regering zich teleurgesteld bij het Verdrag neerlegde, bleef vooral de nationaaldemocratische fractie in het Duitse parlement haar afwijzing articuleren, totdat deze door de NSDAP tot centraal programmapunt zou worden verheven.

Van de Geallieerden bleven de Britten het meest sceptisch tegenover het resultaat. De mening van Jan Christian Smuts, invloedrijk lid van de ‘Geallieerde Commissie inzake Polen’, die de *Vredesconferentie in Versailles* moest adviseren over de staatkundige omvang van het nieuwe Polen, was op 1 juni 1919 algemeen voor de stemming in Britse regering en onder haar diplomaten: “*Poland was an historic failure, and always would be a failure, and in this Treaty we were trying to reverse the verdict of history*”.⁸⁰ In deze opvatting is overigens impliciet het Britse argument te vinden om, tegelijkertijd enkele miljoenen Duitsers staatkundig onder de wel als

⁷⁸ Birke 166: 182.

⁷⁹ Torley Duwel 1922: 36-37; wat betreft de cijfers waarnaar deze en voorgaande noten verwijzen, moet opgemerkt worden dat er bij de verschillende auteurs (kleine) afwijkingen voorkomen. Wij houden hier de becijfering aan van het Statistisches Reichsamt 1924/25: 14-15.

⁸⁰ citaat bij Lundgreen-Nielsen 1979: 358.

competent en efficiënt beschouwde Tsjechen te stellen, in het op dat moment in voorbereiding zijnde *Verdrag van St. Germain-en-Laye*.

In 1939, na de bezetting van Polen, zouden de in 1918-1921 afgestane provincies weer bij Duitsland gevoegd worden, nu onder de namen van *Reichgauen Wartheland, Westpreussen en Oberschlesien* (zie Hoofdstuk V).

7. Aanvullend afzonderlijke verdrag over de Vrijstaat (*Freie Stadt*) Danzig, in de Conventie van Parijs, 1920

De *Conventie van Parijs* bepaalde dat Danzig met omringend platteland - 1.914 km² - een neutrale gedemilitariseerde vrijstaat zou worden waarin Polen vrije doorvoeren en vestigingsrechten kreeg. De Geallieerden hoopten dat de stad door deze constructie zijn banden met Duitsland losser zou maken en die met het nieuwe Polen gaandeweg zou aanhalen. Polen en de nieuwe vrijstaat tekenden op 9 november 1920 de Conventie, waarin ook de uitgebreide rechten vastgelegd en internationaal gegarandeerd werden voor de Poolstalige minderheid van (in 1910) 15.000 van de 331.000 vrijstaatsburgers, die ondertussen door een op gang gekomen stroom Duitse immigranten uit het aan Polen toegewezen Westpruisen was toegenomen tot 356.000, terwijl de Polen door de vorming van een ambtenarenkolonie van Poolse staatsburgers toenamen tot 25.000.

De Vrijstaat zou als republiek bestuurd worden door een gekozen *Volkstag* als parlement en een Senaat als regering. De Pools-nationale minderheid behaalde 6% van de stemmen en koos daarmee 7 van de 123 parlementsleden, maar de Poolse invloed was volgens de conventiebepalingen materieel veel groter omdat de buitenlandse relaties en de economie van de Vrijstaat in overleg met Polen geregeld dienden te worden, de PTT-diensten en de spoor- en waterwegen vielen onder een bilateraal bestuur, en dat bracht de komst van 20.000 Polen met zich mee. Polen eiste tevergeefs dat het derde deel van de bevolking, dat zich als rooms-katholiek bekende, onder het gezag van het nu in Polen gelegen bisdom Chelmno/Kulm gesteld zou blijven. De Dantziger gelovigen zelf wezen dit als poging tot polonisering via de kerk af en werden in 1922 onder een aparte *Administratur* gesteld om in 1926 een eigen bisdom Danzig te krijgen. Het bestuur van de stad werd nauw aangesloten op de wetgeving in Duitsland. Een dubbel paspoort legde een volledige mobiliteit niets in de weg en wat betreft onderwijs en de geldigheid van diploma's bleven Duitsland en Danzig onder eenzelfde regie. De opkomst van het Nazisme werd in de Dantziger politiek dan ook eveneens direct nagevolgd. Niettemin schiep dat een voortdurende spanning in het bestuur van de Vrijstaat Danzig, die door een permanente *Hoge Commissaris van de Volkenbond* gekanaliseerd moest worden.⁸¹ De ontlading met een invasie van Duitse troepen kwam in 1939 en was de inleiding tot de bezetting van Polen.

8. Pools-Tsjechische tegenstellingen bij de verdeling en toewijzing van Oostenrijks Silezië, geregeld in het Verdrag van Spa, 1920

⁸¹ Schätzel 1921: 83, 135 ff.; Erler 1931: 165-166, 313-315; Morrow 1936: 40-46, 57-66, 108-109; Mason 1946: 6,7, 61 ff., 354-363; Komarnicki 1957: 333-338; Jablonowski 1966; Ramonat 1979: passim.

Omdat het Poolse leger na de wapenstilstand geen Geallieerde toestemming had gekregen om het gezag in Opper-Silezië over te nemen, en een poging om zijn gezag daar gewapenderhand te vestigen door Duitse *Grenzschutz*troepen onmogelijk werd gemaakt, week het uit naar het aangrenzende Oostenrijkse kroonland Silezië. Daar vielen de oude hertogdommen Teschen en Bielitz onder de Poolse aanspraken, gebieden die in de middeleeuwen de Poolse voor de Boheemse koning als hun leenheer hadden geruild en die via die wisseling Habsburgs waren geworden. De bevolking was er vanouds voor een derde Tsjechisch (in het westen), Pools (in het oosten) en Duits (in de steden). Het gebied was economisch aantrekkelijk vanwege de exploitatie van kolenmijnen met behulp van Silezische en Galicische mijnwerkers. Aan het einde van de 19de eeuw hadden zij een kleine Poolstalige meerderheid doen ontstaan. Naast een deel van de Duitstalige minderheid waren ook veel autochtone Polen luthers en zij identificeerden zich nationaal niet met het nieuwe Polen, dat zich ervan bewust was dat het onder de bevolking geen meerderheid voor zich zou kunnen winnen. Daarom besloot het voldongen feiten te laten spreken in de oprichting, op 12 oktober 1918, van een Poolse nationale raad in de hoofdstad Teschen/Těšín/Cieszyn. Poolse milities ondersteunden dit gezag. De Tsjechische regering protesteerde en wees de Geallieerden er op dat volgens de elders door hen gebruikte historisch-legitimistische gronden het gehele gebied Tsjechisch zouden moeten verklaard.

Als tegenmaatregel werden op 29 oktober vanuit Praag Tsjechische nationale raden in de westelijke steden van het gebied ingesteld. Tsjechische troepen waren op dat moment nodig om de Sudetenlanden onder controle te krijgen, en dat gaf de Polen de kans om haar militaire positie te versterken. Op 1 november hadden zij na enkele schermutselingen driekwart van het gebied in handen. 'Praag' moest op 5 november een demarcatielijn accepteren, maar protesteerde bij de Geallieerden, omdat de enige spoorwegverbinding in het noorden tussen de Tsjechische provincies en Slowakije ten oosten van de demarcatielijn lag en nu onder Poolse controle was.

De volgende Poolse zet was de inschakeling van de bevolking in het door zijn troepen gecontroleerde deel bij de eerste verkiezingen, die op 26 januari 1919 voor het Poolse parlement plaats moesten vinden. Polen hoopte dat een meerderheidsdeelname van de bevolking uitgelegd zou kunnen worden als een erkenning van de Poolse soevereiniteit over het gebied. Dat vreesden ook de Tsjechen en nu stuurden zij troepen, die op 23 januari de Geallieerde demarcatielijn naar het oosten opschoven en de hoofdstad Teschen innamen. Een nieuwe demarcatielijn werd op 3 februari afgesproken, nu langs de spoorweg, met een gedeelde controle tussen beide rivaliserende staten daarover. De hoofdstad werd in tweeën gedeeld.

De gespannen situatie noodzaakte de Geallieerden met oplossingen te komen. Op 13 februari werd een 'Geallieerde Controlecommissie inzake Teschen' geïnstalleerd. Het Britse voorstel om het gebied staatkundig te neutraliseren tot een vrijstaat bevredigde geen van beide partijen, zolang zij nog verwachtten het grootste deel van de buit te kunnen binnenhalen. Polen werd daarin bij uitzondering niet gesteund door Frankrijk dat zich in dit geval eerder aan Tsjechoslowakije had verplicht. Ook de Verenigde Staten waren voor een toewijzing van het gebied aan Tsjechoslowakije. Omdat Groot-Brittannië er op dat moment van uitging dat Opper-Silezië Duits zou blijven, steunde het in deze kwestie juist wel de Poolse aanspraak.

Op 27 september besloten de Geallieerden tot een compromis: een volksraadpleging die op 3 maart 1920 gehouden zou moeten worden. Om de bevolking te intimideren

braken gewapende incidenten uit nabij de demarcatielijn: bomaanslagen, brandstichtingen en demonstraties. Ook de Slowaakse ultra-autonomisten, die in het nabijgelegen Krakau een regeringscomité-in-exil hadden opgericht, begonnen in deze troebele vijver te vissen. In het streven naar een autonoom Slowakije zocht hun leider Andrej Hlinka hulp, door inzake Teschen het Poolse standpunt te ondersteunen. Een kalmering van de gemoederen bleek onmogelijk en zo kon de stemming niet georganiseerd worden. Een Geallieerde gendarmerie van Italianen en Fransen kon de orde niet handhaven, en dat verhoogde eens te meer de druk op alle partijen om tot een oplossing te komen.

Op de *Conferentie van Spa* kwam op 28 juli 1920 een definitief verdelingsplan tot stand. Tsjechoslowakije kreeg bij de gebiedsverdeling twee-derde van het industriegebied toebedeeld, omdat het toen al waarschijnlijk was dat Polen een aanzienlijk deel van het aangrenzende Oppersilezië - het grootste aaneengesloten mijn- en industriegebied van Midden-Europa - zou mogen gaan annexeren.

De staatsgrens werd even ten oosten van de laatste demarcatielijn en door de stad Teschen gelegd, en bracht de spoorlijn geheel onder Tsjechisch gezag.⁸² Tsjechoslowakije kreeg, zo men wil behield, de grootste helft van het voormalig Oostenrijkse deel van Silezië: *Záolší* of *Českotěšínsko*. Polen kreeg de kleinere helft, *Zaolzie* of *Śląsk Zaolziański*. De Duits-nationale minderheid in dit Pools geworden deel omvatte bijna 40% van de bevolking, bestaande uit Duitsers en Joden (Oostenrijkers) en voor de helft uit etnische Polen, die zichzelf beschouwden als Sileziërs (Schlonsaken) met een Duitse nationale gezindheid. De nieuwe volkstellingen na de verdeling gaven op basis van de omgangstaal opportunistische identiteitsverschuivingen te zien, waarbij rekening gehouden moet worden met de verschillende identiteitscriteria. In 1910 werd volgens 'omgangstaal' geteld; in 1921 volgens 'nationaliteit'. Het aantal 'Polen' daalde in het Tsjechoslowaakse deel - het Olsagebied - van 124.000 naar 68.000 (46%) en het aantal 'Tsjechen en Slowaken' steeg daar omgekeerd van 33.000 naar 88.000 (49%). 'Duitsers' zakten naar een tiende deel van de bevolking.

Het Tsjechoslowaakse Olsagebied zou in 1938 grotendeels door Polen bezet en geannexeerd mogen worden als Duitse beloning voor Poolse afzijdigheid bij de ontmanteling van de Tsjechoslowaakse staat (*zie hoofdstuk V, paragraaf 2*).

Twee andere betwiste gebieden aan de Pools-Slowaakse Karpathengrens werden om etnische en verkeersgeografische redenen bij Polen gevoegd met 584 km² met 24.000 inwoners, waarvan 16.000 Polen.⁸³

9. Strijd om de grenzen met Rusland en Litouwen, besloten in de Vrede van Riga, 1921

9.a. Geallieerde onenigheid en tijdelijke demarcatielijnen

In het oosten had de Poolse grensafbakening langer tijd nodig, maar de wijze waarop

⁸² Roy 1921: passim; vanuit Pools perspectief: Smogorzewski 1927: 127-133; zie verder Temperley 1920: 348-366; Wambaugh I 1933: 142-162; Tapie 1936: passim; Komarnicki 1957: 335-366; Perman 1962: 97-120, 228-258; Lundgreen-Nielsen 1979: 167-169, 180-183, 247-252, 340-341, 400-401, 600 (map The Duchy of Teschen, met de demarcatielijnen).

⁸³ Raschhofer 1937: 111-125; Paul 1998: 163. Na 1938 verlieten 30.000 Tsjechen het gebied en verdubbelde de Duitse minderheid. De Duitse *Volkliste* werd voorwaardelijk toegankelijk voor de bevolking. Poolse intellectuelen werden in grotere getale geïnterneerd.

zij plaatsvond was niet minder turbulent. Hier hadden de Britten en Amerikanen liever nationaal onafhankelijke staten van Oekraïners, Witrussen en Litouwers zien ontstaan, die in een groot bondgenootschappelijk, en zo mogelijk federatief verband met Polen en Tsjechoslowakije, een levensvatbaar tegenwicht tussen Duitsland en de Sovjetunie hadden kunnen gaan vormen. Piłsudski en Paderewski, met hun betrekkelijk democratische, nationaal-pluriforme en bestuurlijk-federalistische opvattingen, waren voor de Amerikanen en de Britten de meest geschikte leiders voor dit concept van het nieuwe Polen. Maar Frankrijk maakte juist hier een voorbehoud omdat het Rusland nog steeds zag als een coalitiegenoot in de Europese machtsverdeling, die niet te zeer verzwakt moest worden door gebiedsafstand aan Polen. Pas toen de Revolutie Rusland diplomatiek isoleerde en de nieuwe Sovjetstaat betrekkingen met Duitsland zocht, kon Frankrijk een Poolse expansie naar het oosten ondersteunen, opdat een Groot-Polen de rol van Rusland rol als Franse coalitiegenoot tegenover Duitsland, zou kunnen gaan overnemen.⁸⁴

De eerste toets voor de Geallieerde gezamenlijkheid was oostelijk Galicië. Deze Oostenrijkse provincie was al voeg in 1915 door Russische troepen bezet, en kwam in 1917 weer in Oostenrijkse handen terug. Na de *Vrede van Brest-Litovsk* kregen Roetheense nationale politici er de ruimte om relaties aan te gaan met de nationalistes in de Russische Oekraïne. Hoewel de Oekraïense nationale regering er niet in slaagde om haar gezag te vestigen, behielden na de wapenstilstand en het wegvallen van het Duits-Oostenrijkse militaire gezag in de herfst van 1918, Roetheense comités en milities wel de lokale bestuurlijke controle in Oost-Galicië. De chaos die elders in de Oekraïne was uitgebroken, kwam echter onafwendbaar naderbij.

Frankrijk steunde, om deze ontwikkeling te blokkeren, een Poolse annexatie van Galicië. Ook de Verenigde Staten waren onder voorwaarden bereid deze toe te staan. Alleen Groot-Brittannië stond erop dat de Poolse troepen zich uit het gebied wegielden. In maart 1919 trokken ze er toch als bezetters/ bevrijders binnen, met de bedoeling contact te maken met uit het zuiden optrekkende Roemeense troepen, en zo de weg voor troepen uit het oosten af te sluiten. In april gaven de Geallieerden, onder Britse druk, de opdracht de invasie te stoppen, en het vaststellen van een nieuwe demarcatielijn, aansluitend op de Curzon-lijn⁸⁵, af te wachten. Deze kwam op 17 juni tot stand en liet minder dan een derde van Oost-Galicië, evenwel met de hoofdstad Łwów/L'viv, aan Polen. Deze lijn had geen blijvende betekenis, want de Polen beriepen zich op de chaos in de Oekraïne, om oostelijk van de lijn ook orde op zaken te gaan stellen. Zij arresteerden als preventieve maatregel wel 30.000 Roetheense nationale activisten.⁸⁶

Om de militaire capaciteit op sterkte te houden in het westen van Polen, liet Frankrijk nu het laatste contingent van het Poolse exilleger vertrekken, de zogenaamde Haller

⁸⁴ Voor de verschillende grensconcepten en *a free and secure access to the sea*, zie: Mason 1946: 38-41; Conze 1958: 226-259; Lundgreen-Nielsen 1979: 143, 269-273. Voor de Poolse politieke partijvorming, met name het verschil tussen de etnohomogene opvattingen van Dmowski's nationaal-democraten en het etnopluriforme standpunt van Piłsudski, zie Davies 2001: 113-129. Voor de uitgangspunten van de Geallieerden en de Poolse politieke partijen, zie Lundgreen-Nielsen 1979: passim, i.h.b. 46-47, 56-57, 69-91, 334-340, 353-355, 399-400.

⁸⁵ Genoemd naar de Britse minister van Buitenlandse Zaken George Curzon die de instelling van deze voorlopige grens had geregeld. In het pact tussen Stalin en Hitler (1939) werd aan deze grens gerefereerd bij de afbakening van de Duitse en Sovjet-invloedsferen.

⁸⁶ Voor de overwegingen van de Geallieerden, zie Temperley 1924: 238-241, 266-279; voor Galicische demarcatielijnen, zie Lundgreen-Nielsen 1979: map p. 599.

Armee⁸⁷. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië zagen daarin een versterking van de Poolse expansiemogelijkheden en zetten de militaire bevoorrading naar Polen stop, terwijl het Poolse legercorps werd verboden om over zee en via Danzig te reizen, uit vrees dat het *en passant* die stad zou gaan bezetten.

Het legercorps kwam nu per spoor door Duitsland naar Polen, en de militaire bevoorrading werd uiteindelijk weer hervat. De Poolse militaire posities in Galicië konden geconsolideerd worden, als uitvalsbases voor een oostwaartse doorbraak in de Oekraïne.⁸⁸

Toen de aanvankelijke Amerikaanse bezwaren tegen de militaire acties in Galicië niet gehandhaafd bleven, kwam de Britse regering geïsoleerd te staan. Zij accepteerde nu de annexatie van Galicië, maar stelde als voorwaarde dat Oost-Galicië een autonome provincie onder Pools mandaat zou worden voor een bepaalde tijd. Zo kwam Oost-Galicië dan toch onder Pools gezag. Dit voormalig Oostenrijkse kroonland kende een politiek tamelijk geëmancipeerde meerderheid van Roethenen: 3,5 van de 5,9 miljoen inwoners, naast 0,6 miljoen Joden, en een Poolse minderheid van ruim 1,7 miljoen. Het nationaal bewuste deel van de Roethenen protesteerde tegen de Poolse ‘bezetting’, maar had na het verdwijnen van een Oekraïense nationale staat geen alternatief meer. Zij wilden niet in een Sovjet-Oekraïne opgenomen worden. Op 25 juni 1919 regelden de Geallieerden dat Polen de voormalig Oostenrijkse provincie voorlopig mocht beheren, onder de voorwaarde van een verdragmatig vast te leggen territoriale autonomie voor de duur van 25 jaar, waarna over de staatkundige toekomst door een volksraadpleging beslist zou moeten worden. Op 10 augustus werd de omgrenzing van het autonome gebied vastgesteld. Van een autonomie zou overigens niets terechtkomen. Uiteindelijk legden de Roetheense nationalistes in Oost-Galicië zich voorlopig neer bij wat hen het mindere kwaad leek: Polen tegenover een gesovjetiseerde Oekraïne. Hun verzet tegen de bestuurlijke centralisering en de polonisering van bestuur en onderwijs, zou heftig gaan oplaaien, en het openbare leven ontregelen. De gewelddadige activiteiten van de ondergrondse Oekraïense milities (*Ukrains'ka Povstans'ka Armiia*, UPA) zouden Polen in de loop van de jaren twintig brengen tot het gevangen zetten van duizenden activisten en politici, en het instellen van een permanente uitzonderingstoestand.

9.b. Pogingen tot staatkundige verzelfstandiging van de Oekraïne

Voor de demilitarisering van de Centrale Mogendheden hadden de bolsjevieken het eerste, voorlopige Oekraïense parlement – de *rada* – ontbonden, en riep het in zijn nood Duitse troepen te hulp, die in korte tijd de gehele Oekraïne bezetten. Op 3 maart 1918 zodoende de *Vrede van Brest-Litovsk* aan de Sovjetregering opgelegd worden. Van de opbouw van de Oekraïne als soevereine staat onder regie van de Centrale Mogendheden zou echter weinig terechtkomen. In oktober viel hun gezag weg.

Daar kon het Sovjetbewind geen gebruik van maken want in Sint-Petersburg en Moskou had het nog steeds met tsaristische troepen af te rekenen: de zogenaamde Witte Legers onder generaal Anton Denikin, die zich juist ook in de Oekraïne verschansten. Zo werd het land een slagveld waar rode en witte legers elkaar bestreden, en waarnaast ook Oekraïense nationalistes zich probeerden te handhaven. Op beschuldiging van heulen met de vijand plunderden de eerstgenoemde twee legers de Oekraïense bevolking en de ‘Witten’ richtten zich in het bijzonder op de

⁸⁷ Józef Haller von Hallenburg, Oostenrijks-Galicisch officier, oprichter van het nationale Poolse leger.

⁸⁸ Lundgreen-Nielsen 1979: passim, in het bijzonder 217-220, 279-291, 314-320, 331-340, 386-398.

Joden, die zij verdachten van bolsjevistische sympathieën. Daarin wedijverden zij met Oekraïense nationale milities die soortgelijke gevoelens hadden, en daaraan uiting gaven in bijzonder wrede pogroms. Naar schatting – specifieke berekeningen ontbreken, omdat enkele honderdduizenden mensen vluchtten voor deze burgeroorlog – zouden alleen al 80.000 Joden in pogroms omgekomen zijn. Anarchistische milities steunden soms de ene, dan weer de andere partij, en veegden het terrein voor de bolsjevieken schoon door in de zomer van 1919 grote schade toe te brengen aan de Witte legers.⁸⁹

9.c. Poolse territoriale opmars naar het oosten mislukt 1918-1919

De terreinwinst van de bolsjevieken brachten zowel de Russisch-nationale centralist Denikin als de door hem bestreden Oekraïense voorlopige nationale regering onder Symon Petljura er toe om ten einde raad de Polen te hulp roepen, die zich als enige en ook door de Geallieerden erkende effectieve gezaghandhavers hadden bewezen in het afgelopen halfjaar. Voor Polen was dit de kans om de droom te verwezenlijken van het herstel van de oostgrenzen van 1772. Tot dusver hadden vooral de Britten weinig begrip gehad voor deze imperiaal-historische Poolse aspiraties, de droom van een *ancien régime* dat aanspraak maakte op, op geheel Litouwen, een deel van Letland (Koerland en Letgallen), op geheel Witrusland en op de westelijke en centrale delen van de Oekraïne, waarmee als Poolse *Rzeczpospolita* het staatsgebied hersteld zou worden van het oude Poolse koninkrijk van voor 1772.

Om dit imperialisme aanvaardbaar te maken had Piłsudski, nu maarschalk van Polen, de oostwaartse expansiebehoefte vertaald in een voor de Geallieerden aanvaardbaarder opzet: nationale regeringen van Litouwen, Wit-Rusland en de Oekraïne zouden zich gezamenlijk keren tegen de bolsjevieken en hun de bevolkingen zouden hun politieke toekomst in vrijheid bepalen, maar dan wel in een federatie met Polen. De nationale Oekraïense regering stemde daarmee noodgedwongen in.⁹⁰ Na de winter stootten de Poolse troepen snel door naar het oosten om op 7 mei 1920 hun intocht in Kiëv te houden, en daarmee de grens van 1772 min of meer bereikt te hebben.⁹¹ In het enthousiasme van de snelle opmars zagen zij de noodzaak van een consolidering van de verbindingslijnen en de krachtsverhouding met het tien maal zo talrijke Sovjetleger echter over het hoofd. Een tegenoffensief door ondertussen gereorganiseerde sovjettroepen, vanuit het noorden en Odessa in het zuiden, doorbrak in juli de Poolse verbindingen, zodat het Poolse leger zich ijlings moest terugtrekken. In een snelle achtervolging drongen de Sovjettroepen op 10 augustus door in Mazovië tot benoorden Warschau, en verder tot aan de Weichsel en even over de Oostpruisische grens. In Białystok richtten zij een voorlopige Poolse sovjetregering op.⁹² Nu doemde voor de Geallieerden het spook op van een Poolse Sovjetstaat op, zodat zij, ondanks hun weerzin tegen het Poolse avonturisme, besloten om het Poolse leger te bevoorraden. Nieuw oorlogsmateriaal werd naar Danzig verscheept, maar daar door stakende havenarbeiders tegengehouden.⁹³ Dat gebeurde deels uit sympathie voor de Sovjets, maar vooral uit weerzin tegen de Poolse aanspraken op deze stad. Na deze vertraging

⁸⁹ Komarnicki 1957: 291-304; Battenberg 1990: 256-258.

⁹⁰ Wandycz 1974: 365-368; Davies 2001: 98-104.

⁹¹ Komarnicki 1957: 428-466, 563-587; Davies 1972: 105/129.

⁹² Davies 2003 beschrijft het chaotische frontverloop in detail.

⁹³ Komarnicki 1957: 696-702; Davies 1972: 131 ff., 191-192.

kreeg het Poolse leger toch zijn versterkingen en kon het op 21 september door de vijandelijke linies heen breken. De rollen waren nu omgekeerd, Poolse troepen achtervolgden de uiteengeslagen restanten van het Sovjetleger naar het oosten en veroverden het gebied tot de Curzon-lijn in begin oktober. Mińsk en Łwów/Lviv volgden, waarna het front gestabiliseerd kon worden voor het invallen van de winter. De snelheid van deze verovering werd begunstigd door het overlopen van Sovjettroepen die uit Polen, Oekraïners en Roethenen waren samengesteld. De inname van Wilno, het latere Vilnius, nam meer tijd. Daar hadden zich Sovjettroepen gelegd op verzoek van een voorlopige en militair onmachtige Litouwse regering, om bescherming te bieden tegen de Poolse territoriale aspiraties. Nu de Sovjettroepen zich ook daar moesten terugtrekken, kwamen Litouwen en Polen tegenover elkaar te staan, althans in diplomatieke zin, want Litouwen was militair niet bij machte om de Poolse inbezitting van zijn oude hoofdstad te voorkomen.

Met de drie belangrijkste steden in het gebied als uitvalsbasis kon na de winter een tweede Poolse invasie in Wit-Rusland en de Oekraïne beginnen.⁹⁴

Voor de in de oostelijke gebieden levende Poolse minderheid was het Nationale Poolse Leger de bevrijder; de grote meerderheid van Litouwers, Witrusen, Joden en Oekraïners voelde zich echter geïntimideerd. De bezittende burgerij en de grondeigenaren onder hen kozen tenslotte ook voor Pools staatsgezag, om de dreigende onteigening en collectivisering door een sovjetbewind af te wenden. De Joden werden als 'nationaal onbetrouwbaar' veracht door alle andere bevolkingsgroepen, en het Poolse leger bood hun geen bescherming. Zij verhinderden niet dat nationalist en antirevolutionairen wraak namen vanwege de actieve deelneming van Joden aan de Sovjetraden, die in de afgelopen maanden het gezag hadden uitgeoefend. De berichten over pogroms en moordpartijen leidden ertoe dat in de Verenigde Staten de Poolse soevereiniteit over deze gebieden ter discussie werd gesteld. Duizenden Joden waren ondertussen in september en oktober in de oostelijke gebieden gelyncht, en tienduizenden waren op de vlucht geslagen. Onder de achterblijvers vormden zich gewapende milities die de getto's beschermden. De moordpartijen bleven overigens niet tot Joden beperkt. Op grote schaal executeerden antirevolutionairen, op beschuldiging van plundering en het vermoorden van geestelijken en grootgrondbezitters, de leden van de sovjetraden, zogenaamde 'commissarissen'.⁹⁵

9.d. Wapenstilstand en een voorlopige grens in de Curzon-lijn, 1920

Aan het geweld kwam pas een einde toen Polen zijn maximale aspiraties opgaf en een compromis aanvaardde: op 18 oktober spraken Polen en Sovjets af een wapenstilstand te betrachten langs een militaire demarcatielijn die halverwege verliep tussen de vroegere Curzon-lijn in het westen en de koninkrijksgrenzen van 1772 in het oosten, en van Letland in het noorden tot Roemenië in het zuiden, over een afstand van hemelsbreed 1.000 km. Ondanks hun afkeer van het expansionisme bracht deze regeling alle Geallieerden opluchting, omdat het hen ontsloeg van de noodzaak tot een interventie.

De Poolse diplomatie had op vaardige wijze dubbel spel gespeeld, door de Poolse steun aan de 'Witte' legers en de Oekraïense nationalist in te trekken, en zo een basis te scheppen voor bilaterale vredesonderhandelingen met de Sovjetregering,

⁹⁴ Komarnicki 1957: 617-619; Davies 1972: 234-241.

⁹⁵ Komarnicki 1957: 728-739; Davies 1972: 47-48, 105-129; Modras 1994: 24-26.

buiten de Geallieerden om. Aangezien de positie van de Sovjetregering in de winterperiode verslechterde door miterij en hongersnood, kon Polen op 18 maart 1921 de *Vrede van Riga* dicteren, waarbij de Sovjetunie de wapenstilstandslijn als staatsgrens moest aanvaarden.⁹⁶

De Geallieerden legden zich uiteindelijk bij deze situatie neer, omdat ze de politiek-geografische stabiliteit leek te garanderen. Dat was echter schijn, want de Sovjetunie zou binnen twintig jaar, in het *Molotov-Ribbentrop-pact* teruggrijpen op de Curzonlijn en de eerste Galicische demarcatielijn, en daarvoor in 1944-'45 toch de instemming van de westelijke Geallieerden weten af te dwingen.⁹⁷

Het gebied van Wilno/Vilnius bleef ook na de *Vrede van Riga* kwestieus. De Sovjetunie had niet willen tekenen voor de Poolse annexatie, omdat ze dit gebied voor Litouwen alleen maar 'in beheer' had gehouden. De Geallieerden konden de Poolse soevereiniteit niet erkennen, en stelden een oplossing voor in een volksraadpleging. Maar Polen stond dit niet toe uit angst dat de meerderheid van de bevolking zich niet voor Polen zou uitspreken en handhaafde er zijn militaire bestuur dat na een jaar later, op 7 januari 1922, verkiezingen voor een regionale Landdag organiseerde. In dit parlement vormden Polen de meerderheid en het besloot tot aansluiting bij de staat Polen. Litouwen en de Sovjetunie protesteerden bij de Volkenbond, maar deze besloot weer een jaar later, op 15 maart 1923, de gegroeide situatie erkennen.

Zo waren dan vooreerst bij het nieuwe Polen zeer omvangrijke oostelijke gebieden gevoegd met grote etnische minderheden. Naast het voornamelijk etnisch-Poolse gebied tot aan de Curzonlijn, dat de Geallieerden al op voorhand als Pools staatsgebied hadden aangewezen, was het Poolse leger erin geslaagd om ten oosten van die lijn 139.000 km² voormalig Russisch gebied (de *Kresy*, westelijk Witrusland) met volgens de omstreden volkstelling van in 1921 5,42 miljoen inwoners te veroveren, evenals 67.000 km² voormalig Oostenrijks gebied (Oost-Galicië) met 5,49 miljoen inwoners. Op het totaal van ruim 10,9 miljoen woonden naast bijna 1 miljoen Joden en 6,3 miljoen Witrussen en Roethenen, 3,4 miljoen Polen, waartegenover de minderhedenorganisaties stelden dat het er niet meer dan ten hoogste 2,6 miljoen konden zijn. Wel vormden zij de economische en bestuurlijke elite, waaronder de invloedrijke stedelijke burgerijen en de grootgrondbezitters die zich ongeacht hun etnische herkomst nationaal als Polen identificeerden.⁹⁸

10. Memelland, tussen Duitsland en Litouwen; de Memel-conventie, 1923

Het laatste gebiedsverlies van Duitsland ging naar Litouwen: de uiterste noordoostpunt van Oostpruisen, het Memelland, een langgerekt gebied van 100 bij

⁹⁶ Davies 1972: 249 ff., 259-261.

⁹⁷ Temperley 1924: 318-323.

⁹⁸ Temperley 1924: 266-278 geeft van de Poolse statistiek (1921) afwijkende cijfers, die worden bevestigd door Ubrich 1938/9 en door Horak 1961: 80-90, met uitgebreid gedocumenteerde, vergelijkende statistieken die het aantal etnische en nationale Polen in Oost-Galicië bijstellen tot één in plaats van 2,48 miljoen, en het aantal etnische Witrussen en Oekraïners navenant verhogen; Smogorzewski 1927: 158, 165; Kredel 1932 passim; Wambaugh I 1933: 547-556; Goriély 1957: 214-216; Lehnstaedt 2019: passim.

gemiddeld 20 km.: 2.848 km² met 141.000 inwoners. De burgerij van de stad Memel (Klaipėda), was vanouds Duitstalig; de etnisch-Litouwse plattelandsbevolking was sinds omstreeks 1870 in snel tempo verduitsd, zodat de helft van de Memellanders in 1910 nog Litouws sprak, maar vaak tweetalig was geworden en in de jaren twintig hun moedertaal al niet meer aan de volgende generatie door zou geven. Het luthers geloof en een traditioneel Pruisisch monarchisme bond de bevolking aan de Duitse staat, en zij protesteerde tegen de door de Geallieerden voorgenomen overdracht van hun woongebied aan het rooms-katholieke Litouwen. Een daartoe georganiseerd een petitionnement voor de handhaving van het Duitse staatsgezag werd in november 1921 door 76% van de stemgerechtigden ondertekend.

Dit verzet steunde Frankrijk en Polen in hun visie om van het gebied een vrijstaat te maken, zoals Danzig. Polen wilde daarmee Litouwen zwak houden en van zich afhankelijk maken. Wanneer Duitsland en Litouwen geen gemeenschappelijke grens zouden krijgen, voorkwam dat bovendien een directe relatie tussen beide staten. Toen die opzet duidelijk werd, koos Litouwen er voor militair voldongen feiten te stellen: begin januari 1923 kwamen grote aantallen Litouwers het gebied binnen, gevolgd door een snelle Litouwse bezetting die op 10 januari 1923 voltooid werd met de gewelddadige ontwapening van de kleine Geallieerde politiemacht in Memel/Klaipėda.

Op 16 februari legden de Geallieerden zich bij de nieuwe situatie neer, maar met de voorwaarde dat het Memelland binnen de Litouwse staat een autonome bestuurseenheid zou vormen, onder internationaal toezicht, in de *Memel-conventie* op 8 mei 1923 vastgelegd, en op 4 oktober 1924 geratificeerd.⁹⁹

Litouwen mocht een gouverneur met uitvoerende bevoegdheden aanstellen, die zich door een democratisch gekozen Landdag van 27 Duitsgezinde en 2 nationaal-Litouwse vertegenwoordigers diende te laten adviseren. Hun samenwerking liep stuk op de litouwiseringspolitiek, welke inzette met het massale ontslag van het Duitse ambtelijk en onderwijzend personeel, en de aanstelling in hun plaats van buiten het gebied afkomstige nationaal betrouwbare Litouwers. Dezen brachten een nieuw bevolkingselement van 10.000 mensen mee. Na het vertrek van evenveel Duitsers waren de etnische en nationale verhoudingen overigens niet ingrijpend gewijzigd. Volgens de officiële Litouwse volkstelling van 1925 was het aantal nationale én etnische Duitsers in het gebied weliswaar van 51 tot 43% gedaald, en was 28% nu Litouwer, maar noemde de rest zich 'Memellander', een identiteit waarmee etnische Litouws, hun nationale Duitsgezindheid uitdrukten. Bij de verkiezingen verdubbelde de Litouwse landdagfractie haar zetels daarom wel ruim tot 5, maar moest zij een kleine minderheid blijven die geen democratische legitimiteit aan de litouwiseringspolitiek kon verlenen.

De gouverneur hief bij volmacht de vrije taalkeuze van de ouders voor hun kinderen in het onderwijs op, en bepaalde dat de etnische afkomst van de meerderheid van de kinderen, per klas de onderwijstaal moest gaan bepalen. Omdat veel kinderen van hun ouders alleen het Duits overgedragen kregen zou hun familienaam desnoods als criterium gelden. De Landdag protesteerde machteloos, en de ouders hielden hun kinderen in een schoolstaking thuis. Politiek en bestuurlijk obstrueerden de nationaal-Duitsgezinden ook in andere opzichten het openbare gezag. De Conventie bepaalde dat dit beperkte parlement alleen bij een quorum van 20 aanwezige afgevaardigden besluiten kon nemen. De Litouwse regering hief in juni 1934, op beschuldiging van grondwettelijk verboden, staatsondermijnende activiteiten, de

⁹⁹<http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1924/194.pdf>

zetels op van 5 nazi-sympathisanten, zodat het aantal afgevaardigden van 29 tot 24 afnam. De 5 nationaal-Litouwse leden besloten daarop niet meer op de zittingen te verschijnen. Daarmee zakte het aantal afgevaardigden tot 19 en was, zonder de Conventie te bruuskeren, de parlementaire rol van dit orgaan uitgespeeld.¹⁰⁰ Op 22 maart 1939 dwong Duitsland Litouwen om het Memelland weer af te staan (zie Hoofdstuk VI)..

11. De nieuwe grens tussen Oostenrijk en Hongarije: Burgenland; Protocol van Venetië, 1921

Het enige gebied waarin door de Geallieerden ten gunste van een van de overwonnen staten werd besloten, overigens ten koste van een andere overwonnen staat, tot een nieuwe grenstrekking, was het Hongaarse Burgenland (*Felsőőrvidék*) langs de grens met Oostenrijk. De achtergrond van deze toegeeflijkheid was dat *Deutschösterreich*, armzalig restant van het oude multi-nationale Oostenrijk, niet uit zichzelf geneigd bleek om een soevereine staat te gaan vormen. Dit gebrek aan enthousiasme voor staatkundige zelfstandigheid, dat zich vooral na het verlies van Zuid-Tirol aan Italië en van de Sudetenlanden aan Tsjechoslowakije, onder de Oostenrijkers had verbreid, deed de Geallieerden besluiten Oostenrijk meer territoriale armslag te geven. Zij dachten daarbij aan de drie comitaten die samen de Hongaarse grensstreek Burgenland vormden met 820.000, voor bijna de helft Duitstalige, inwoners. De taalgrens die dwars door deze comitaten liep, kon *grosso modo* de nieuwe staatsgrens worden. Naast volkenrechtelijke waren er economische argumenten voor een dergelijke annexatie omdat het gebied vanouds Wenen bevoorraadde met zijn landbouwproducten en in dat opzicht met overig Hongarije weinig relaties had. Een op 22 december 1918 opgerichte bestuurscomité in de Burgenlandse hoofdstad Ödenburg/Sopron - de *Deutscher Volksrat für Westungarn* - betuigde op 20 januari 1919 zijn trouw aan Hongarije, maar dan wel op voorwaarde van de toekenning van een regionale autonomie. Om druk uit te oefenen dreigde de raad aansluiting bij Oostenrijk te zoeken. De autonomie werd door de voorlopige regering in Boedapest op 27 januari aan een *Deutsches Gouvernement* noodgedwongen toegestaan, maar aan de uitvoering ervan werd geen gevolg gegeven. Uit Wenen noch Boedapest kon gezag uitgeoefend worden en in de dreigende anarchie ontstonden regionale comités die in afwachting daarvan de orde probeerden te handhaven.

De noodzaak van een grensregeling werd dwingend toen het Hongaarse staatsgezag een maand later instortte, en zich een revolutionair bewind in Boedapest installeerde. In het noorden stonden Tsjechische troepen klaar om delen van Burgenland te gaan bezetten, terwijl in het zuiden Servische troepen hetzelfde oogmerk hadden. De laatsten probeerden contact te leggen met de comités in de Kroatischspreekende dorpen. Daarmee kon een al langer bestaand Tsjechisch plan uitgevoerd worden: de inrichting van Burgenland als een corridor die Oostenrijk en Hongarije zou scheiden, om zo een toekomstige hereniging van de voormalig-Habsburgse landen te kunnen voorkomen.¹⁰¹

De sociaaldemocratische regering in Wenen was onder het leiderschap van de volkenrechtsgeleerde Karl Renner voorstander van volksraadplegingen. Zij deed de

¹⁰⁰ Rogge 1928; Morrow 1936: 424-456; 484-885; Plieg 1962: 17, 34, 53, 88, 109, 176-178; Norgauer 1994: 62-63, 72-76.

¹⁰¹ Een veertigtal dorpen was na het vertrek van de Turken uit Hongarije in de 17de eeuw ontvolkt en daarvoor werden toen Kroatische kolonisten aangetrokken. Bartalits 1968: 17; Jahn 1971: 34-35.

Geallieerden het voorstel om de etnische grens in dit gebied tot staatsgrens te verklaren, en in menggebieden eventueel een volksstemming over het precieze verloop te laten beslissen. Op 20 juni volgden de Geallieerden dit voorstel door de helft van Burgenland, bijna 5.000 km², aan Oostenrijk toe te wijzen, met 335.000 inwoners, waarvan 43.000 Hongaren. De nieuwe grens volgde min of meer de etnografische scheiding, maar liet niettemin toch 50 dorpen en 3 steden met een etnisch niet-Hongaarse bevolking, bij Hongarije. Door dit gebied liep een belangrijke spoorlijn evenwijdig aan de nieuwe grens. Tsjechoslowakije en Joegoslavië werden door deze spoorlijn verbonden, en zij drongen erop aan haar in een corridor en niet over Oostenrijks gebied te laten lopen.

Oostenrijk aanvaardde de grens op 10 september 1919 in het *Verdrag van St. Germain-en-Laye*. Een discussie met Hongarije over dit plan was echter niet gevoerd, omdat de betrekkingen met het revolutionaire bewind, dat in maart in Boedapest aan de macht was gekomen, waren opgeschort. Toen deze bolsjevieken op 1 augustus werden verjaagd, en een nationaal-reactionaire regering de macht overnam, protesteerde Hongarije tegen de aanwezigheid van Oostenrijkse troepen in delen van Burgenland, en weigerde het zijn ambtenaren en politie uit Burgenland terug te roepen. Een 'Intergeallieerde Bestuurscommissie' werd nu op 17 september ingesteld om formeel de orde in het gebied te handhaven.

Pas op 4 juni 1920 kon de regering in Boedapest gedwongen worden zich bij het vredesverdrag neer te leggen. Op 28 augustus trok dan een Oostenrijkse politiemacht zijn deel van Burgenland binnen, om er het openbare gezag over te nemen. Bij het naderen van de hoofdstad Ódenburg/Sopron braken echter vuurgevechten met Hongaarse vrijkorpsen uit, en dat luidde het begin van een periode van gewapende schermutselingen in, die ook een aantal burgers het leven kostte. Deze 'spontane volksopstand' tegen de overdracht aan Oostenrijk bestond voornamelijk uit zeven regionaal georganiseerde milities die door de Burgenlandse grootgrondbezitters betaald werden, om te voorkomen dat Oostenrijk in het gebied zijn gezag kon gaan uitoefenen. Zij vreesden dat de Weense socialistische regering tot grondonteigeningen zou overgaan. Daartegenover stuurde deze Oostenrijkse regering gendarmerietroepen.

Hongaarse ambtenaren bleven in de steden nog steeds in functie, en de milities zorgden daar voor de openbare orde. Op het platteland waren het de adellijke grootgrondbezitters die het Hongaarse gezag bleven vertegenwoordigden. In Wenen werden de sociaaldemocraten in oktober 1920 afgelost door een regering van *Christlichsozialen*, die goede relaties van Boedapest op prijs stelden, en hun nek voor Burgenland niet uitstaken, zodat de Geallieerden gedwongen waren om hun gezag te laten gelden en 'Boedapest' te manen zich uit het gebied terug te rekken. Italië werd bereid gevonden om namens de Geallieerden als arbiter op te treden, en na nieuwe concessies aan Hongarije kwam uiteindelijk op 13 oktober 1921 het 'Protocol van Venetië' tot stand: in de hoofdstad Ódenburg/Sopron en negen dorpen rondom en in de directe omgeving zou een volksraadpleging gehouden worden.¹⁰² Deze, in de 19de eeuw nog dominant Duitstalige stad lag bijna op de etnografische scheidingslijn tussen Hongaars- en Duitstaligen, maar was door haar ontwikkeling als regionaal bestuurs-, onderwijs- en industrieel centrum, na 1880 sterk gemagyariseerd. Vlak voor de oorlog gaf 44% van de bevolking in de stad, en nog geen 20% van de dorpsbewoners in de onmiddellijke omgeving, zich bij de volkstelling als Hongaarstalig op.

¹⁰² Macartney 1937: 48-60; Bartalits 1968: 18-19.

Tussen 14 november en 3 december kon Oostenrijk het aan hem toegewezen gebied eindelijk in bezit nemen, behalve de hoofdstad en omgeving. Daar trok een kleine Geallieerde troepenmacht van Italiaanse carabinieri binnen om er de volksraadpleging voor te bereiden. De organisatie was haastig en liet Hongaarse 'burgerwachten' aanzienlijke ruimte om zich met de procedures te bemoeien en de bevolking te intimideren.

Van 14 tot 16 december 1921 namen de stad en 9 omringende dorpen deel aan het referendum dat een even twijfelachtige uitslag kreeg als alle vorige. Ondanks de propaganda van de *Ödenburger Heimatdienst* stemde een bijna driekwart meerderheid in de stad had Hongaars, maar in de omringende dorpen bleek tweederde Oostenrijksgezind. In het totale gebied kwam daarmee de uitslag op 65% voor Hongarije.¹⁰³ Het gehele gebied - 357 km² met 48.200 inwoners waarvan 21.000 etnische Hongaren, maar nog eens half zo veel magyaronen - bleef daarmee Hongaars staatsgebied. Hongarije wilde na dit succes ook een volksraadpleging afdwingen in een aangrenzend maar al door Oostenrijk ingenomen deel van Burgenland, waar het ook een Hongaarse stemmenmeerderheid verwachtte. De Geallieerden weigerden daarop in te gaan en dwongen Hongarije tot ratificering in het 'Protocol van Venetië'.¹⁰⁴

Uiteindelijk kreeg Oostenrijk uit de verdeling van Burgenland een gebied van 4.107 km² met 292.000 inwoners waarvan ruim 26.000 Hongaren. 2.000 van hen - voornamelijk ambtelijk personeel - vertrokken. De magyaronen, grotendeels Joden, noemden zich voortaan Oostenrijker, en zo bleef er bij de volkstelling in 1923 nog maar een kleine minderheid van 15.000 Hongaren over. Bij Hongarije bleven langs de nieuwe grens 35 gemeenten met een bevolking waaronder 74.000 Duitstaligen. Het grootste deel van hen zou in 1945 alsnog verjaagd worden (zie Hoofdstuk VII). Een klein deel van Burgenland in het uiterste zuiden - het Übermurgebied/Prekmurje/Muravidék - werd aan Joegoslavië toegewezen, omdat daar een grote meerderheid van de 10.500 inwoners Sloveens sprak.¹⁰⁵

12. De vergroting van Roemenië

¹⁰³ Traeger 1928: passim; Petersen 1933: 718, 720 (kaart), 722, 733; Fogarassy 1976: 150-182; Schlag 1984: 233-246; Haslinger 1994.

¹⁰⁴ Wambaugh I 1933: 271-297; Zimmermann 1963: 57. Verdragstekst: <http://www.verfassungen.de/at/burgenland/venedigerprotokolle.htm>

¹⁰⁵ De verdragsmatige regelingen werden in de volgende jaren door grensincidenten ter discussie gesteld. In de Prekomurje werden op 1 augustus 1920 twee dorpen door Hongaarse milities ingenomen en omdat Joegoslavië afzag van een grensconflict bleven ze bij Hongarije.

Tien Burgenlandse dorpen, in meerderheid met een Duits-en Kroatischtalige bevolking, die in het 'Verdrag van St. Germain' al aan Oostenrijk waren toebedeeld, zouden in 1923 toch weer aan Hongarije teruggegeven worden, na door de bevolking georganiseerde plaatselijke volksstemmingen. Hoewel daartegenover ook één bij Hongarije gevoegd dorp weer aan Oostenrijk werd overgedragen, terwijl nog eens twee Oostenrijkse tegen twee Hongaarse dorpen werden 'geruild', valt het op hoezeer etnografische details hier nauwgezet werden gevolgd, terwijl ze in de begrenzing van Duitsland en Oostenrijk ten opzichte van Polen en Tsjecho-Slowakije nauwelijks een rol speelden.

Al in de zomer van 1915 waren gesprekken op gang gekomen tussen Roemenië en de strijdende partijen over de prijs waartegen het land aan de oorlog zou willen deelnemen. Rusland had aan Roemenië Transsylvanië beloofd, indien Roemenië de oorlog aan Centrale Mogendheden zou verklaren. Het moest die prijs dan, om te beginnen, zelf op Hongarije gaan veroveren. Duitsland beloofde op dezelfde voorwaarde Bessarabië, als Roemenië een bondgenootschap zou sluiten met de Centrale Mogendheden. Maar ook dat gebied zou nog veroverd moeten worden. Roemenië wachtte daarom eerst af hoe de militaire machtsverhoudingen zich zouden ontwikkelen, voordat het tot een keuze kwam.

In juni 1916, toen het strategisch belang van het Roemeense staatsgebied zeer groot was geworden, gingen de Geallieerden een stap verder met het sluiten van het *Geheime Verdrag van Boekarest*, dat op 17 augustus 1916 vastlegde dat, als beloning voor een deelname aan de strijd tegen de Centrale Mogendheden, aan Roemenië grote gebiedsannexaties zouden worden toegestaan. De grensafbakeningen waren in dit verdrag niet precies vastgelegd maar geschetst. Zij omvatten geheel Transsylvanië, de Boekovina en het Banaat, evenals aangrenzende gebiedsdelen in het oosten van het eigenlijke Hongarije. Op 27 augustus trok Roemenië Transsylvanië binnen, maar een in november ingezet tegenoffensief drongen zijn legers weer terug, en nu raakte geheel Roemenië in december 1916 en januari 1917 door de Centrale legers bezet, waarbij vanuit het zuiden de Bulgaren hielpen door de Dobroedzja in te nemen. Roemenië moest op 7 maart een vrede tekenen waarin het de Centrale Mogendheden zijn grondgebied militair ter beschikking stelde. De afstand van de Dobroedzja werd op 7 mei 1917 verdragsmatig vastgesteld.

De Geallieerden lieten nu hun toezeggingen aan Roemenië, *nolens volens* bondgenoot van de tegenstanders, vallen. Zij konden hun kaarten op de noordelijke Balkan alleen nog maar op de Serven zetten. Daardoor kregen de aan Servië gedane beloften een groot gewicht: de vorming van een Groot-Servië (Joegoslavië) met gebiedsuitbreiding over de Hongaarse comitatens Baranya, Bácska en het Banaat. De verwerving van die laatste gebieden vormde dan een probleem, omdat het neerkwam op het doorschuiven van territoria uit de eerdere beloften aan Roemenië.

Ondertussen was in de loop van oktober 1918 in Transsylvanië, na de instorting van het Hongaarse staatsgezag, een gezagsvacuüm ontstaan, waarin het openbaar bestuur op tal van plaatsen afgezet en overgenomen werd door nationale burgercomités.

In deze verwarring riep ook een regionaal comité in het Banaat - waarbinnen Duitsers (Zwaben) en Hongaren elkaar in evenwicht hielden - dit gebied op 31 oktober uit tot republiek. Het overigens machteloze Hongarije stemde daarmee in, in de vergeefse hoop Roemeense en Servische troepen zo op afstand te houden.

De ontwikkelingen volgden nu de opmars van het Roemeense leger. Roemenië had op 9 november 1918 opnieuw de oorlog aan Hongarije en de andere Centrale Mogendheden verklaard, juist op tijd om de titel van Geallieerd bondgenoot te mogen dragen, en een onderhandelingspositie in de vredesconferenties te mogen innemen. Het kreeg Geallieerde (hier: Franse) toestemming om de zuidelijke helft van het Banaat en van Transsylvanië onder zijn controle te stellen. Noord-Transsylvanië moest, in afwachting van het trekken van nieuwe grenzen op de komende vredesconferentie, voorlopig nog onder Hongaars gezag blijven.

Een en ander werd geregeld op 13 november 1918 in de *Conventie van Belgrado*, die bepaalde dat Hongarije zich moest terugtrekken achter de Maros/Mureş-demarcatielijn, genoemd naar de rivier die west-oostelijk door Transsylvanië liep. Deze lijn verdeelde het land in twee gelijke helften. Aan de Roemeense zijde van de lijn woonden nu ook de Saksen, die het Roemeens gezag aanvaard hadden, en de

Hongaarse Karpathenbewoners - de *Székely* - die in verzet gingen door hun autonomie uit te roepen en deze met nationale milities te verdedigen.

Een 'Nationale Vergadering van Alle Roemenen' riep in Alba Iulia/Gyulafehérvár/Karlsburg op 1 december 1918 de vereniging van Transsylvanië met Roemenië uit, en na de bevrijding *c.q.* bezetting van het Roemeense leger die daarop volgde, sloot op 19 januari 1919 ook een comité van de Saksische minderheid zich daarbij aan. Daarmee leek zich de vertegenwoordiging van ruim tweede-derde deel van de bevolking - 55% Roemenen en 15% Duitsers - voor opname in het Roemeense staatsverband te hebben uitgesproken.¹⁰⁶

Roemeense troepen kozen voor een snelle opmars naar Boedapest en lieten daarom het oostelijk gelegen berggebied van de Székler voorlopig onbezet. Zij trokken begin december over de demarcatielijn heen, verjoegen de Hongaarse gezagsdragers en ontbonden de Hongaarse bestuurscomités, zoals zij dat al eerder in de hun toegewezen zuidelijke gebiedshelpt hadden gedaan. Als motief noemden zij tegenover de Geallieerden de vervolging die het Hongaarse gezag tegen de Roemeense minderheid in het noorden ingezet zou hebben. Schermutselingen met Hongaarse milities duurden tot 6 januari 1919, toen de Geallieerden een nieuwe bestandslijn instelden in de vorm een 15 km. brede gedemilitariseerde zone.

Echter ook door deze zone trokken weldra Roemeense troepen, en op 20 januari werd ruim 100 km. westelijker dan de eerste, weer een derde demarcatielijn door de Geallieerden afgebakend, die nu ook de Transsylvaanse hoofdstad Koloszvár/Cluj was in Roemeense handen bracht; ook in dit gebied werden de Hongaarse gezagsdragers, ambtenaren en grootgrondbezitters verjaagd.¹⁰⁷

De Geallieerden stonden Roemenië toe dat Hongarije nog verder bezet zou worden tot een vierde bestandszone, een gedemilitariseerd gebied van 75 km. breed, in het westen lopend van Szeged tot Debrecen, en in het oosten van Arad tot Szatmárnémeti/Satu Mare.¹⁰⁸ De regering Kun weigerde te demilitariseren, ook toen de Geallieerden haar een gunstiger demarcatielijn beloofden. Zij stuurde integendeel haar revolutionaire leger naar Slowakije om daar raden op te richten in de mijngebieden, die nog maar ten dele door Tsjechische troepen waren bezet. Om dat gevaar te bezweren, viel, onder dekking van het Tsjechische leger, het Roemeense leger op 16 april het eigenlijke Hongarije binnen. Voorlopig kwam het militaire front langs de Theiss/Tisza te liggen. Enkele maanden later, op 4 augustus, marcheerden de Roemenen triomfantelijk door de Hongaarse hoofdstad, om daarna nog verder naar het westen door te dringen. Het revolutionaire bewind stortte in en Béla Kun vluchtte naar de Sovjetunie.¹⁰⁹ Vervolgens waren de Tsjechische en Roemeense troepen niet van zin om het land weer te verlaten. Zij wilden zoveel mogelijk bezet houden om in de vredesconferentie het meeste, in ieder geval meer dan wat de demarcatielijnen aangaven, te kunnen annexeren. Ondertussen leidden deze debacles tot het aftreden van de nieuwe Hongaarse regering onder Mihály Károlyi, en zo namen op 21 maart 1919 communistische raden onder leiding van Béla Kun in Boedapest opnieuw de macht over. De nieuwe bolsjevistische regering herbewapende het Hongaarse leger, waarmee zij de bepalingen van de *Conventie van Belgrado* negeerde, en de Roemenen het argument in handen gaf om nog verder op

¹⁰⁶ Temperley I, 1920: 351-357; Banyai en Göllner 1970: 404-407.

¹⁰⁷ <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/kepek/netre/167.gif> geeft een gedetailleerde kaart van de troepenbewegingen.

¹⁰⁸ Mócsy 1983: 31-39, 253; map 'The Vix and other demarcation lines'.

¹⁰⁹ Tökes 1967: 175-207; Adám 1993: 31-41.

te trekken.

Pas toen in Boedapest een rechtse coup was gepleegd, en daar de jacht op de Hongaarse socialisten en communisten werd ingezet, kon Roemenië geen argumenten meer in het geding brengen om langer op onbetwifelbaar Hongaars gebied te blijven. Het trok zijn troepen op last van de Geallieerden terug tot de demarcatiezone van maart, waarin uiteindelijk de nieuwe staatsgrens geprojecteerd zou gaan worden. Deze kwam even ten westen van Transsylvanië te liggen in het eigenlijke Hongarije, en liet belangrijke steden als Arad, Nagyvárad/Oradea en Satmárnémeti/Satu Mare aan de Roemeense kant. Deze steden werden weliswaar in meerderheid door Hongaren en Hongaarse Joden bewoond, maar zij hadden een economische functie voor het Transsylvaanse platteland en een strategische betekenis voor de bevestiging van de nieuwe Roemeense staatsgrens, omdat zij onderling door een noord-zuidwaarts, evenwijdig aan de nieuwe grens, lopende spoorlijn verbonden waren.

Voorts dwongen Roemeense troepen de Servische milities zich uit het westelijke Banaat terug te trekken, althans uit de dorpen die niet door Serven werden bewoond. Op 10 december 1919 werd deze nieuwe geografische situatie in *Vredesverdrag van St. Germain-en-Laye* vastgelegd.¹¹⁰

Bessarabië (Moldova)

De Russische provincie Bessarabië had zichzelf op 20 september 1917 tijdens het instorten van het tsaristisch gezag al tot autonome regio uitgeroepen, en was op 15 december 1918 onder een Nationale Raad van Afgevaardigden een stap verder gegaan door zich uit te spreken voor de status van een autonome Sovjetrepubliek. Roemenië blokkeerde deze ontwikkeling door een militaire invasie op 26 januari 1919. De nationalistische fracties kregen toen weer zitting in de Raad, en deze riep met een twee-derde meerderheid op 27 maart de aansluiting bij Roemenië uit. Zo werd Bessarabië op 9 april een Roemeense provincie.¹¹¹ Op 20 oktober werd deze inlijving door de Geallieerden, maar onder protest van de Sovjetunie, erkend. Ten slotte mocht ook Bessarabië - de huidige republiek Moldavië - met 44.805 km² geannexeerd worden: 2.583.000 inwoners waarvan volgens hun taal 57% Roemenen, en verder eveneens naar taal gemeten Oekraïners, Bulgaren, Turken, Joden en Duitsers.

In het *Molotov-Ribbentrop-pact* zou de Sovjetunie daar twintig jaar later op terugkomen (zie *Hoofdstuk V*).

Transsylvanië en de Boekowina

Het nieuwe Roemeense Transsylvanië - in ruimere zin - want behalve het oorspronkelijke Habsburg-Hongaarse vorstendom van die naam werden er nu ook de al genoemde Oost-Hongaarse grensstreken en het oostelijk deel van het Banaat ertoe gerekend, omvatte 102.787 km², bijna 19.000 km² minder dan wat Roemenië in het *Geheime Verdrag van Londen* op 5 september 1915 was toegezegd. Er

¹¹⁰ Bij Temperley 1921:148-156, 183-185, 446-454 vindt men de verdragsteksten en statistieken betreffende Roemenië en Joegoslavië en hun gebiedsverwervingen; deze statistieken vindt men overigens ook - met lichte afwijkingen - bij veel andere auteurs, waaronder Kann I 1964; in het algemeen moet het aantal officieel geregistreerde 'Duitsers' in de Oostenrijkse kroonlanden en 'Hongaren' in de Hongaarse comitatens met 5 tot 10 % verminderd worden om op het getal van de etnisch als zodanig te definiëren bevolkingsgroepen te komen; Macartney 1937: 272-279; Mamatey 1957: 379; Crampton 1994: 81-84.

¹¹¹ Beaucourt 1957: 297-299; Hartl 1973: 148-149; Jelavich II 1983: 158-159.

woonden volgens de Hongaarse volkstelling van 1910 5.216.000 mensen, waarvan 53% Roemenen en 1.700.000 Hongaren en 520.000 Duitstaligen (zogenaamde ‘Zevenburger Saksen’ en ‘Banater Zwaben’).

Ook het Oostenrijkse kroonland Boekovina werd ingelijfd: 8.796 km² met in 1910 794.000 bewoners, waarvan 273.000 Roemenen (34%) en iets meer Roethenen, en 168.000 Duitstaligen, in meerderheid Joden, die de helft van de bevolking in de hoofdstad Czernowitz/Cernauți/Černovcy uitmaakten.

Deze inlijvingen verdubbelden het territorium van Roemenië van 138.983 tot 295.371 km². Aan de Roemeense gebiedsaanspraken van bijna 175.000 km² was voor 156.000 km² voldaan, en zij brachten in de tot dusver homogene staat, met 88% etnisch-Roemeense inwoners, ook zeer grote nationale minderheden. De bevolking van 7,4 miljoen vermeerderde met nog eens 8,6 miljoen nieuwe inwoners, waarvan 56% Roemenen, en verder 1,7 miljoen Hongaren, bijna 0,8 miljoen Joden, bijna een miljoen Oekraïners en Russen, 0,75 miljoen Duitsers en 0,3 miljoen Bulgaren en bijna even zoveel christelijke Turken (Gagauzen). Terwijl Roemenië voor de oorlog amper de helft van de alle Roemenen herbergde, waren zij nu goeddeels in de nieuwe Roemeense staat ondergebracht. Volgens Roemeense opgaven woonden in Romp-Hongarije nog 100.000, in Bulgarije 150.000, in Servië 300.000 en in de Sovjet-Oekraïne 600.000 etnische Roemenen, die daar overigens voor een ~~groot~~ deel als geassimileerd golden en overigens door de Sovjet-autoriteiten als ‘Moldaviërs’ werden aangeduid.

In het nieuwe Roemenië namen de Hongaren daarentegen sterk af. In 1930 zouden er van de vooroorlogse 1.700.000 Hongaren nog maar 1.350.000 over zijn. Ca. 220.000 waren uitgeweken en 183.000 magyaronen waren statistisch geëlimineerd door een ‘terugkeer’ naar hun oorspronkelijke identiteit: 125.000 noemden zich nu Joden en enkele tienduizenden die zich voorheen Hongaar noemden, heetten nu Roemenen dan wel Duitsers.¹¹²

Opnieuw vonden migraties plaats toen Transsylvanië in 1940 werd verdeeld tussen Hongarije en Roemenië, waarvoor Roemenië onder andere Bessarabië, dat het in 1939 aan de Sovjetunie had moeten afstaan, terugkreeg. 220.000 Roemenen moesten toen het noorden van de verdeelde provincie verlaten en 188.000 Hongaren het zuiden. Het ging hierbij vooral om mensen met staatsafhankelijke beroepen. Zie daarvoor Hoofdstuk V.

13. De vorming van de grenzen van Joegoslavië

13.a. Confrontatie met Italiaanse belangen: Istrië, Dalmatië en Albanië

Op 12 mei 1915 kondigde het ‘Joegoslavisch Comité voor de Bevrijding en Vereniging van Alle Zuidslaven’ de staatkundige unie tussen alle Zuidslavische volkeren af. Het *Geheime Verdrag van Londen* dat Frankrijk en Groot-Brittannië op 5 september van dat jaar met Italië sloten, in ruil voor een toetreden tot het Geallieerde bondgenootschap, stond echter een internationale erkenning van dat streven in de weg. Bij dit verdrag werden namelijk omvangrijke Oostenrijkse gebiedsdelen met een Sloveense en Kroatische bevolking aan Italië toegezegd: het kroonland Kustland¹¹³ met de stad Triëst, evenals het noordelijk deel van het

¹¹² Manoilescu 1940/1; Mócsy 1983: 12, 197, noot 9.

¹¹³ Duits: Küstenland/ Italiaans: Litoral / Kroatisch en Sloveens: Primorska.

kroonland Dalmatië en de Dalmatische eilanden, en daarnaast een grote enclave aan de Albanese kust rondom de havenstad Vlorë/Valona, van waaruit een Italiaans protectoraat over Albanië ingesteld kon worden. Ook de toekomst van het door de nieuwe Joegoslaven geclaimde Macedonië was nog onzeker, omdat de Geallieerden overwogen dit sinds 1913 Servische gebied grotendeels aan Bulgarije te schenken, wanneer dat land ook tot het Geallieerde bondgenootschap toe zou willen treden.¹¹⁴ De Joegoslavische staatkundige vereniging werd zo een ver weg gelegen perspectief. In oktober en november 1915 kwam Servië, de motor achter het in wezen Groot-Servische streven naar een Joegoslavische staat, onder Oostenrijkse en Hongaarse bezetting. De Servische regering ging in ballingschap op het Griekse eiland Korfoe, en daarmee zakte haar gezag voorlopig af in de richting van een nationaal comité. Tenslotte waren er onder de Slovenen en Kroaten sterke conservatief-klerikale stromingen die aan een autonomie in Oostenrijks-Hongaars verband de voorkeur gaven boven een samengaan met de Serven. Nog in 1912 had de meerderheid van hun vertegenwoordigers in het rijksparlement in Wenen zich daarvoor uitgesproken. Tijdens de oorlog, toen de zwakte van het rijk steeds duidelijker bleek, werd een Joegoslavische stroming sterker, alhoewel uitsluitend in een getalsmatig kleine maatschappelijke bovenlaag, deze austro-slavistische gezindheid naar die van een eigen nationaal-staatkundig perspectief. Een enkele - Macedonië - van al de onzekerheden zou zich tijdens de oorlog tijdelijk oplossen omdat Bulgarije na de capitulatie van Servië de kant koos van de Centrale Mogendheden, en van deze machten toestemming kreeg Macedonië te annexeren. De Geallieerden en Servië zouden na de oorlog de rekening daarvoor vereffenen door Macedonië aan Joegoslavië toe te wijzen.

Het *Geheime Verdrag van Boekarest* dat de Geallieerden met Roemenië sloten op 16 augustus 1916, was een andere complicatie, want het gehele Banaat, een deels door Serven bewoond gebied waarop het Joegoslavisch streven eveneens gericht was, werd daarin aan Roemenië toegezegd.¹¹⁵

Toen de militaire macht van de Centrale Mogendheden en hun bondgenoten in de herfst van 1918 instortte, kwam de discussie in een stroomversnelling. Na de overgave van Bulgarije op 29 september volgde een wapenstilstand met Oostenrijk (3 oktober) en met Hongarije (13 oktober). Het Servische leger nam Macedonië en de oostelijke grensstreken van Bulgarije in bezit. Voordat de Kroatische en Sloveense autonomisten in konden gaan op de voorstellen die hen vanuit Boedapest en Wenen gedaan werden om deel te nemen aan een multinationale Midden-Europese staatsfederatie, riep op 6 oktober een 'Nationale Raad van Slovenen, Kroaten en Serven' in Zagreb onder voorzitter Anton Korošec de Joegoslavische onafhankelijkheid uit. De Raad had geen militairen tot zijn beschikking en verzocht op 24 november de Servische legerleiding de ordehandhaving op zich te nemen, wat in feite neerkwam op een onderwerping aan het Servische staatsgezag. Op hetzelfde moment begon Italië met de inbezitting van de door de Geallieerden toegezegde landstreken. Deze gebieden waren in het *Geheime Verdrag van Londen*.¹¹⁶ grotendeels aan Italië toegezegd, en toen dat land op 3 november een wapenstilstand met Oostenrijk sloot, kon het beginnen met het in bezit nemen van deze toezegging. Daarmee stonden de Servische troepen in de Oostenrijkse

¹¹⁴ zie voor de diplomatie rondom de "geheime verdragen" zie Gottlieb 1957.

¹¹⁵ Lederer 1963: 5-9, 12-15, 20-22, 29-29. Het geheime verdrag van Boekarest werd in 1918 officieel erkend, zie art. 10 en 11, in: Texts of the Roumanian "Peace", 1918.

¹¹⁶ Articles 4-7, verdragstekst in Primary Documents Treaty of London, 1915.

kroonlanden Kustland en Dalmatië buiten spel want tegen Italië waren ze niet opgewassen en om beide legers te scheiden werd een demarcatielijn ingesteld, die na enkele dagen al door Italiaanse troepen overschreden werd. Op 13 november moest een nieuwe wapenstilstand gesloten en een nieuwe demarcatielijn overeengekomen worden, waarbij de havenstad Fiume/Rijeka, die niet onder de toezeggingen van het geheime verdrag viel, per 18 november formeel onder internationaal gezag kwam. Italiaanse troepen zouden niettemin de stad binnenmarcheren.¹¹⁷ Deze ontwikkelingen, waarbij vooral Slovenen en Kroaten een groot deel van hun volksgenoten onder Italiaans gezag zagen komen, brachten hun politieke leiders er onder Franse druk toe om hun samenwerking snel vorm te geven. Frankrijk wilde de Italiaanse aspiraties om van de Adriatische Zee een Italiaanse binnenzee - *mare nostrum* - te maken, tegengaan door de vorming van een sterk Joegoslavië dat met Griekenland een tegenwicht kon vormen voor het Italiaanse expansionisme. De Kroatische leiders tekenden voor hun staatkundig samengaan met Joegoslavië op 25 november, kondigden dat af op 30 november en op 1 december lieten ze het bekronen met het Servische koningschap. De Kroatische boerenpartij mobiliseerde echter eerst nog een militia die zich na enkele dagen van geweld toch maar neerlegde bij het *fait accompli*. De Sloveense leiders hadden geen alternatief meer zonder Kroatië, en volgden op 5 december. Nu kon Joegoslavië als soevereine gesprekspartner aan de vredesbesprekingen gaan deelnemen en zijn territoriale aanspraken op de agenda brengen.

In januari 1919 legde Joegoslavië deze eisen neer: van Oostenrijk de kroonlanden Dalmatië, Kustland, Krain, en het zuiden van Stiermarken en Karinthië, van Hongarije de comitaten Baranya, Bácska en de Banaat-comitaten, en ten slotte het noorden van Albanië, en grensstreken van Bulgarije.

Op vier fronten moest de begrenzing van het nieuwe Joegoslavië nog bevochten worden: tegen Roemenië om het Banaat, tegen Oostenrijk om Zuid-Karinthië, tegen Bulgarije om Macedonië, en tegen Italië om Dalmatië en Kustland. Een lange periode van diplomatiek schaakspel brak nu aan, want nergens in Midden-Europa waren zoveel partijen betrokken en zoveel belangen in het geding.

Roemenië en Italië vonden elkaar tegenover een in hun ogen te groot Joegoslavië. Daarbij wilden zij Oostenrijk en Hongarije niet als verzwakte staten aan Joegoslavische overmacht blootstellen. Frankrijk koos voor een krachtig Joegoslavische tegenwicht omdat het een Italiaanse dominantie in het oostelijke Middellandse Zeegebied vreesde. De Verenigde Staten, die geen 'geheime verdragen' hadden getekend, en dus niet aan territoriale toezeggingen gehouden waren, kwamen met een voorstel tot volksstemmingen in Dalmatië en Istrië, wat overigens alleen van Joegoslavische zijde steun kreeg.

Zo raakte de kwestie van de nieuwe staatsgrenzen aan de Adriatische kusten in een langdurige impasse. Aangezien voor elk omstreden grensgebied dezelfde partijen in weer andere coalities tegenover elkaar stonden, kon geen enkele oplossing geconstrueerd worden, zonder tot toegevingen op weer andere grenstrajecten te komen. Alleen over Macedonië waren de Geallieerden het snel eens. Het Joegoslavische leger werd op 6 april 1919 gelast zijn laatste bezettingen en veroveringen op Bulgaars en Albanese gebied op te geven, en de gebiedswinst te beperken tot enkele kleinere grensgebieden, waaronder het Strumica-dal.

Hoewel Frankrijk een onafhankelijke Albanese staat, als een te zwakke staatkundige constructie afwees, en hem liever opgedeeld zag tussen Joegoslavië en Griekenland,

¹¹⁷ Lederer 1963: 54-70, 55: map 'Villa Giusta demarcationline'.

hielden de andere Geallieerden vast aan het 'Protocol van Florence' uit 1913, waarbij een onafhankelijk Albanië was geconstitueerd. De nog in Albanië aanwezige Joegoslavische, Griekse en Italiaanse troepen moesten zich terugtrekken, waarmee zij echter weinig haast maakten.

13.b. De grenzen met Hongarije en Roemenië: Baranya, Bácska en Banaat

Voor Servië had de verwerving van de comitaten Bácska/Bačka, Baranya/Baranja en het Banaat hoge prioriteit. Deze gebieden grensden onmiddellijk aan de hoofdstad Belgrado en vormden een strategische bedreiging zolang zij niet in Servische handen waren. Bovendien betrof het een bijzonder welvarende streken die de voedselvoorziening van de hoofdstad verzorgden. Maar er woonde een Servische minderheid. Het gebied was bestuurlijk ingedeeld in de comitaten Baranya en Bácska, en enkele comitaten die samen het Banaat vormden, een dichtbevolkt en etnisch zeer gemengd gebied met 2,4 miljoen inwoners. Het ging om een na de Turkse verovering in de 16de eeuw ontvolkt gebied, dat lange tijd diende als een onbegaanbare, moerassige grenszone tussen het Habsburgse en het Turkse Rijk. Na de Oostenrijkse verovering was het sinds het begin van de 18de eeuw als *kaiserlich-königliche Militärgrenze* drooggelegd en intensief gekoloniseerd door boeren uit alle volkeren die onder de Habsburgse Kroon leefden. Kolonisten uit het overbevolkte zuidwesten van Duitsland en het aangrenzende Elzas-Lotharingen, werden hier op grond van hun regionale afkomst aangeduid als Zwaben. Een omvangrijke groep Slowaken had zich er ook gevestigd, naast kleinere groepen Kroaten, Bulgaren en Tsjechen. Uiteraard hadden vanuit het noorden vooral Hongaren, vanuit het oosten Roemenen, en vanuit het zuiden Serven aan deze herbevolking deelgenomen. Een aanzienlijk deel van de Serven - de *Bunjevci* - was in de 18de eeuw door het Oostenrijkse gezag tot een Unie met Rome gebracht, stond onder Hongaars-nationale invloed en identificeerde zich niet met het Servische nationalisme.

Zolang dit gebied een grenszone tegenover het Turkse Rijk bleef, stond de bevolking er onder een speciale militaire dienstplicht. Pas in de loop van de 19de eeuw werd het gebied van direct Weens gezag losgemaakt en bestuurlijk onder Boedapest gebracht, dat na de *Ausgleich* van 1866 centrale hoofdstad van het koninkrijk Hongarije werd. In 1918 deed Joegoslavië aanspraak op de gehele Baranya en de Bácska; het Banaat werd door Joegoslaven en Roemenen betwist. Daar woonden in 1910 in het Banaat op 28.522 km² 1.582.000 inwoners waarvan 592.000 Roemenen, en 320.000 Slaven, voornamelijk Serven naast enkele kleinere Slavische groepen, 387.000 Duitstalige Zwaben en 242.000 Hongaren. De Zwaben waren, hoewel hun eigen onderwijs hun door 'Boedapest' zo goed als ontnomen was, toch voor een behoud van het Hongaarse staatsgezag. Hoewel kleinere groepen zich door Roemenië en Servië voordelen lieten beloven op cultureel en onderwijsgebied, besloten zij zich toch neer te leggen bij voortzetting van het Hongaarse staatsgezag, dat hun enige mogelijkheid was om staatkundig in één verband te blijven.

Al voor het tekenen, op 13 november 1918, van de wapenstilstand in de *Conventie van Belgrado* drongen Servische troepen de westelijk aan het Banaat grenzende Baranya binnen. In de conventie werd, in afwachting van de grensbepaling in de komende vredesverdragen, een west-oostelijke demarcatielijn getrokken van Pécs/Fünfkirchen naar Arad, en twee weken later was het gehele gebied met de belangrijke steden ingenomen. Deze grenszone werd voorlopig tot republiek ingericht onder het Servische leger en met medewerking van een burgerlijk gezag van collaborateurs. Oude gezaghandhavers en ambtenaren, onderwijzers, juridische autoriteiten en zelfs geestelijken werden afgezet als zij niet de eed van trouw aan het

Servische koninkrijk aflegden.¹¹⁸ Pas na het tekenen van het vredesverdrag met Hongarije in ‘Trianon’ werden de Serven, inmiddels Joegoslaven, in augustus 1921 opgedragen het noorden van de Baranya te ontruimen.

Het Banaat

De inderhaast opgerichte *Schwäbische Nationalrat* in het Banaat betuigde daarom zijn trouw aan de Hongaarse staat op 12 december 1918. Daarmee kon Hongarije wijzen op een relatieve meerderheid van Hongaarsgezinden.¹¹⁹

Omdat de Roemeense troepen geconcentreerd waren in Hongarije, hadden Servische milities ondertussen de gelegenheid te baat genomen om in januari 1919 het Banaat binnen te vallen en het westelijk deel met de regionale hoofdstad Temesvár (Timișoara) te bezetten.

De Geallieerden hadden ondertussen om een militaire confrontatie tussen Servië en Roemenië te voorkomen, een brede zone van 90 km. door het gebied gedemilitariseerd. Om vervolgens tot een demarcatielijn te kunnen komen, vroegen zij op 22 februari 1919 Roemenië en Joegoslavië hun aanspraken te motiveren. Het eerste land eiste het gehele Banaat op, het tweede het westelijke deel, waarbinnen in vrijwel alle Serven van het gebied woonden. Roemenië protesteerde tegen deze Servische aanspraak, omdat het hele gebied eerder was toegezegd bij het *Geheime Verdrag van Londen*.

Half april was uiteindelijk een compromislijn afgebakend, waarbij Joegoslavië meende te veel in te moeten leveren, maar het schikte zich, omdat Roemenië dreigde de Italiaanse positie in het diplomatieke schaakspel om Istrië en Dalmatië te gaan steunen.

In het *Verdrag van Trianon* werd op 4 juni 1920 de grens tussen Joegoslavië en Hongarije definitief vastgelegd, en in het ‘Verdrag van Sèvres’ op 19 augustus, die tussen Joegoslavië en Roemenië. Toen kreeg Roemenië het oostelijke, twee-derde deel van het Banaat. Het westelijke derde deel werd met de Bácska en een stukje van de Baranya nu de Joegoslavische *banovine* Vojvodina/Vajdaság: 19.702 km². Vooral de Hongaren zouden er door emigratie en de terugkeer van veel magyaronen naar hun verschillende etnische identiteiten verminderen van 442.000 tot 380.000. Roemenië en Joegoslavië hebben bij een *tweede Conventie van Belgrado*, op 24 november 1923, nog enkele ‘etnische’ grensverbeteringen aangebracht door grensdorpen tegen elkaar uit te wisselen.

Noordelijker, aan beide zijden van de Mur, die nu als grensrivier werd bepaald, zouden van Hongarije ook de Medjomurje/Muraköz en de Prekmurje/Muravidék afgescheiden worden: 775 km² met 97.000 in meerderheid Kroatische en Sloveense inwoners. Kroatische milities bezetten dit gebied al in december 1918 en moesten het in maart daarop aan Servische troepen overdragen.¹²⁰

Van zijn aanvankelijke aanspraken op 80.000 km² Hongaars staatsgebied - het

¹¹⁸ Mócsy 1983: 18-21, 253: map ‘*The Vix and other demarcation lines*’. Pécs, de hoofdstad van deze ‘republiek’, bleek volgens de Servische volkstelling voor bijna een derde door Serven en Kroaten bewoond te zijn, en voor slechts 40% door Hongaren en voor de rest door Zwabische Duitsers. De volgende volkstelling onder Hongaarse autoriteiten hield bij eenzelfde totaalbevolking nog geen één procent Serven en Kroaten over, naast ruim 10% Zwaben. Een voorbeeld van het opportunistisch benoemen en meten van etnische identiteiten, zoals de rivaliserende naties toepasten ter rechtsvaardiging van hun geografische aanspraken en veroveringen.

¹¹⁹ Wehler 1980: 26-27.

¹²⁰ Slavić 1919: 21.

autonome Kroatië meegerekend - met 5,3 miljoen inwoners, had Joegoslavië in dit verdrag er bijna 63.500 km² kunnen verwerven. Zonder Kroatië ging het om 20.956 km², met 1,4 miljoen inwoners, waarvan 570.000 Hongaren in nationale zin, die overigens in 1921 statistisch met 100.000 zouden afnemen.

Het door Roemenië bezette oostelijk deel van het comitaat Banaat zou in Roemeense handen blijven. Het omvatte twee-derde deel van het Banaat gebied, met 922.000 inwoners, waarvan 516.000 (56%) Roemenen, 226.000 Zwaben en 70.000 Serven en andere Slaven. De 75.000 Hongaren woonden vooral in de steden Temesvár/Timișoara en Arad.

Op 25 november 1918 werden het westelijke deel van het comitaat Banaat en de comitaten Bácska en Baranya door Servische troepen bezet. Een voorlopig regionaal bestuurscomité, bestaande uit vrijwel uitsluitend Serviërs en vertegenwoordigers van andere Slavische minderheden, nam het gezag over maar werd genegeerd door Hongaren en Duitsers (Zwaben). In februari daarop bezetten Servische troepen het gebied en dat lokte stakingen en protesten uit van vooral Hongaren die met geweld werden onderdrukt en enkele tientallen levens kostte. Het Joegoslavische Banaat telde samen met het door Joegoslavië geannexeerde comitaat Bácska en een klein deel van het comitaat Baranya, nu als Vojvodina/Vajdaság 1.381.000 inwoners. Daarvan waren 513.000 Slaven, waaronder 383.000 (28%) Serven, en voorts als relatieve meerderheid 442.000 Hongaren, 312.000 Duitsers (Zwaben) en 76.000 Roemenen.

Op de zuidelijke Baranya, waar de Serven en Kroaten een relatieve meerderheid van 80.000 inwoners vormden, naast meer dan 100.000 Zwaben en Hongaren, had Joegoslavië ook aanspraken, en dit gebied mochten Servische troepen ~~het~~ dan ook in november 1918 voorlopig bezetten. Echter niet omdat de Geallieerden van plan waren dat met een volledige gebiedstoewijzing te honoreren. Zij achtten het ~~echter~~ na de bolsjevistische regeringscoup in Boedapest, in maart, opportuun om zoveel mogelijk Hongaars staatsgebied uit handen van de radenregering te houden, en daarvoor waren de Joegoslavische troepen dienstig. Deze waren sindsdien niet van plan het gebied te verlaten en de Geallieerden lieten het daarbij.¹²¹

13.c. De grens met Oostenrijk: Krain, Stiermarken en Karinthië

Ter bepaling van de nieuwe grens tussen Oostenrijk en Joegoslavië wezen de Geallieerden eerst het kroonland Krain, als de kern van de nog te vormen provincie Slovenië, aan Joegoslavië toe. Dit kroonland had 526.000 inwoners waarvan slechts 5% Duitstaligen. Daaronder behoorden de bewoners van een 50-tal dorpen rond het stadje Gottschee/Goševje, een in de 14de eeuw vanuit het noorden gekoloniseerd berggebied ten zuiden van de hoofdstad Ljubljana/Laibach. Belangrijker was de bovenlaag van ambtenaren, grootgrondbezitters, fabrikanten en gezeten burgers die sociaal en economisch een dominerend element vormden, en waarbij veel sociaal gestegen en verstedelijkte Slovenen zich hadden aansloten. Tot 1883, het begin van de kieswethervormingen, was de meerderheid in de stadsraad van Laibach/Ljubljana en in de *Krainer Landtag* Duitstalig. Daarna werd in dit kroonland in korte tijd, binnen één generatie, het openbaar bestuur en het onderwijs verregaand gesloveniseerd.

Het Sloveenssprekende zuidelijk deel van het noordelijk aangrenzende kroonland

¹²¹ Temperley 1921: 154-155; Macartney 1937: 390-395; Mamatey 1957: 379; Lederer 1963: 143-182, 223.

Stiermarken - de *Untersteiermark* – had aan de Sloveense heropleving zwak deelgenomen en was onder sterke Duitstalige dominantie gebleven. Het werd niettemin toch aan Joegoslavië toegevoegd, in principe volgens de etnografische scheidslijn die een Duitstalig gebied ten noorden van de Drau/Drava van een zuidelijk gemengd Sloveens-Duits gebied scheidde. Die lijn liet de Duitstalige steden ten zuiden daarvan bij Joegoslavië en hoewel een Geallieerde Commissie zich van de situatie en de stemming onder de bevolking ter plaatse op de hoogte wilde stellen, zouden in de steden Marburg/Maribor en Cilli/Celje. Joegoslavische troepen daar al wel het gezag uitoefenen. Voor de aankomst van de leden van de Geallieerde commissie werden in december 1918 protestdemonstraties tegen de inlijving bij Joegoslavië ten koste van enkele tientallen doden en gewonden beschoten, en de bevolking gesommeerd binnen te blijven, en alle tekenen van uiterlijk protest aan hun huizen te verwijderen.

Zo kon bij het *Verdrag van St. Germain-en-Laye* op 10 september 1919 het zuiden van dit Oostenrijkse kroonland afgescheiden worden, een gebied van 6.095 km² met 490.000 inwoners, waarvan 72.000 Duitstalige, deels tweetalige, Oostenrijkers, die na 1919 in aantal halveerden door emigratie, of ‘statistisch’ terugkeerden naar hun etnisch-Sloveense identiteit.

Het voorlopige nationale Sloveense regeringscomité in Ljubljana/Laibach maakte aanspraak op het gehele kroonland Karinthië en stuurde er al in november 1918 milities heen, die zich in het Sloveenssprekende meerderheidsgebied handhaafden en er de (Oostenrijkse) gezagsdragers uit hun functie zetten. Pogingen, op 14 december, om ook het Sloveense minderheidsgebied rond de hoofdstad Klagenfurt te bezetten, liepen uit op een confrontatie. Vrijwilligers organiseerden en bewapenden zich tot een *Volkswehr* waartegen de Sloveense milities geen stand hielden. De laatsten vertrokken eind april 1919 uit Karinthië.

Joegoslavië nam met een beter georganiseerde legermacht vervolgens de Sloveense aanspraak over op 1.019 km² van het kroonland Karinthië met 128.000 inwoners, waarvan volgens Joegoslavië 68.000, volgens de Oostenrijkse tellingen 55.000 Sloveenssprekenden. Het verschil geeft aan dat de Sloveenstalige bevolking hier sinds enkele generaties in snel tempo aan een ‘verduitsing’ was blootgesteld en dat veel tweetaligen zich als Duitstalig bij de volkstellingen opgaven.

Hoewel de Geallieerden eerst uitgingen van een verdeling langs etnische lijnen, sprak de desbetreffende ‘Geallieerde Commissie inzake Karinthië’ in haar advies op 6 april uit dat de bevolking haar woongebied niet staatkundig verdeeld wilde zien, en dat een deling ook strijdig zou zijn met de algemene economische en verkeersgeografische belangen.¹²² Daarom zou voor de staatkundige bestemming van het gebied als geheel de bevolking geraadpleegd dienen te worden.

Joegoslavië protesteerde heftig tegen dit voornemen, want op voorhand was duidelijk dat de Duitstalige meerderheid voor Oostenrijk zou kiezen, en weigerde aan de verdere vredesbesprekingen deel te nemen, totdat de Geallieerden op 20 mei overstag gingen, en toch tot een verdeling besloten langs een etnische meerder-

¹²² Zij besloten alleen het strategisch gelegen stadje Unterdrauburg/Spodnji Dravograd, en het excentrisch gelegen Mießtal/Mežiška Dolina met aansluitend de gemeente Seeland/Jezersko - 11 gemeenten met ruim 17.000 voor 80% Sloveenssprekende inwoners - direct af te scheiden en zonder meer aan Joegoslavië over te dragen. Deze delen van Karinthië vielen daarmee buiten het later ingestelde volksstemmingsgebied. Overigens, wanneer zij er wel bij betrokken zouden zijn geweest, was de Oostenrijks-gezinde meerderheid in 1920 tot 50% of wellicht daaronder gedaald.

minderheidsgrens, zodat 50.000 Slovenen bij Joegoslavië gevoegd konden worden en er dan nog maar 20.000 noodzakelijkerwijs als minderheid rond de steden Klagenfurt/Celovec en Villach/Beljak bij Oostenrijk zouden moeten blijven.

Italië sprak zich echter tegen elke afstand van gebied aan Joegoslavië uit, omdat het vreesde dat zijn nieuwe buurstaat zo veel belangen aan zijn noordoostgrens zou gaan krijgen. Het had op grond van *Geheime Verdrag van Londen* ondertussen een, als uitvalsbasis strategisch gelegen, Karinthisch dal bemachtigd: het Kanaltal, omgedoopt in Val Canale.¹²³

Joegoslavië besloot militaire feiten te laten spreken. Een snelle militaire invasie verdreef de *Volkswehr* in de laatste dagen van mei, ten koste van 200 doden aan haar kant, uit het hele gebied. Ook Klagenfurt werd bezet. De volksstemming zou nu onder Joegoslavische controle uitgevoerd moeten worden. Deze opzet had in zoverre succes, dat de Geallieerden wel de Joegoslavische ontruiming, met ingang van augustus, van het Sloveenssprekende minderheidsgebied rond de hoofdstad eisten, maar de aanwezigheid van Joegoslavische troepen in het Sloveense meerderheidsgebied wilden blijven tolereren, echter tot drie weken voor de volksstemming, die nu anderhalf jaar nadien vastgesteld werd voor 10 oktober 1920. De volksraadpleging werd in eerste instantie beperkt tot het Sloveenstalige meerderheidsgebied: 9.952 km² met 73.000 inwoners, waarvan een meerderheid van minstens twee-derde in etnisch opzicht Sloveens was. In het geval dat de uitslag daar ten gunste van Joegoslavië zou uitvallen, zou ook in het Sloveense minderheidsgebied rond Klagenfurt alsnog een volksstemming komen. Na een jaar waarin een *Volkswehr*-ondergrondse in het volksstemmingsgebied ageerde tegen de Joegoslavische bezettingsautoriteiten en de sfeer er sterk verslechterde, losten Italiaanse *carabinieri* er de Joegoslavische troepen af.

De bevolking kon nu eindelijk voor haar staatkundige toekomst stemmen, en de uitslag was dat van de ruim 37.000 stemgerechtigden er bijna 59% - namelijk alle Duitstaligen en 40% van de Sloveenstaligen - zich hadden uitgesproken voor een behoud van het Oostenrijkse staatsgezag. 33 van de 51 gemeenten hadden een Oostenrijkse, 18 een Joegoslavische meerderheid. De in meerderheid pro-Joegoslavische gemeenten vormden de zuidelijke helft van het volksstemmingsgebied, gelegen tegen het Karawankengebergte dat de grens met Slovenië vormden. Niettemin moest de bergkam toch de grens met Joegoslavië worden omdat verdeling bij voorbaat was uitgesloten. De Geallieerden lieten dus het hele gebied aan Oostenrijk, onder een Joegoslavisch protest dat de uitslag 'een gevolg van dwang en intimidatie' noemde.¹²⁴

Deze volksstemming wilde Joegoslavië, nadat het in 1945 Karinthië opnieuw had bezet, en weer zijn oude claim op het gebied naar voren had gebracht, nog eens herhalen, maar de bevolking is deze reprise bespaard gebleven. Van 1920 tot op vandaag is het trauma dat dergelijke referenda achterlaten hier ook in het gemeenschapsleven merkbaar in een vergiftigende scheiding tussen een 'Duits-

¹²³ 360 km² welke vier Duitstalige en drie Sloveenstalige gemeenten omvatten met 5.000 inwoners. De Duitstaligen zouden in het Duits-Italiaanse akkoord over Zuid-Tirol (1939) grotendeels voor Duitsland opteren en dientengevolge uitgewezen worden (zie Hoofdstuk V). Zie de Block 1954: 218-220 (Beilage VII).

¹²⁴ Temperley 1921: 179-180, 182-183, 191-195, voor verdragsteksten en statistieken betreffende Joegoslavië en zijn gebiedsverwervingen; Wambaugh I 1933: 163-205; Barker 1960: 112-119; Lederer 1963: 102, 182, 220-227; Drušković 1973; Arbeitsgemeinschaft Volksgruppenfrage 1982; http://austria-forum.org/af/AEIOU/K%C3%A4rntner_Volksabstimmung

nationale' meerderheid en de als 'landverraders' en - na 1945 - ook nog eens als communisten gestigmatiseerde 'nationale' Slovenen.

Die scheiding liep steeds door de Sloveenssprekende gemeenschap heen. De Duitsgezinde groep van zogenaamde *Windischen*¹²⁵, die oorspronkelijk de helft van de etnische Slovenen vormde, heeft zich sinds 1920 sterk uitgebreid en is tegelijk verder verduitsd. Zij nemen afstand van een Sloveens-nationale identificatie, door demonstratief geen gebruik te willen maken van de 'besmette' taalrechten voor het Sloveens in bestuur en onderwijs. Het collectieve karakter van de taalrechten is daarmee geïndividualiseerd. Alleen de nationale Slovenen, die tot een kleine minderheid zijn ineengeschrompeld, doen er nog aanspraak op, tegen de prijs van een maatschappelijk isolement.¹²⁶

14. De geografische uitbreidingen van Italië

Bij het *Geheime Verdrag van Londen* had Italië ook de annexatie van de Oostenrijkse kroonlanden Trentino en Zuid-Tirol toegezegd gekregen. Onder Duitse druk had Oostenrijk in 1915 tevergeefs Italië geprobeerd te winnen voor het Centrale bondgenootschap, door het Trentino en delen van Dalmatië aan te bieden. De Geallieerden konden echter nog meer dan dat bieden, uiteraard ook op Oostenrijkse kosten.¹²⁷ Op 23 mei 1915 verklaarde Italië de Centrale Mogendheden de oorlog, al was het militair het niet in staat de beloofde gebieden al in bezit te nemen, en moest het wachten op de ineenstorting van Oostenrijk. Het Oostenrijkse leger hield echter in het Alpengebied stand en veroverde in oktober en november 1917 zelfs een groot deel van de Italiaanse provincie Venetië, waar zich het front aan de Isonzo stabiliseerde.

Zuid-Tirol en Trentino

Ook na de wapenstilstand op 28 oktober 1918 kon Italië zijn gezag alleen in Trentino vestigen. De annexaties werden nu inzet van diplomatieke onderhandeling. In januari 1919 legden de Amerikanen een plan op tafel dat om volkenrechtelijke redenen geheel Trentino, en daarnaast om strategische redenen ook de zuidelijke en westelijke delen van Zuid-Tirol bij Italië voegde. Het ging wat dat laatste betreft om het Vintschgautal/Val Venosta met de stad Meran/Merano en het Bozener Unterland/Bassa Atesina met de hoofdstad Bozen/Bolzano. Deze gebieden werden bevolkt door 150.000 inwoners, voor meer dan 90% Duitstalige Oostenrijkers. Zij protesteerden samen met de andere Tirolers in demonstraties en massapetities, en drongen, samen met de Oostenrijkse regering, op 3 mei bij de Geallieerden aan op een volksraadpleging. Tirol bezuiden de Brenner was echter één van de voornaamste *Italia Irredenta* en de Italiaanse diplomatie slaagde er in er om, met de hulp van de Fransen en Britten, de Amerikanen te bewerken tot toestemming voor de inlijving van geheel Zuid-Tirol tot aan de Brennerpas. De profetie van de architect van de Italiaanse eenwording, Giuseppe Mazzini - *Italia fine al Brennero* - werd daarmee na een halve eeuw werkelijkheid.

¹²⁵ *Wenden, Winden* als een archaische en alternatieve Duitse benaming voor de Slavische volken.

¹²⁶ Inzko 1961 en Einspieler 1962 geven de, ook voor de tegenstelling etnisch – nationaal elders in Midden-Europa, exemplarische visies en standpunten; voor de actuele situatie, zie Moritsch en Baumgartner 1993: 103-105, 111-123.

¹²⁷ Albrecht-Carrié 1938: 23-25; Gottlieb 1957: 190-243, 364-387; Hantsch 1965: 277-283, 286-288.

Kustland en Dalmatië

Het nieuwe Joegoslavië slaagde er niet in alle Sloveens- en Kroatischspreekende gebiedsdelen van Oostenrijk te bemachtigen. Het moest uiteindelijk toch afstand doen van zijn aanspraken op het kroonland Kustland. Met een beroep op het *Geheime Verdrag van Londen* had Italië dit gebied onmiddellijk na de wapenstilstand in oktober 1918 ingenomen, op het moment dat de staatkundige unie tussen Serven, Kroaten en Slovenen nog niet was gesloten. In het verdrag waren Trentino en Zuid-Tirol, Kustland en de noordelijke kuststreek van Dalmatië (met de steden Zara/Zadar en Sebenico/Šibenik en de Dalmatische eilanden) aan Italië beloofd als beloning voor zijn toetreding tot het Geallieerde bondgenootschap.¹²⁸

Eerst hadden de Servische exilregering en het Joegoslavische Comité in het bilaterale *Verdrag van Rome* op 10 april 1918 met Italië afgesproken om het principe van een vreedzame en volkenrechtelijke grensafbakening te hanteren. Dat beginsel was voor Italië in november 1918 al niet meer opportuun, want toen had het ondertussen geheel Kustland militair bezet. Het gebied werd als *Venezia Giulia* (Julisch Venetië) kortweg ingelijfd met in 1910 826.000, voor 43% Italiaansspreekende inwoners.

De Italiaanse troepen trokken verder naar het oosten door met het oog op de staatkundig onder Hongarije behorende Kroatische stad Fiume/Rijeka. Deze belangrijke haven lag even over de grens van Istrië en was niet in het *Geheime Verdrag van Londen* genoemd. Het Servische leger bereikte Fiume gelijktijdig, op 15 november, maar vond de stad al ingenomen. De Italiaanse bewoners van Fiume hadden op 30 oktober een eigen nationale raad ingesteld, die nu op 18 november de vereniging met Italië proclameerde.

Volgens Amerikaanse opvatting – de Verenigde Staten erkenden het *Geheime Verdrag van Londen* niet – had Italië hooguit recht op het westelijke gedeelte van Kustland, te begrenzen door een lijn verlopend oostelijk van Triëst naar Pola/Pula in het zuiden, waar Italianen de bevolkingsmeerderheid vormden. Een voorstel in die zin werd op 14 april 1919 gedaan met een zogenaamde Wilson-lijn die noord-zuidwaarts door Istrië liep en een westelijk deel met 343.000 Italiaanse en 365.000 Sloveense en Kroatische inwoners bij Italië voegde, terwijl een oostelijk deel met 27.000 Italianen en 386.000 Slovenen en Kroaten dan Joegoslavisch zou worden.

Italië weigerde akkoord te gaan en volhardde daarin, ondanks dat de Geallieerden bereid waren over deze Wilson-lijn te onderhandelen en haar verder oostwaarts op te schuiven. Het wilde ook erkenning voor de annexatie van Fiume, en toen de Geallieerden weigerden deze kwestie op de agenda te plaatsen, brak het na 14 januari 1920 verdere onderhandelingen af.

Noord-Dalmatië, was Italië weliswaar ook toegezegd in het *Geheime Verdrag van Londen*, maar de Verenigde Staten en nu ook Frankrijk weigerden daarmee in te stemmen. De eersten omdat van de 288.000 inwoners er maar 3% zich als Italiaan identificeerden. De tweede om het Italiaanse expansionisme, dat van de Adriatische Zee een Italiaans binnenzee wilde maken, te blokkeren. Onderhandelbaar bleven alleen hier enkele eilanden en de steden Zara/Zadar en Šibenik/Sebenico.

In het *Eerste Verdrag van Rapallo*, 10 november 1920, beloofde Italië zich terug te trekken uit Albanië, waar het ondertussen troepen had heen gestuurd, namelijk uit de stad Vlorë/Valona. Alleen niet van het, tegenover die stad gelegen, eilandje Sazan/Sasano dat een Italiaanse marinebasis zou blijven. Ook de aanspraak op

¹²⁸ Voor de Londener verdragsteksten zie Temperley 1921: 384-393; Michel 1938: 118-121; Novak 1970: 4-37.

Dalmatië zou Italië opgeven. Daartegenover stond dan de erkenning van de annexatie van drie Dalmatische eilanden en Zara/Zadar, de enige Dalmatische stad met een Italiaansgezinde bevolkingsmeerderheid: tweederde van de 17.000 inwoners noemde zich Italiaan, hoewel de helft tweetalig was en etnisch als Kroaat beschouwd kon worden. De poging om ook de nabijgelegen stad Split/Spalato in handen te krijgen mislukte. Wel zou naast Sasano ook het eiland Lagosta/Lastovo voor de Dalmatische kust als Italiaanse marinebasis ingericht mogen worden.¹²⁹

Fiume-Rijeka

Pas het voorstel tot neutralisering van Fiume als omvangrijke stadstaat (met ongetwijfeld een Italiaanse meerderheid in de stadsregering) maakte Italië tot verdere onderhandelingen bereid. Het stelde voor de stad in te richten naar het voorbeeld van Danzig, en uit te breiden tot een gebied met een omvangrijk Kroatisch achterland en 200.000 Kroatische en 40.000 Italiaanse inwoners. Joegoslavië kon echter met de afstand van zijn aanspraken op geheel Istrië en nu ook nog het verlies van Fiume en daarbij een ruim achterland niet akkoord gaan, en brak op zijn beurt de onderhandelingen af, waarvoor het Franse steun kreeg.

In Fiume ging de ontwikkeling autonoom verder. Om een Italiaanse inlijving te voorkomen was in de stad al op 5 november 1918 *pro forma* een klein Geallieerd politiekorps gelegerd. Deze na Triëst in rang tweede havenstad van de Adriatische oostkust – zij telde 50.000 inwoners – had in de laatste decennia en onder invloed van de ontwikkeling als enige zeehaven onder het directe gezag van het koninkrijk Hongarije een Italiaanse bevolkingsmeerderheid gekregen, voor een groot deel bestaande uit Italiaanse immigranten die in de scheepvaart en het havenbeheer vaardig waren en die nu, na de instorting van het Oostenrijks-Hongaarse staatsgezag, op aansluiting bij Italië aandrongen. Dit onderdeel van *Italia Irredenta* besloten fascistische knokploegen onder Gabriele d'Annunzio onder hun hoede te nemen. Zij pleegden op 12 september 1919 een overval op de stad, namen het bestuur over en ontwapenden de Geallieerde politie.

Nu er geen schot meer zat in de vredesbesprekingen besloten de Geallieerden op 20 januari 1920 Italië en Joegoslavië een dictaat op te leggen dat beide staten zo onaantrekkelijk leek, dat zij nu tot bilaterale besprekingen bereid waren.

Italië kwam nu met een bescheidener opzet om een *neutrale stadsrepubliek* in te richten, een vrijstaat met een grondgebied van 21 km². De afstand van grotendeels al verloren of anders toch onhoudbare posities bracht Joegoslavië er tenslotte toe zich neer te leggen bij de Italiaanse annexatie van het schiereiland Istrië, nu deel van de Italiaanse provincie Venezia Giulia, en bij de neutralisering van Fiume/Rijeka. Om aan het eigenmachtige fascistische bewind in de stad een eind te maken, verplichtte Italië zich om het gezag voorlopig over te nemen en verkiezingen te organiseren voor een stadspaleis. Dat gebeurde ook op 18 januari 1921 en de Italiaanse fascist bleken nu de steun te hebben van slechts een minderheid onder de bevolking. Hun bestuurlijke obstructie leidde op 3 maart 1922 opnieuw tot een machtsgreep en ditmaal wisten de fascist tot Mussolini's machtsovername in Rome het heft in handen te houden.

Op 27 januari 1924, in het *Tweede Verdrag van Rome* gesloten tussen Italië en Joegoslavië, en ook wel het 'Adria-pact' genoemd, zou Fiume uiteindelijk toch door

¹²⁹ Voor de taalkwesties Ančić 2015: passim, en <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19201112-1.pdf>

Italië ingelijfd worden, terwijl Joegoslavië als compensatie de oostelijke stadswijk Sušak/Sussak met 13.000 voornamelijk Kroatische inwoners en een deel van de haven onder zijn soevereiniteit kreeg. Aangezien Fiume nu met tolmuren en een economische boycot door Joegoslavië afgescheiden werd van zijn Kroatische en Hongaarse achterland, bleef van de belangrijkste economische activiteit, die van doorvoerhaven, weinig over. Ten opzichte van 1913 verscheepte het in 1925 nog geen kwart van het vooroorlogse haventonnage. Ook Triëst kreeg door het verlies van het Oostenrijkse achterland met een economische achteruitgang te maken. Italiaanse overheidssteun kon niet voorkomen dat de haven een vijfde deel van zijn vooroorlogse tonnage verloor.¹³⁰

Definitieve vredesregelingen

In de *Vrede van Saint-Germain-en-Laye*, op 10 september 1919, en in het *Eerste Verdrag van Rapallo* van 12 november 1920, moest Oostenrijk instemmen met de afstand de hierboven beschreven gebieden, en zou Joegoslavië zou gedwongen worden zijn aanspraken op te geven. In totaal mocht Italië 13.613 km² annexeren.

Het voor 97% Italiaansspreekende Trentino met in 1910 361.000 inwoners, en het zuiden van Tirol/ Alto Adige dat toen 232.000 inwoners telde, waarvan 3% Italiaanstalig.

Het eerder genoemde Kanaltal/Val Canale met in 1910 5.000 Duits- en Sloveensspreekende inwoners.¹³¹

Het Oostenrijkse kroonland Kustland, bestaande uit de provincies Görz/Gorizia/Gorica, Istrië/Istria/Idrija, met de steden Trieste/Trst en aangevuld met enkele westelijke streken van de Krain, later ook met de Kroatische havensteden Fiume/Rijeka en Zara/Zadar. In totaal ging het om gebieden met in 1910 894.600 inwoners, waarvan 392.300 (42%) autochtone Italianen, samen met Italiaanse staatsburgers, die zich hier als immigrant gevestigd hadden. In de jaren twintig telde de Italiaanse statistiek daar de Italianisanten – etnische Slovenen en Kroaten – bij, en zo kwam ze uit op een meerderheid van 560.000 Italianen.¹³²

Hiermee had Italië een deel van zijn aanspraken op Oostenrijks gebied geëffectueerd: waar het in het *Geheime Verdrag van Londen* op een gebied met ruim 2,5 miljoen inwoners aanspraak had gedaan, waren dat er in Rapallo uiteindelijk 1,5 miljoen geworden. Italië weigerde echter minderhedenbepalingen te garanderen aan de Geallieerden, omdat het als reeds voor de oorlog en de vredesbepalingen bestaande soevereine staat geen rekenschap kon afleggen tegenover vreemde staatsmachten. Het verwees naar de Italiaanse grondwet waarin de vrijheid van culturele expressie en godsdienstige beleving voor alle staatsburgers was verankerd.¹³³

De repressieve politiek tegen de minderheden, de sluiting van hun scholen en culturele instellingen zou echter tienduizenden Tirolers, Slovenen en Kroaten na de wisseling van de staatsmacht, in de jaren twintig doen besluiten uit deze gebieden te emigreren. Zie daarvoor Hoofdstuk IV.

¹³⁰ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Verdrag_van_Rome_\(1924\);](https://nl.wikipedia.org/wiki/Verdrag_van_Rome_(1924);)
<http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/56.html>

¹³¹ Baker II 1922: 146 ff.

¹³² Temperley 1921: 151-153, 177-187, 396-432, 428-432 (voor de onderhandelingsvoorstellen, uiteindelijke verdragsteksten, gebiedsafbakeningen en statistieken); Macartney 1937: 438-445; Lederer 1963: 59-65, 105-106, 137-139, 193-217, 233-234, 237-249, 248-308; Duroselle 1966: 28-29, 77ff.; Novak 1970: 4-37 en kaart 2; Kos 1974: 44-50.

¹³³ de Block 1954: 40-54.

15. De balans van de etnische en nationale zuiveringen in het Interbellum

15.a. Individuele versus collectieve zelfbeschikking

De nieuwe staatsgrenzen waren begin 1919 op veel plaatsen al wel feitelijk militair gevestigd, maar zij moesten nog verdragmatig gelegaliseerd worden. Tientallen miljoenen Midden-Europeanen bevonden zich tot dat tijdstip onder een voorlopig militair gezag of in handen van het gezag van voorlopige nationale comités die vaak de voorboden leken te worden van een staatkundige toekomst die een groot deel van de bevolking niet wenste. Daarom werden de Geallieerde diplomaten, en vooral de Amerikanen, door de nieuwe aspirant-staten, en ook door regionale autoriteiten en comités in gebieden die van de Centrale Mogendheden afgenomen leken te gaan worden, in heftige onderlinge concurrentie bestookt met petities, studies en vlugschriften, die betoogden waarom deze of gene landstreek wel of juist niet van staatkundige identiteit veranderd moest worden.

Tot teleurstelling van de geestelijke vader Wilson bleek dat het beginsel van ‘volkerenrecht’, waarop hij een nieuwe, vreedzame en democratische wereldorde had willen vestigen, niet onmiddellijk als actueel democratisch principe kon worden toegepast.¹³⁴

Onderschat was ook de etnografische complexiteit van Midden-Europa. In de propagandastrijd voor de ‘nationale vrijheid’ was deze over het hoofd gezien en vaak bewust verdonkeremaand. De bevrijde naties bleken ‘ineens’ ook aanspraak te maken op gebieden met nationaal, in ieder geval etnisch, anders geaarde minderheden of zelfs meerderheden.

Gebruikmaking van de officiële volkstellingsgegevens¹³⁵ voor de afbakening van nieuwe nationale grenzen werd daarom door hen afgewezen. Zij ontkenden dat de sinds 1880 tienjaarlijks gehouden volkstellingen objectieve indicaties zouden kunnen geven voor de begrenzing van de volkeren. Als die tellingen al geen vervalsingen waren, zou de door deze ambtelijke registraties vastgestelde nationale bekentenis van de bevolking onder druk zijn afgedwongen en dientengevolge een opportunistische werkelijkheid weergeven, waarop de bevolking in vrijheid graag zou willen terugkomen. En die vrijheid zouden alleen de nieuwe staten hen kunnen geven.

Onder internationaal toezicht te houden volksstemmingen kwamen echter als oplossing de nieuwe ‘staatsgerechtigde’ naties op dit moment evenmin uit. De staatkundig nieuw op te richten naties wilden niet afhankelijk zijn van de waan van het ogenblik, en stelden dat ‘eeuwenlang geïntimideerde’ bevolkingen op dit moment niet beter wisten dan dat zij tot de natie behoorden die hen onderdrukt en gedernationaliseerd had. Daarom konden ze nu nog geen keuze maken; ze waren daarvoor nog ‘nationaal en politiek onrijp’. Het zou juist een historische missie zijn

¹³⁴ Baker II, 1923: 42-47.

¹³⁵ Alle staten hadden - in het algemeen vanaf 1880 - in hun tienjaarlijkse volkstellingen vragen gesteld naar de taal-etniciteit van hun staatsburgers. Hoewel de criteria niet overeenkwamen en soms wisselden - moedertaal, omgangstaal, ‘denk’taal - en de maatschappelijke druk of ambtelijke manipulatie de dominante talen en naties steeds had bevoordeeld, zijn de daardoor ontstane afwijkingen en vertekeningen in het algemeen niet groter dan hooguit 10% geweest. Maar dat is genoeg om voorzichtig te vergelijken en niet snel tot conclusies te komen.

om hen terug te voeren in hun nationale tehuis, waar zij een nationale opvoeding als tegengif konden krijgen voor de denationaliserende en demoraliserende invloed van de multinationale staten van het *ancien régime*.

Deze finalistische opvattingen van de nationale leiders over nationaal wezen en nationale voorbestemming stonden haaks op de volkenrechtsbeginselen die vooral Amerika in een democratische zin wilde toepassen bij de staatkundige herordering van Midden-Europa. De Amerikaanse visie, gestoeld op individuele zelfbeschikking, was echter niet duidelijk onderscheiden van een territoriale en een collectieve zelfbeschikking. Deze schiep in de praktijk meer - nieuwe - problemen dan dat zij oplossingen bood.

De aspirant-staten gebruikten hun nationaal ideologische premissen - de legitimiteit van historische staatsgrenzen, de historisch-geografische verspreiding van hun volk - om in eigen nationale kring samenwerking te bewerkstelligen tussen radicale en gematigde nationalist, en om ook internationalistisch gestemde socialist te betrekken bij de nationale opbouw. In de discussie met de Geallieerden wisselden zij voorts naast deze vooral economische en verkeersstrategische argumenten uit. Het was immers n het belang van de blijvende vrede dat er in Midden-Europa sterke staten zouden ontstaan die niet de speelbal van grotere mogendheden konden worden.

De verslagen grootmachten wezen met name Frankrijk en Groot-Brittannië erop dat er in hun staatsburgerschap een boven etniciteit uit gegroeide nationale affiniteit was ontstaan, en dat de actuele nationale voorkeur van de bevolking als een natuurlijke uitkomst gezien moest worden van de evolutie van het maatschappelijke en politieke beschavings- en emancipatieproces, een proces dat - en wie zouden dat beter kunnen beseffen dan Frankrijk en Groot-Brittannië - zich historisch niet anders had kunnen voltrekken dan in het kader van de staat via de absorptie van marginale etniciteiten. Een proces dat niet minder noodzakelijk, zo men wil natuurlijk, de assimilatie van de gehele staatsbevolking en haar opname in de instellingen van de nationale cultuur en taalgemeenschap ten gevolge moest hebben.

Daarmee beriepen de verslagen staten zich op de wijze van staatsvorming en de ontwikkeling van het staatsburgerschap zoals die in de West-Europese staten had plaatsgevonden, waar regionale etniciteiten in het verloop van eeuwen tot nationale Frans en nationale Britten waren geëmancipeerd. Juist hierin werden zij weer heftig bestreden door de nieuwe naties, die erop wezen dat het hier geen beschavings- maar een acculturatieproces betrof, dat grote bevolkingsgroepen moreel had gedegenereerd.

De verslagen staten beriepen zich ook tevergeefs op een democratisch toegepast volkerenrecht. De Geallieerden konden daar niet aan tegemoet komen zonder hun toezeggingen - vaak al in 'geheime verdragen' vastgelegd - aan de nieuwe staatsnaties geweld aan te doen. De Verenigde Staten, niet gebonden aan die toezeggingen, bleven het gevoeligst voor het zelfbeschikkingsrecht op grond waarvan de bevolking zijn staatsnationale keuze zelf zou moeten kunnen bepalen.

Groot-Brittannië stelde zich daarnaast rationeel op door de economische noodzaak voor de nieuwe staten te beklemtonen om te kunnen beschikken over voldoende grond- en delfstoffen en een geïntegreerd spoorwegennetwerk en zo mogelijk ook daarop aansluitende zeehavens.

Frankrijk was het minst geporteerd voor een door de burgers van Midden-Europa individueel uit te oefenen zelfbeschikkingsrecht. Het achtte etniciteit van weinig belang, en had op grond van zijn eigen ervaringen een groot geloof in de mogelijkheden van krachtige staten om etniciteiten in de toekomst aaneen te smeden

tot één natie. Daarom richtte het zich op de vorming van economisch sterke staten die zich met ‘natuurlijke grenzen’ ook militair krachtig zouden kunnen opstellen, vooral tegenover Duitsland. De economische ontmanteling van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije werd door Frankrijk als het voornaamste en meest doeltreffende middel gezien om het machtszwaartepunt in Midden-Europa naar de nieuwe staten te verleggen.

Tijdens de vredesconferenties werd geen echte discussie gevoerd. De tegenstrijdige en half uitgesproken uitgangspunten bleven grotendeels impliciet. De verslagen staten werden niet als discussie- en verdragspartners beschouwd, maar kregen de verdragen als dictaat opgelegd. De Verenigde Staten trokken zich al na een jaar terug uit het vredesproces. De met grote geestdrift losgebroken strijd om de grenzen zou tussen de herfst van 1918 en het voorjaar van 1919 het gewicht laten zien van het militaire *fait accompli*.

15.b. Inventarisatie van territoriale en bevolkingsafstand door de Centrale Mogendheden

In totaal heeft Duitsland in ‘Versailles’ en in de latere plebiscitaire uitwerkingen van het daar gesloten verdrag bijna 70.000 km² grondgebied moeten afstaan, waarvan 46.230 km² aan het nieuwe Polen, dat overigens op ruim 84.000 km² zijn aanspraken had laten gelden. Die aanspraken kwamen in 1945 opnieuw en met succes tot gelding.

Met de afstand van Danzig, van Memelland aan Litouwen, Elzas-Lotharingen aan Frankrijk, Eupen-Malmédy aan België en noordelijk Sleeswijk aan Denemarken, komt het totaal op bijna 13% van het Duitse grondgebied, waarop in 1910 6,5 miljoen ofwel 10% van de staatsburgers woonde. Etnisch, als men de Duitstalige Elzassers en Lotharingers daarbij rekent, was 53% daarvan ‘Duits’, maar in het opzicht van nationale identiteit kon alleen ruim een derde - 2,3 miljoen - zeker als Duitser gelden. Minstens de helft daarvan zou in het Interbellum hun woongebied verlaten om naar Duitsland, Oostenrijk of overzee te emigreren.¹³⁶

Oostenrijk moest twee-derde deel van zijn grondgebied afstaan: de Sloveenssprekende gebieden, waaronder aan Joegoslavië het gehele kroonland Krain en het aansluitend zuidelijk deel van Stiermarken, met in totaal bijna een miljoen Slovenen en een nationaal-Oostenrijksgezinde minderheid van ongeveer honderdduizend personen. Aan Italië kwamen Zuid-Tirol en Trentino, dus niet alleen het Italiaanssprekende Trentino met ruim 0,35 miljoen inwoners maar ook het Duitstalige zuiden van het kroonland Tirol met bijna 0,24 miljoen, voornamelijk Duitstalige, inwoners. Het kroonland Kustland ging grotendeels naar Italië met 0,9 miljoen inwoners, waarvan ruim de helft Kroaten en Slovenen.

De Oostenrijkse kroonlanden Bohemen en Moravië en (Oostenrijks-) Silezië werden met 10,1 miljoen inwoners kerngebied van Tsjechoslowakije; maar Duitstalige Oostenrijkers - vanouds *Deutschböhmen*, maar na 1919 Sudetenduitsers genoemd - vormden er met 3,5 miljoen ruim een derde deel van de bevolking. Het Oostenrijkse kroonland Boekovina ging naar Roemenië met 0,8 miljoen inwoners waarvan ruim 40% Roetheen (Oekraïner), en voor ruim een derde Roemeen en een vijfde Duitstalig. Naast de volkeren die nu in een ‘eigen’ nationale staat kwamen te wonen, werden ruim 4 miljoen Duitstalige Oostenrijkers - 40% - buiten hun oude staatsverband gezet. Daarvan zouden een half miljoen in het Interbellum vertrekken

¹³⁶ Laun 1925: 70.

naar 'Romp'-Oostenrijk, naar Duitsland of overzee.

Vóór de oorlog woonden de Duitstaligen van Midden-Europa over 4 staten verspreid. In twee daarvan - Duitsland en Oostenrijk - hadden zij zich als staatsvolk kunnen beschouwen, en in twee andere - Rusland en Hongarije - waren zij met 1,5 miljoen, ofwel 2% van hun totaal, een nationale minderheid geweest.

Na de oorlog woonden er nu 6,5 miljoen Duitstaligen, ofwel 8% van hun totaal in 8 staten als nationale minderheid.

De Hongaarse gebiedsafstand ging naar Tsjechoslowakije (62.353 km²), Polen (584 km²), Roemenië (102.787 km²), Joegoslavië (63.497 km²), Italië (21 km²) en Oostenrijk (4.107 km²), in totaal 233.349 van 326.692 km² staatsgebied, ofwel ruim 71%. Dit territorium werd bewoond door (in 1910) bijna twee-derde deel - 13,3 miljoen - van de 20,9 miljoen Hongaarse staatsburgers. Daarvan was in 1910 een vierde - 3,2 miljoen - etnisch of nationaal Hongaar, waarmee eveneens ruim een derde van alle Hongaren voortaan buiten de nieuwe Hongaarse nationale staat was komen te wonen. In 1920 zouden deze Hongaren in aantal zijn geslonken tot 2,4 miljoen. Dit was een gevolg van de statistische beperking die de 'opvolgstaten' in de categorie 'Hongaar' aanbrachten door haar alleen voor de etnische Hongaren te reserveren. De Joodse Hongaren werden nu als aparte etniciteit geteld, en veel andere magyaronen voegden zich weer onder hun oorspronkelijke etnische identiteit. Het resultaat was dat er in 1910 in deze gebieden statistisch 840.000 Hongaren meer hadden gewoond dan er in 1920 geweest zouden zijn. Echter, niet eer dan de helft daarvan was naar Hongaars gebleven staatsgebied vertrokken; de andere helft - ruim 410.000 magyaronen - had zich nationaal aangepast aan de nieuwe staat, of zich als Jood opgegeven, nu die mogelijkheid werd gegeven.¹³⁷

Voor de oorlog woonden vrijwel alle Hongaren als staatsvolk in hun 'eigen' nationale staat; na de Interbellum-emigratie zouden uiteindelijk 2,8 miljoen, ofwel 28% van alle zich nationaal identificerende Hongaren, als nationale minderheid in de drie buurstaten wonen.

Twee andere nationaliteiten die voor een aanzienlijk deel buiten hun 'eigen' nationale staat woonden, als men Joegoslavië en de Sovjetunie als zodanig beschouwt, waren de Slovenen met 29% (in Oostenrijk en Italië), en de Oekraïners, Roethenen inbegrepen, met 15% (in Polen en Roemenië).

Uiteindelijk zijn de vredesregelingen tot stand gekomen in een koehandel. Bij het trekken van nieuwe grenzen werden geen consistente criteria toegepast, en gaven de machtsbelangen van de Geallieerden de doorslag. Zij brachten daarmee hun uitgangspunt - het zelfbeschikkingsrecht - en hun streven naar wereldvrede en democratie in diskrediet. Ze openden weliswaar de gehate 'volkerenkerker' van Midden-Europa, maar daarmee ook de Doos van Pandora.

Tien volkeren die in totaal 36 miljoen mensen telden, waren staatkundig zelfstandig geworden, en twee hadden hun staatsgebied minstens mogen verdubbelen met landstreken waar hun 'volksgenoten' woonden. Deze tien volkeren hadden nu vrijwel al die volksgenoten staatkundig verenigd. Maar daarvoor moesten tegelijk ook bijna 11 miljoen Midden-Europeanen - vooral Duitsers, Oostenrijkers, Hongaren en Oekraïners - tot nationale minderheid gemaakt worden, naast 22 miljoen die

¹³⁷ Seton Watson 1934: 36-37; Mócsy 1983: 12.

minderheid bleven. In de meeste gevallen zou die minderheidspositie een slechtere worden dan ze voor 1919 geweest was.

De nationale minderheden vormden in de nieuwe staten een derde deel van de bevolking. Bijna de helft van hun behoorde tot de verslagen en staatkundig ontmantelde volkeren: Duitsers, Oostenrijkers of Hongaren.

16. De balans van de etnische en nationale zuiveringen in het Interbellum

Deportatie, emigratie en vlucht waren in en na de Eerste Wereldoorlog aan de orde van de dag. Zelden echter waren deze verschillende vormen van migratie duidelijk van elkaar te onderscheiden. Vaak gingen zij in een proces van escalatie in elkaar over. Wanneer zij etnische bevolkingsgroepen en nationaliteiten betroffen die om staatspolitieke redenen hun woonplaatsen moesten verlaten, waren etnische en nationale redenen criteria in het spel, die specifiek aangeduid kunnen worden. Mensen die met een staatsoverheid waren verbonden als ambtenaar of behoorden tot de met de ambtelijke klasse verbonden middenstand, namen een aparte en kwetsbare plaats in. Vooral na de oorlog, bij het inrichten van nieuwe staten, waren zij als vertegenwoordigers van het oude staatsgezag ongewenst voor de nieuw staatsautoriteiten en werd hun rechtspositie opgeheven.

Deze verwarring in de definitie- en categoriseringsproblemen, vaak om propagandistische redenen gemanipuleerd, maken het moeilijk om aantallen te berekenen. Een vergelijking tussen de voor- en de na-oorlogse statistieken stuit op een belangrijk verschil in de tellingscriteria, welke voor de oorlog de moedertaal of meest gebruikte taal, en daarmee etniciteit, betroffen. En na de oorlog vroegen om een nationale identiteit zelf te bepalen, een welke niet per se door een taal als etnisch-nationaal kenmerk hoefde gedekt te worden. Veel staatsburgers conformeerden zich opportunistisch aan de dominante staatsnationaliteit, wat voor hen de meeste voordelen en bescherming opleverde. Veel tweetaligen die door de volkstellingsbeambten voor de oorlog in een éénduidige categorie ondergebracht waren waarin taal stilzwijgend gelijk werd gesteld aan nationale identiteit, konden na de oorlog daarop terugkomen, vooral omdat nu geen taal aangegeven hoefde te worden en juist om een nationale bekentenis gevraagd werd. Dat gebeurde weliswaar evengoed onder druk, maar dan wel die van geheel andere politieke omstandigheden.¹³⁸

Een complicatie in het aangeven van vluchtelingen is de terugkomst na verloop van tijd, en in die gevallen moet een vergelijking tussen de tellingen van 1910 en ca. 1920 met latere cijfers gecorrigeerd worden.

Oorlogsvluchtelingen

De verwarring van heen en weer trekkende bezettings/bevrijdingslegers had tussen

¹³⁸ Verschillen kunnen suggereren dat bevolkingsgroepen het land verlaten zouden hebben maar als niet manipuleerbare controlecategorie kan geloofsbelijdenis gebruikt worden, althans wanneer geloofsverschillen parallel liepen met etniciteit of nationaliteit, zoals bij de lutheranen in voorheen Duitse, nu bij het nieuwe Polen gevoegde gebieden, of bij de orthodoxen in Transsylvanië. Joden lieten zich in verschillende taalcategorieën opnemen, ten dele omdat zij zich deze talen eigen hadden gemaakt en ook omdat Jiddisch niet als erkende taal maar als Duits dialect gold. Als voorbeeld zijn de Hongaarse (Boedapester) Joden behandeld in Van der Plank 2012.

1914 en 1920 grote gevolgen gekregen voor de etnische en sociale verhoudingen in het Balticum.¹³⁹ Per saldo en bij benadering, want precieze bevolkingsgegevens ontbreken, vluchtten in die periode bijna 1,3 miljoen bewoners van het Balticum: 25.000 Baltische Duitsers, maar ook 750.000 Letten, 250.000 Esten en 100.000 Litouwers, waaronder veel Russische en Joodse inwoners van deze provincies begrepen zijn. Op het bevolkingstotaal verdween in Estland een kwart, in Letland een derde, en in Litouwen een tiende deel van alle inwoners. Na de ontwapening van het Duitse leger, eind 1918, kwamen vele vluchtelingen weer terug. Toen Sovjettroepen daaropvolgend het gebied binnentrokken, werden ze gevolgd door enkele tienduizenden gevluchte communisten, partij kader voor het installeren van een revolutionair gezag. Maar zij vertrokken weer toen uiteindelijk de nationalistische sterker bleken. Velen zouden in deze wirwar van migraties verdwijnen, in Rusland blijven, emigreren of omkomen. Alleen al van de uit Letland gevluchte bevolking kwam de helft niet terug.

De bevolking van Estland en Letland zou in het hele Interbellum in getal niet boven vierde-vijfde deel van haar omvang in 1914 uitkomen. In economisch opzicht bleven de nieuwe staten ook op een lager niveau steken, ten opzichte van de ontwikkeling die zij onder het tsarisme hadden bereikt. De bovenstaande en nog volgende bevolkingsgetallen lijken in absolute zin bescheiden, maar de migraties hadden grote invloed, gezien het economische en culturele gewicht van degenen die vertrokken. Tot 1925 hebben in Letland 250.000 teruggekomenen zich als staatsburger van de nieuwe republiek Letland laten inschrijven, terwijl toen ook bekend was dat 125.000 voormalige bewoners van de provincies waaruit Letland in 1920 gevormd werd, zich blijvend in de Sovjetunie hadden gevestigd. De Sovjet-volkstelling gaf in 1930 nog meer, namelijk 200.000 'Esten' en 300.000 'Letten' op als staatsburger van de Sovjetunie aan, waarbij dan weer niet uitgesloten kan worden dat het zich bij deze getallen enerzijds voor een deel ook Russen betrof die na het uitbreken van de oorlog in 1914 de Baltische staten hadden verlaten, en voor het overige ging om Esten en Letten die zich al voor de oorlog in vooral Sint-Petersburg hadden gevestigd en voor een deel gerussificeerd waren.¹⁴⁰

De bezetting, in 1915, van Litouwen en Koerland (zuidelijk Letland), van Congres-Polen en Galicië door de Centrale Mogendheden deed de Russische ambtenarij in deze gebieden massaal op te vlucht slaan. Alleen een minderheid van Balten zou hun Russische ambtelijke functies blijven vervullen en zich de bezetters ten dienste stellen.

Na-oorlogse migraties

Als in de jaren 1918-1922 nationale staten in dit gebied worden ingericht heeft dat ingrijpende gevolgen voor de ambtelijke klasse. Onmiddellijk na de oorlog zijn honderdduizenden Midden-Europeanen die in hun bestaan met het oude staatsgezag verbonden waren geweest, vooral als ambtelijk en onderwijzend personeel, ontslagen en vervangen met nieuwe, voor de nieuwe staat nationaal betrouwbare opvolgers. Gemiddeld behoorde 10 tot 15% van de bevolking tot staatsafhankelijke sociale klassen.

Terwijl het Russische ambtenarenapparaat al in 1915 in het Duits en Oostenrijks bezette gebied grotendeels verdween, was het eind 1918 op voormalig Duits,

¹³⁹ Hier wordt Balticum gebruikt als verzamel aanduiding voor de drie Russische Oostzeeprovincies - Estland, Lijfland en Koerland - maar ook voor Litouwen en Letgallen, die als delen van het historische koninkrijk Polen in de literatuur vaak uitgesloten worden van dit verzamelbegrip.

¹⁴⁰ Rauch 1977: 36-37; Pistohlkors 1994: 453.

Oostenrijks en Hongaars gebied nog in zijn geheel aanwezig, maar wel ongewenst als vertegenwoordiger van de *Anciens Régimes*.

In de door Duitsland aan Polen afgestane provincies werden ambtenaren, onderwijzers en leraren massaal ontslagen. Sinds ca. 1860 waren ze bijna volledig 'verduist'. Hun ontslag had door het wegvallen van inkomen, pensioenen en uitkering directe gevolgen voor henzelf, en ook voor hun personeel. Indirecte gevolgen, door het wegvallen van klandizie, waren er voor de Duitse middenstand en semi-ambtelijke beroepsuitoefenaren in de gezondheidszorg en onderwijs en in juridische beroepen zoals de advocatuur en het notariaat.

In Hongarije waren de omstandigheden daarmee overeenkomstig in de comitaten die nu aan Tsjechoslowakije (Slowakije), Oostenrijk (Burgenland), Roemenië (Transsylvanië) en Joegoslavië (Vojvodina) afgestaan moesten worden. Alleen een minderheid van tweetaligen onder de Hongaarse overheidsfunctionarissen was voor de nieuwe staten waardevol, althans wanneer zij ook bereid waren zich nationaal aan te passen.

Grootgrondbezitters, die zich als regel in dynastieke trouw aan de soeverein - tsaar of keizer - verbonden hadden met het overheidsgezag, bekleedden onder de *Anciens Régimes*, vaak hoge bestuurlijke en militaire functies. Zij identificeerden zich niet nationaal, in de moderne zin van dat begrip, maar waren cultureel wel de elites van etnisch verwante bevolkingsgroepen, en droegen daarvoor verantwoordelijkheid in het onderhouden van onderwijs- en cultuurinstellingen. Op hun grondgebied oefenden zij publieke administratieve en juridische functies uit en deze feodale verhoudingen werden door de nieuwe staten ontmanteld, waarbij de onteigening ook een hervorming van de bezitsverhoudingen betekende en een mogelijkheid gaf om de nationale bevolkingsverhoudingen ten gunste van de staatsnatie te bevorderen. De invloed van de grootgrondbezitters kwam niet in hun aantal maar in hun bezit tot uiting: 50 tot 80% van het landoppervlak in het Balticum, Congres-Polen, de provincie Posen, Slowakije en Transsylvanië, een derde in de Oostenrijkse kroonlanden.

Toen duidelijk werd dat de nieuwe republieken grootgrondbezitters en kerkelijke en culturele stichtingen zouden gaan onteigenen, verlieten veel grootgrondbezitters, met de staatsambtenaren, na de soevereiniteitserkenningen de nieuwe staten. Hun vertrek was getalsmatig niet indrukwekkend, maar onevenredig groot met het oog op het wegvallen van hun steun aan de bevolkingsgroepen waarmee zij in cultureel opzicht verboden waren geweest. Hun instellingen konden zich niet meer als voorheen van werkgelegenheid en materiële steun verzekerd weten. Terwijl de Baltische Duitstalige stedelijke burgerij haar bestaan met handelsfirma's, winkelbedrijven, onderwijs en in vrije beroepen voorlopig veilig kon stellen, zij het op een bescheidener basis dan voorheen, verloor de *Deutschbaltische* adel haar bestaansgrond. Zij was in bezit van de helft - 6 miljoen ha. - van het staatsoppervlak van Estland en Letland en moest nu haar grond afstaan voor de herverdeling ten gunste van meer dan 80.000 kleine boeren. De Poolse adel in Litouwen, bezitter van een kwart van het staatsoppervlak, overkwam datzelfde.¹⁴¹

De Duits-Baltische adel vertrok naar Duitsland, de Poolse naar Polen, de Hongaarse uit Slowakije en Transsylvanië naar het restant van Hongarije. Dat wordt nauwelijks zichtbaar in getallen omdat hun aantallen relatief klein waren en zij zijn opgenomen

¹⁴¹Taube 1970: passim; Rauch 1977: 90-94; Šimkuva 2010: passim. De getallen variëren in studies en volkstellingen omdat de maatstaven van nationale identificatie voor de oorlog met criteria als 'moeder'taal of meest gesproken taal of voorkeurstaal werden gemeten, en na de oorlog een politieke bekentenis waren. Vergelijkingen geven dan ook vaak valse voorstellingen van zaken.

in de categorieën ‘Duitsers’, ‘Polen’ en ‘Hongaren’. Uit het nieuwe Estland en Letland waren in het begin van de jaren twintig, van de vooroorlogse 160.000 Duitse Balten er 89.000 over. Van 310.000 vooroorlogse Russen werden er toen nog 176.000 geteld. De Polen in Litouwen waren ook gehalveerd: van 134.000 naar 64.000. Daarmee kwam een einde aan de zeven eeuwen oude Duitse en Poolse dominantie.

In het Interbellum zou de uittocht van Duitse Balten doorgaan. Hun aantal nam verder af van 89.000 naar 70.000. In de herfst van 1939 en de lente van 1940 werden zij - 14.000 uit Estland en 53.000 uit Letland - geëvacueerd naar Duitsland nadat in het *Molotov-Ribbenstrop-pact* het Balticum was toegewezen aan de invloedssfeer van de Sovjetunie. Voor hen in de plaats kwamen uit de Sovjetunie Russen en communistische Letten, Litouwers en Esten om de nationale door sovjet republieken te vervangen. Terwijl Russen zich in het Interbellum voornamelijk als een plattelandsbevolking hadden gehandhaafd langs de oostgrenzen kwam na het oorlogsintermezzo van 1941 tot 1945, de vooroorlogse Russische dominantie terug in een nieuwe politieke bovenlaag. In 1939 en opnieuw in 1944 en 1945 zouden enkele honderduizenden die behoorden tot Baltische nationale elite van vooral ambtenaren en politici naar het westen vluchten.¹⁴² Zie daarvoor Hoofdstuk V par. 5c en d.

Bohemen en Moravië (Tsjechië); Slowakije en de Karpathen-Oekraïne

In de voormalige Oostenrijkse kroonlanden, nu Tsjechische provincies, hadden de hogere ambtelijke functionarissen hun plaats moeten afstaan, behalve de weinigen die nationaal betrouwbaar werden geacht. In de Slowaakse provincies vond datzelfde plaats, maar hier werd tegelijk ook een zeer groot deel van het lagere ambtelijk apparaat en het onderwijzend staatspersoneel vervangen, omdat, anders dan in de Tsjechische landsdelen, voor de oorlog een bijna volledige magyarisering plaatsgevonden had van het overheidsapparaat en de onderwijsinstellingen. Ook ontslagvergoedingen en pensioenrechten waren door de nieuwe staat marginaal gegarandeerd en dat noodzaakte velen tot een emigratie naar de ‘romp-staten’ Oostenrijk en Hongarije.¹⁴³

Per saldo werd het aantal Duitstalige ambtenaren gehalveerd; zij verloren ca. 60.000 arbeidsplaatsen, althans volgens Sudetenduitse bronnen. In Slowakije werden al onmiddellijk in 1919 12.400 overheidsafhankelijken - ambtenaren, juristen, en personeel in domeinen en staatsbedrijven - ontslagen. In de jaren daarna volgden nog vele anderen tot uiteindelijk negen van de tien waren vervangen door voornamelijk Tsjechen, omdat Slowaken en Karpathen-Oekraïners pas vanaf 1919 de genoeg eigen onderwijs konden ontvangen om de noodzakelijke geschiktheid te verwerven in hun eigen talen.¹⁴⁴

¹⁴² Schechtman 1946: 317-333; Schlenger 1959: 48; Volkmann 1981: passim; Hehn 1982: passim; Misiunas en Taagepera 1983: 272-281, Tables 1-5.

¹⁴³ Om geen gezagsvacuüm te laten ontstaan bleven de uitvoerende ambtenaren in functie, althans wanneer zij de eed van trouw aan de nieuwe staatsoverheid aflegden. Ambtenaren die weigerden werden ontslagen. In de Duits- en de Hongaarse meerderheidsgebieden bleef om pragmatische redenen het ambtenarenapparaat van het *Ancien Régime* nog lange tijd in functie. In de jaren twintig was de meest effectieve en toch legale manier om de oude ambtenaren te vervangen de functie-eis van tweetaligheid, die voormalige Oostenrijkse en Hongaarse ambtenaren noodzaakte om voor het behoud van hun functies taalexamens af te leggen. Ludwig 1922: 101; Wiskemann 1938: 124-127, 144-145.

¹⁴⁴ In ieder geval was 45% van de ambtenaren in het Duitse taalgebied aan het einde van het

De aantallen betrokkenen bij de grondhervormingen was gering maar de economische invloed ervan omgekeerd evenredig groot. Feodale grootgrondbezitters en kerkelijke autoriteiten bezaten in Tsjechoslowakije een derde deel - 4 miljoen ha. - van het staatsoppervlak en dat werd grotendeels geconfisqueerd. 800.000 ha. landbouwgrond daarvan werd aan vele tienduizenden kleine boeren verpacht, vooral aan Tsjechen en Slowaken, die zich ook in Duits- en Hongaarsstalig gebied vestigden. Dit had plaatselijk ingrijpende gevolgen voor de nationale verhoudingen omdat de taalwetten per gemeente, op grond van relatieve bevolkingsproporties, het taal‘regime’ bepaalden in het openbaar bestuur en het onderwijs.¹⁴⁵

Het aantal emigranten vanuit Tsjechoslowakije provincies - Oostenrijkers en Hongaren - naar het buitenland bedroeg ca. 200.000, dat vanuit Slowakije en Karpathen-Oekraïne ca. 150.000.¹⁴⁶ Overigens was de staatsinterne migratie in de nieuwe staat groter en deze had meer dan de emigratie gevolgen voor de nationale verhoudingen.

Cijfers over het vertrek van deze Duitsers of Oostenrijkers en Hongaren moeten schattingen op basis van een cijfermatige vergelijking tussen voor- en na-oorlogse volkstellingen blijven. Voor de oorlog werd de (meest gesproken) taal als criterium genomen, en na de oorlog werd gevraagd naar de nationale bekentenis. Veel tweetaligen die zich voor de oorlog, onder sociale druk en uit opportunisme, als Duitstalig *c.q.* Hongaarsstalig opgaven, kozen na de oorlog voor de nationale identiteit van Tsjech of Slowaak. Veel Joden die zich voor de oorlog op grond van hun taal als Duits of Hongaars hadden laten registreren, kozen nu vooral in Slowakije voor de Joodse nationaliteit, een mogelijkheid die voor het eerst in de volkstelling werd aangeboden. In de Tsjechische provincies kozen veel - overigens Duitstalige - Joden de Tsjechische nationale identiteit.

De Duitse annexatie van het zogenaamde Sudetenland, de verzelfstandiging van een soevereine Slowaakse republiek en de Hongaarse annexatie van de Karpathen-Oekraïne kregen in 1939 grote gevolgen voor de daar woonachtige Tsjechen. Zij waren voor een groot deel overheidspersoneel dat samen met gezinnen en dienstpersoneel vertrok. Van de 750.000 Tsjechen verdwenen er 350.000 uit de Duitse annexaties, en van de 400.000 Tsjechen verdwenen er 150.000 uit de Hongaarse annexaties en uit de nieuwe republiek Slowakije.¹⁴⁷ (zie Hoofdstuk V)

Transsylvanië

Het ambtenarenapparaat in Transsylvanië werd sinds de invoering van de Dualiteit (1866) in toenemende mate door Hongaren bemand, waarbij onder hun ook magyaronen met een etnisch Roemeense, Joodse en Duitse (Saksische) achtergrond

Interbellum uit Tsjechen komen te bestaan, en met hun hadden zich vanaf 1919 350.000 Tsjechen in het Duitstalige gebied gevestigd, wat hun totaal daar op 424.000 ofwel 15% van de bevolking had gebracht. In Slowakije vestigden zich 60.000 en in Karpathen-Oekraïne 70.000 Tsjechen, als ambtenaren en als boerenkolonisten op geconfisqueerd grootgrondbezit en op domeingronden, en hun aantal zou tot het einde van de jaren dertig verdrievoudigen. Het ambtelijk apparaat van de nieuwe republiek zou in de jaren dertig voor 80% uit Tsjechen bestaan. Macartney 1937: 90-91; Brügel 1967:528-534; Rothschild 1974: 82; Crampton 1994: 66.

¹⁴⁵ Macartney 1937: 325-327; Wiskemann 1938: 147-160; Bohmann 1959: 51-63; Brügel 1967: 538-539; Sedlmeyer 1967: 122-127.

¹⁴⁶ Ludwig 1922: 74-88; Macartney 1937: 90-91.

¹⁴⁷ Zimmermann 1999, 379-383. 175.000 Tsjechen aanvaardden in 1939 het Duitse staatsburgerschap, teneinde niet uitgewezen te worden..

te rekenen waren. Deze oude ambtelijke kaste werd in 1919 vervangen door een nieuwe, die voornamelijk uit Roemenen, bestond en ook uit tweetaligen uit het oude apparaat, die zich nu als Roemenen bekendden.¹⁴⁸ Later in de jaren dertig zou wetgeving ook voorschrijven dat het ondernemingskader in de private sector minimaal voor de helft uit functionarissen moest bestaan die zowel etnisch als nationaal Roemeen waren.¹⁴⁹

Het grootgrondbezit van de Transsylvaanse adel en van de niet-orthodoxe kerken viel onder een reeks landverdelingswetten (1919-1923) waarin alle grondbezit van meer dan 300 ha. werd geconfisqueerd uit handen van 9.000 voornamelijk Hongaarse en ook Duits-Saksische grondbezitters, waaronder ook kerken en stichtingen werd herverdeeld onder meer dan 300.000, voor 76% Roemeense, kleine boeren.¹⁵⁰ Hiermee zou de samenstelling van veel dorpen ten voordele van het Roemeense bevolkingsaandeel veranderen, met als gevolg dat plaatselijke openbare diensten en scholen geroemeniseerd konden worden volgens de nieuwe taalwetten die daarvoor als voorwaarde relatieve bevolkings-getalsnormen voorschreven.¹⁵¹ Per saldo had in 1925 een reeks van dergelijke schoolwetten het voorheen uitsluitend Hongaarstalige staatsonderwijs in meer dan de helft van 2.600 scholen geëlimineerd, en aansluitend de Hongaren onder het onderwijzend personeel ontslagen en door Roemenen vervangen. De taalwetgeving kon alleen een gedeeltelijke roemenisering bewerkstelligen van het curriculum in private Hongaarstalige instellingen en in het autonoom georganiseerde en privaat gefinancierde Duitstalige onderwijs van de Zevenburger Saksen. Het aantal Hongaren dat, vaak ontslagen en onteigend, naar Hongarije vertrok, beliep de 200.000. Zij zouden daar de kern van het revanchistische nationalisme gaan vormen.¹⁵²

Slovenië en de Vojvodina

In Joegoslavië viel het grootgrondbezit van de 'Oostenrijkse adel' in Slovenië onder de confiscatie. Het ging om ruim 0,2 miljoen ha., meest bosgronden die nu staatsdomein werden. 30.000 ha. landbouwgrond werd onder kleine Sloveense boeren verdeeld. In de Vojvodina wees de staat 0,75 miljoen ha. landbouwgrond, bijna een vijfde van het gehele landoppervlak, aan voor onteigening en herverkaveling. Het bestond uit voormalige Hongaarse staatsdomeinen, privaat grootgrondbezit en kerkelijke en dorpsgemeenschappelijke gronden die merendeels behoorden tot Hongaarse corporaties en stichtingen. Van het totale landbezit van de Hongaren op Joegoslavisch staatsgebied - ruim 0,3 miljoen ha. - werd ruim 60% onteigend. De landbouwgrond kwam voor 70% aan kleine, voornamelijk Servische boeren en hun families, en het aantal Serven in de Vojvodina nam zodoende toe met 75.000.

¹⁴⁸ *Regat*: het vooroorlogse Koninkrijk Roemenië (de provincies Valachije en Moldavië).

¹⁴⁹ Die Lage 1935/6: 140-142; Macartney 1937: 331-334; Bíró 1992: 427-439.

¹⁵⁰ Het ging hier om 5,8 miljoen ha., bijna de 40% van het oppervlak van de provincie. Twee derde deel was agrarische grond en werd verdeeld. De rest werd Roemeens rijksdomein. Hitchins 1994: 310-311, 352-258.

¹⁵¹ Sebess 1921: 68-112; Connert 1926/7; Deák 1928: 16-21, 46; Ammende 1931: 415 ff.; Gower 1937: 33, 48; Macartney 1937: 315-321; Bogdan 1976: 10, 14-15; Mócsy 1983: 59-63; Bíró 1992: 380-412, 473-483; Motta 2014: 107-120. De getalsnormen voor het recht op taalvoorzieningen stelden in het algemeen 20% van de bevolking als voorwaarde.

¹⁵² Karskyj 1926/7: 873; Erler 1931: 246-252; Macartney 1937: 299, 306-315; Schieder 1957: 24-27; Bogdan 1976: 14-15; Mócsy 1983: 55; Michaelsen 1984: 181-183; Bíró 1992: 404-406, 482-503, 566-570.

45.000 Hongaren en ongetelde duizenden Duitsers (Zwaben) verlieten het nieuwe Joegoslavië.¹⁵³

Polen: de voormalig Duitse provincies Westpruisen, Posen en Oppersilezië

De door Duitsland aan Polen afgestane gebieden hadden een vooroorlogse bevolking van 3,86 miljoen, van wie ruim 2,5 miljoen zich als Poolstalig opgaven, etnische Polen dus. Een vijfde deel daarvan voelde zich vóór 1918 in nationaal opzicht Duits, uit overtuiging of onder politieke druk. In de nieuwe Poolse staat zou een meerderheid van hun voor de Poolse nationale identiteit kiezen, hoewel in Oppersilezië vele Poolstaligen hun Duitsgezindheid bevestigden bij de volksstemming van 1921.¹⁵⁴

De Duitse bevolking die de bij Polen gevoegde gebieden verliet, bestond in de eerste plaats uit overheidsafhankelijken: ambtenaren, onderwijs- en domeinpersoneel.¹⁵⁵ Het aantal betrokken overheidsfunctionarissen en hun dienstpersoneel wordt in Duitse bronnen op 60.000 gesteld. Met hun vertrek verdween ook de klandizie voor Duitse ondernemers en middenstanders. Een aparte categorie werd gevormd door industriearbeiders, werkzaam in bedrijven die in het aan Polen toebedeelde Opper-Silezië gevestigd waren, terwijl zij woonden in het aan Duitsland gebleven deel. 25.000 van deze door de deling 'buitenlands' geworden arbeiders werden ontslagen, bij voorkeur degenen die Duitstalig waren en vaak tot het management behoorden.¹⁵⁶ Duitse grondbezitters - twee derde van de grond was in hun handen - vormden een derde categorie die reden tot vertrek had omdat zij vreesde dat de nieuwe Poolse staat hun land zou gaan confisqueren. Velen verkochten hun bezit tegen dumprijzen. In 1926 was een derde - een half miljoen ha. - verkocht tegen gemiddeld een derde van de oorspronkelijke waarde. In dat jaar werden grondbezitters bij wet gedwongen hun landelijk maximaal bezit tot 180 ha. en hun stedelijk bezit tot 80 ha. te verkleinen. Uiteraard werd de voorheen Duitse rijksdomeingrond door de Poolse staat overgenomen en voortaan door Pools personeel beheerd of verpacht aan Poolse boeren. Daaronder wilde de wet ook de onteigening regelen van 50.000 ha. land dat Duitse boeren tussen 1886 en 1919 in het programma van de Pruisische staatskolonisatie toebedeeld was (zie noot 62) . Het 'Internationale Hof' van de Volkenbond erkende de juridische rechten van de pachters in die zin dat onteigening niet ongedaan werd gemaakt maar de Poolse staat wel tot een vergoeding verplichtte. Van Duitse zijde werd gesteld dat in de provincies die Duitsland aan Polen had afgestaan, Duitsers de helft van hun grondbezit, drie vierde van hun stedelijk onroerend goed, en vier vijfde van hun culturele instellingen hadden moeten afstaan. De overgebleven Duitse boeren behielden uiteindelijk een kwart van de grond en sloten zich in ca. 900 coöperaties aaneen, met zodanig succes dat Poolse consumenten een boycot van hun producten instelden. Met weinig succes want met Duitse staatssubsidie werden ze vervolgens in Duitsland op de markt gebracht.¹⁵⁷

¹⁵³ Gower 1937: 65-67; Macartney 1937: 399-401; Mócsy 1983: 57-59, 64-65; Suppan 1988: 182-185.

¹⁵⁴ Statistisches Reichsamt, Berlin (Statistische Jahrbücher für das Deutsche Reich) 1924/5, 14-15.

¹⁵⁵ Van de 1.250 Duitse staatsscholen behield 40% in eerste instantie nog een gedeeltelijk Duitstalig programma, maar na het vertrek van veel Duitsers zakte dat aantal naar 15% aan het einde van de jaren dertig. In overig Polen waren van 562 (gedeeltelijk) Duitstalige scholen er toen nog geen 10% over.

¹⁵⁶ Rauschning 1930: 15; Petzina 1986: 23; Heike 1995: 24- 25, 102-103; Blanke 1993: 35, 116.

¹⁵⁷ Rauschning 1930: 9, 14-15; Aus Zeitschriften 1931/2a; Bruns 1933: 268-270, 281; Kohnert 1936/7; Die Lage 1938/9: 617-624; Bierschenk 1954: 110, 125; Goriély 1957: 217-218; Karzel 1961:

Deze rechtspositionele en economische ingrepen hadden tot gevolg dat een uittocht van de Duitse bevolking plaatsvond welke naar schatting ca. 85% van het Duitse ambtenarencorps en onderwijzend personeel omvatte en twee-derde deel van de vrijgevestigde juristen en medici, die hun vergunningen niet verlengd kregen omdat daaraan nu de beheersing van de Poolse taal als voorwaarde werd gesteld.

Tot 1921, volgens officiële cijfers verlieten 592.000 van de 1,8 miljoen Duitsers hun woongebieden, daarna tot 1926 nog eens 150.000, en ten slotte tot 1936 200.000. Met hun verlieten nog eens 50.000 Duitstaligen, waaronder veel Joden, de overige delen van Polen. Een afzonderlijke categorie vormden in 1936 125.000, die hun Duitse staatsburgerschap na 1918 niet hadden willen opgeven en nu toch als 'optanten' uitgewezen werden.¹⁵⁸

Ten slotte, kwamen tijdens de oplopende spanning tussen beide staten en de oorlogsverklaring in 1938 en 1939 opnieuw minstens 100.000 Duitsers uit Polen naar Duitsland. In 1939 was nog maar een vierde deel van de oorspronkelijk ruim 1,3 miljoen Duitsers in de voormalig Duitse provincies Westpruisen, Posen en Oost Opper-Silezië aanwezig. Althans volgens hun nationale bekentenis zoals die werd geregistreerd door de Poolse volkstelling. Er moet in de becijferingen rekening gehouden worden met een half miljoen tweetalige Duitsers met een etnisch Poolse achtergrond, en ook met 200.000 rooms-katholieke Duitsers, waarvan er velen na 1919 om opportunistische redenen de Poolse nationale identiteit aannamen.

Bjork becijfert samenvattend dat driekwart van de Duitsers uit Westpruisen en Posen verdween, de Duitse middenklasse en zo bleef uiteindelijk alleen een deel van de Duitse eigenerfde boeren en grootgrondbezitters over. Een kwart verdween uit Oost Opper-Silezië en dat geeft aan dat Duitsers hier vooral industriearbeiders waren met weinig redenen om hun werkgelegenheid op te geven.¹⁵⁹

Polen's oostelijke grensgebieden

In de oostelijke provincies was volgens Poolse statistieken bijna de helft, en volgens Oekraïense maatstaven en berekeningen twee-derde tot driekwart - 1.600.000 ha. - van de grond in handen van grootgrondbezitters en dezen waren voor bijna 90% nationale Polen. Ze werden bij de grootschalige landhervormingen in het nieuwe Polen ongemoeid gelaten. Zo niet de Witruisische, Oekraïense en Joodse grootgrondbezitters en de orthodoxe kerkgemeenten. De Landhervormingswet van 1925 verplichtte een derde van hun grondbezit ter beschikking van de staat stellen als een reserve in de omvang van 560.000 ha.. Daarvan werd voorlopig 300.000 ha. toebedeeld aan boerenkolonisten uit Midden-Polen. De Roetheense (Oekraïense) minderheid versterkte haar traditionele stelsel van landbouwcoöperaties, ging met enig succes deze Poolse kolonisatie tegen en kocht zelfs de helft van de geconfisqueerde grond van de Poolse kolonisten op. Dat leidde tot

177; Blanke 1993: 51, 68-72, 111-114, 125; Heike 1995: 106-112.

¹⁵⁸ Deze maatregel werd door Duitsland overeenkomstig beantwoord met de uitwijzing van Poolse staatsburgers. Temperley 1921: 132-144 voor de verdragsteksten; de Bryas 1926: 156; Rauschnig 1930: 352-263, maakte hoge becijferingen (800.000) en werd daarin onder anderen door Jezowa 1936: 187-193, 210-216 in haar polemiek tegengesproken, maar gezien de terugval, tot 1936, van 1,1 miljoen naar 320.000 lutheranen in de betroffen gebieden, komen zijn becijferingen toch dichterbij de werkelijkheid De Bryas 1926: 156; Kauder 1932: kaartbijlage *Die Verbreitung der deutschsprachigen Bevölkerung*; Steiner 1940: passim; Neumeyer 1971: 149, 175, 245; Petzina 1978: 23; Blanke 1993: 32-40; Heike 1995: 18-19, 28-29; ; Krekeler 1995: 27.

¹⁵⁹ Bahlcke 1996, S. 149 noemt tot 1925 150.000 Duitsers die uit Oost Opper-Silezië naar Duitsland en 100.000 Polen die uit West Opper-Silezië naar Polen uitweken; Kamusella 1999: 56 geeft voor de deels overlappende periode 1922-1938 190.000 tegenover 100.000 migranten; Bjork, 2008: passim.

overheidsmaatregelen in de vorm van de intrekking van exportvergunningen en kredieten, en zelfs tot een opheffing van hun privaatrechtelijke status. Toch werd uiteindelijk hun macht niet gebroken, en bleven er ruim een half miljoen Roetheense boeren en arbeiders bij zulke coöperaties aangesloten.

In totaal is tot 1938 in geheel Polen, maar vooral in de gebieden waar de minderheden woonden, 2,8 miljoen ha. landbouwgrond uit de nationale reserves verkaveld en verdeeld onder uiteindelijk 150.000 Poolse boeren uit het midden van het land. In het Poolse staatsgebied van 1772, dat in 1919 tevergeefs en tijdelijk door Polen veroverd was en na de definitieve vredessluiting in Riga, nu bij de nieuwe staten Litouwen en Letland en in de Sovjetrepublieken Wit-Rusland en Oekraïne was komen te liggen, woonden voor de Pools-Sovjetrussische oorlog minstens 600.000 Polen. Daarvan vluchtte een kwart tijdens of in de nasleep van de Pools-Sovjetrussische grensoorlog westwaarts, zodat er na 1921 in het Balticum en de Sovjetunie ruim 400.000 etnische Polen achterbleven.¹⁶⁰

Tabel 2. Balans van nationale bevrijding en minorisering na de oprichting van de nieuwe nationale staten in 1919/20 (afgerond op 100.000-tallen)

Middeneuropeanen die na 1918 een staatsvolk een eigen natiestaat mochten gaan vormen c.q. zich bij hun eigen nationale staat mochten aansluiten		Middeneuropeanen die voor 1918 tot het staatsvolk behoorden en na 1918 een nationale minderheid werden in de nieuw gestichte natiestaten	
Finnen	2.600.000		
Esten	1.000.000	Duitsers en Oostenrijkers	7.300.000
Letten	1.200.000		
Litouwers	1.700.000	Hongaren	3.200.000
Polen	17.500.000		
Tsjechen en Slowaken	8.800.000		
		Midden-Europeanen die in de positie van minderheid bleven	
Slovenen, Kroaten en Serven en Macedoniërs*	5.100.000		
Roemenen**	4.900.000		
		Oekraïners (Roethenen)	6.000.000
Albanezen	900.000	Duitsers	4.000.000
		Witrusen	2.000.000
		Joden	6.000.000
		Overigen#	4.000.000
Totalen	43.700.000		32.500.000

N.b. een deel van de nieuwe minderheden - gemiddeld een tiende - paste zich aan de nieuwe verhoudingen aan en wisselde van nationale affiniteit. Als regel ging het hier om tweetaligen, die in etnische zin tot het volk behoorden dat nu de staatsnatie vormde.

*) uitgezonderd de Serven die al voor 1919 in het Koninkrijk Servië woonden.

***) alleen de Transsylvaanse, Bessarabische en Boekovina-Roemenen, die zich in 1919 met hun

¹⁶⁰ Rothschild 1974: 42-43; Longworth 1992: 79.

woongebied bij de vergrote Roemeense staat mochten aansluiten.

#) onder *Overigen* zijn opgenomen: ruim 1,2 miljoen etnische Polen in de Duitse, Tsjechoslowaakse, Litouwse en Letse grensgebieden van Polen, in Letland, en in de aangrenzende gebieden van de Sovjetrepublieken Wit-Rusland en de Oekraïne; 0,5 miljoen Balten in de Sovjetunie; 0,8 miljoen Slovenen, Kroaten en Serven in Italië, Oostenrijk en Hongarije; 0,7 miljoen Bulgaren in Roemenië en de Sovjetunie; 0,6 miljoen Roemenen in Hongarije, Joegoslavië, Bulgarije en de Sovjetunie (een maximale berekening stelde ze op 1,2 miljoen); 0,3 miljoen Zweden in Finland, en 0,1 miljoen Litouwers in Polen.¹⁶¹

Deze staatkundige herverkaveling had grote gevolgen voor de bevolkingssamenstelling in de betrokken gebieden. Bijna een kwart - 1,7 miljoen – van de geminoriseerde Duitsers en Oostenrijkers zag in hun nieuwe staatsverband geen bestaansmogelijkheden meer en vertrok naar streken die Duits of Oostenrijks staatsgebied hadden mogen blijven. Tussen beide groepen was er overigens een groot verschil: minstens de helft van de Duitsers vertrok (uit het nieuwe Polen), maar het aantal Duitstalige Oostenrijkers dat vertrok bleef beperkter. Het verschil is toe te schrijven aan hun rechtspositie als nationale minderheid.

De Duitsers vreesden onder het nieuwe Poolse staatsgezag drastische poloniseringsmaatregelen, die niet zouden onderdoen voor de germaniseringspolitiek die het keizerlijke Duitsland ter plaatse had bedreven, en waarin zij een sleutelrol hadden gespeeld. Zij konden tot 1919 nog binnenslands ‘emigreren’ en behield dan, voor zover zij ambtenaren waren, hun status en inkomen. Vooral uit de aan Polen toegewezen Duitse oostprovincies vertrokken grote aantallen Duitsers: tot 1921 volgens officiële cijfers 592.000, daarna tot 1926 nog eens 150.000, en ten slotte tot 1936 nog weer 200.000 Duitsers. Met hen verlieten nog eens 50.000 Duitstaligen, waaronder veel Joden, overig Polen (Galicië en Congres Polen). Ten slotte, in 1938 en 1939 kwamen er opnieuw minstens 100.000 Poolse Duitsers, althans Duitstaligen, waaronder veel Joden naar Duitsland.

Al in 1926 was het aantal Duitsers in de steden van de voormalige oostprovincies, waar zij vóór 1919 twee-derde deel van de bevolking uitmaakten, met 90% gedaald. Ook als men rekening houdt met een opportunistische wisseling van nationaliteit, maar in acht neemt dat het bewonersaantal stabiel bleef, moet in deze steden minstens de helft van de bevolking in deze korte tijd geëmigreerd, en vervolgens door evenveel immigranten afgewisseld zijn. De uit de voormalige oostprovincies verdwenen Duitsers zouden al vóór juli 1921 door 0,9 miljoen Poolse immigranten zijn vervangen.¹⁶²

De Duitstalige Oostenrijkers zouden echter naar de nieuwe gecorrumpeerde staat Oostenrijk hebben moeten emigreren, waar hun kansen op handhaving van hun maatschappelijke en beroepsstatus gering waren. Die status leek overigens minder in gevaar waar zij in hun woongebieden een massieve meerderheid bleven vormen, ook als die onder Tsjechoslowaaks of Italiaans gezag waren gekomen.¹⁶³

Uit het nieuwe Tsjechoslowakije zochten 200.000 Duitsers en Oostenrijkers hun heil over de grens. Uit het Pools geworden Galicië emigreerden 50.000 Duitstaligen (waaronder een groot aantal Joden) naar Duitsland of Oostenrijk. Uit de andere staten die op voormalig Oostenrijks-Hongaars grondgebied waren opgericht, vertrokken in totaal ook nog eens 150.000 Duitstaligen, meest overheidspersoneel, ondernemers

¹⁶¹ Kurtzschinsky 1928/9; Ammende 1930/1; Anon. 1936/7; Manoilescu 1940/1: 297.

¹⁶² de Bryas 1926: 156; Krekeler 1995: 27.

¹⁶³ Brubaker 1995: 198-202.

en onteigende grootgrondbezitters die zich nationaal als Oostenrijker of Duitser identificeerden. 50.000 daarvan kwamen uit het nieuwe Slovenië. Uit de voormalige Russische Oostzeeprovincies - Estland en Letland - vertrok de helft van de 150.000 mensen tellende minderheid van Duitse Balten, en uit overig voormalig Rusland een niet nader te becijferen aantal 'Ruslandduitsers'.

De emigranten uit de aan Polen toegewezen oostelijke provincies vormden slechts ruim een procent van de Duitse rijksbevolking, maar zij waren invloedrijk in het Pruisische bestuursapparaat en in de conservatieve en nationalistische partijen. Al in begin 1919 richtten voormalige ambtenaren, grootgrondbezitters en militairen uit emigrantenkringen met elkaar samenhangende organisaties op, die zich als doel stelden om een netwerk van verbindingen tussen departementsambtenarij, politieke partijen en parlamentsvertegenwoordigers uit te bouwen. Omdat de invloed die zij konden uitoefenen niet op hun getal kon berusten, maar op hun relaties, ontwikkelden zij hun activiteiten zoveel mogelijk buiten de publieke opinie en het politieke forum om. Ten slotte had dit een aanzienlijke stroom van niet openbare rijkssubsidies ten gevolge voor het onderhoud van Duitse scholen, cultuurverenigingen en uitgeverijen in de voormalige oostprovincies. De Duitse regering vond het niet opportuun de Duitse minderheden openlijk te ondersteunen. Zij wilde hen niet openlijk in de positie van 'vijfde colonne' manoeuvreren, om zichzelf te vrijwaren van beschuldigingen van soevereiniteitsschending door inmenging in Pools-binnenlandse aangelegenheden. Vooral de relaties met Polen bleven gespannen, want Duitsland wilde niet principieel afzien van grensherzieningen, en de voorwaarde 'langs vreedzame weg', die daaraan verbonden werd, stelde uiteraard niet gerust. Na de normalisering van de betrekkingen met de voormalige Geallieerden zou de Duitse regering, bij monde van haar minister van buitenlandse zaken Gustav Stresemann, in 1925 wel de legitimiteit van haar betrokkenheid bij de onderdrukking van de Duitse minderheden uitspreken. Het grensrevisionistische oogmerk werd niet publiek gemaakt omdat er (nog) geen internationaal draagvlak voor zou zijn.¹⁶⁴

In de periode 1918-1923 zouden uit de door Hongarije afgestane gebieden 420.000, één op de acht, Hongaren vertrekken naar het overgebleven Hongaarse staatsgebied. Zij vormden de ambtelijke en intellectuele bovenlaag, en ook de bezittende klasse van de afgescheiden gebieden, die met deze kwaliteiten en een relatief groot aandeel in de Hongaarse staatsbevolking van ruim 5% verwierven zij al snel een vooraanstaande en invloedrijke positie.

Tot deze groep behoorde een derde van de parlementariërs en het onderwijzend personeel, en van de ambtenaren bij de centrale overheden en juridische organen. Hoewel velen na de emigratie hun oude status konden handhaven, en een plaats vonden in conservatieve politieke kringen, zouden diegenen die daar niet in slaagden, zich in politiek radicale richtingen begeven. Zowel bij de socialistische revolutionairen, als bij de radicale nationalistenvonden zij een meer dan evenredige plaats, en zorgden zij voor een polarisering van de Hongaarse politiek in het Interbellum. De sterke stroming die in het Hongaarse parlement de herziening van

¹⁶⁴ Schot 1988: 132-160, zie het *Denkschrift Stresemanns* van 13 januari 1925 als geheime bijlage voor de bij het Volkenbondswerk betrokken Duitse regeringsfunctionarissen en diplomaten, 288-292; de geldstroom naar Polen verliep o.a. via de daarvoor in 's-Gravenhage opgerichte *Hollandsche Buitenland-Bank*, 173-183.

de grenzen van 'Trianon' nastreefde, werd door hen gedragen.¹⁶⁵

In totaal vertrokken tussen 2,5 en 3 miljoen mensen om direct nationaal-politieke redenen nadat de nieuwe grenzen getrokken waren. De term 'etnische zuivering' kan voor de Interbellumperiode nog niet voluit in haar actieve betekenis gebruikt worden, maar de hier aangegeven migraties hadden een onmiskenbaar etnisch-nationale achtergrond, en moeten beschouwd worden als de eerste acte van de tragedie die weldra plaats zou grijpen. Veel vluchtelingen, verdreven en ontrenten van 1919 hebben bij grensherzelingen, annexaties en bevolkingsverdrrijvingen die de Tweede Wereldoorlog twintig jaar later inleidden, een persoonlijke rol gespeeld. In het scenario van het territoriale expansionisme van Duitsland, Italië en Hongarije waren zij rancuneuze, ter zake kundige en gemotiveerde werktuigen van een machtspolitiek waarvan zij opnieuw slachtoffer moesten worden

De onbezonnen en rancuneuze nationale verkaveling van Midden-Europa in 1918-1923 heeft direct geleid tot het nationale revanchisme, en de ontarding daarvan in de Tweede Wereldoorlog.

Tabel 3. Uittocht van Russische, Duitse en Oostenrijks-Hongaarse staatsburgers uit de nieuwe nationale staten van Midden-Europa, 1918-1938

	Russen*)	Duitsers en Oostenrijkers**)	Hongaren
Uit:			
Balticum en Finland	100.000	80.000	
Polen	350.000	1.000.000	
Roemenië #)	50.000		220.000
Joegoslavië ##)		100.000	50.000
Tsjechoslowakije		200.000	150.000
Italië		50.000	
Frankrijk +)		330.000	
Totalen	500.000	1.760.000	420.000

*) Tegenover het vertrek van Russen, vooral ambtenaren, uit de in 1915-1918 door de Centrale legers bezette gebieden, stond een vertrek van Russische politieke vluchtelingen uit Rusland zelf in de revolutiejaren na 1917. Hooguit een deel daarvan kan ook als 'etnische emigratie' beschouwd

¹⁶⁵ de Bryas 1926: 156, geeft voor 1922 cijfers volgens de immigratiestatistieken: totaal 234.000, waarvan 139.000 uit Roemenië, 57.000 uit Tsjechoslowakije en 37.000 uit Joegoslavië; een herberekening maakt Mócsy 1983: 8-14, 153-195; Brubaker 1995: 195-196.

worden.¹⁶⁶

***) De Duitse Balten beschouwden zich als etnisch-Duitse Russische staatsburgers; ook de Duitstalige Joden die uit de nieuwe staten naar Duitsland of Oostenrijk vertrokken zijn hier als Duitser of Oostenrijker gerekend.

#) De cijfers in deze tabel berusten op schattingen, alleen de Hongaarse getallen konden door Mócsy op grond van de officiële volkstellingen geverifieerd worden.

##) Schatting op basis van het verschil tussen Duitstaligen in de volkstellingen van 1910 en 1921, waarbij rekening gehouden moet worden met een opportunistische wijziging in de nationale voorkeur van enkele groepen Duitstaligen, waaronder veel tweetalige Slovenen.

+) Uit Elzas-Lotharingen waren naar schatting in de herfst van 1918 al 200.000 Duitsers vertrokken, vooral ambtenaren en militairen die niet uit deze provincies zelf afkomstig waren. Tot 1925 volgden er nog eens 130.000 - de Bryas, 1926 berekende er tot april 1921: 75.000 - optanten voor de Duitse nationaliteit van wie ambtelijke rechtsposities en pensioenen door Frankrijk waren opgeheven. Zie ook Taddey, 1983.¹⁶⁷

N.B. De cijfers in deze tabel zijn gebaseerd op zowel de officiële opgaven als de schattingen van de betrokken groepen zelf. De nieuwe staatsautoriteiten begonnen met hun statistische boekhouding pas nadat zij internationaal als soeverein erkend waren, dat wil zeggen: vanaf de zomer van 1919. De migratie was echter al begonnen toen de aspirant-staten in de herfst van 1918 gebieden begonnen te bezetten en daar vooral ambtenaren en militairen uit hun ambten zetten. Velen die tot de dusver dominante staatsnaties behoorden, achtten het toen raadzaam om de verdere ontwikkelingen niet af te wachten, maar direct te vertrekken. Zij werden niet geregistreerd en hun aantallen moesten later gereconstrueerd worden.

De emigratie zou overigens na de eerste Interbellumjaren doorgaan. Naast de genoemde nationaliteiten zijn in de loop van de jaren twintig en dertig nog eens 90.000 Slovenen en Kroaten vertrokken uit de door Italië geannexeerde delen van de voormalige Oostenrijkse kroonlanden Kustland en Dalmatië. 300.000 Duitsers en Duitse Joden verlieten Polen van 1926 tot 1939.

Daarentegen remigreerden veel nationaal-conforme emigranten, na oproepen om mee te bouwen aan hun nieuwe 'nationale tehuis'. Niet te verifiëren cijfers spreken van een miljoen Polen die tussen 1919 en 1925 Sovjet-grondgebied (Witrusland en de Oekraïne) zouden hebben verlaten om zich in Polen te vestigen. De oproep van de Poolse regering en beloften van werk deed in ieder geval enkele honderdduizenden Poolse gastarbeiders in Frankrijk en Duitsland besluiten om naar Polen terug te keren. Tienduizenden Tsjechen en Slowaken keerden eveneens naar aanleiding van zulke oproepen terug, voornamelijk uit Amerika, maar ook uit de kolonies die zij in Rusland (Volhynië) en in Hongarije (het Banaat) hadden gesticht.

Uiteindelijk zou de staatkundige herordening steden van hun achterland scheiden, nieuwe tolgrenzen leggen tussen industrieën en hun grondstofbronnen, en tussen producenten en consumenten, en op tal van plaatsen de bestaande verkeersgeografische infrastructuur doorsnijden. In tegenstelling tot West-Europa onderging Midden-Europa ten gevolge van de kostbare aanpassingen die dat vergde al vroeg in de jaren twintig een eerste economische crisis, die nog maar amper overwonnen was toen de wereldcrisis in 1929 losbrak.

In het volgende Hoofdstuk IV wordt in paragraaf 7 dieper ingegaan op de economische situatie in de nieuwe staten, en haar samenhang met de minderhedenproblematiek.

¹⁶⁶ Raeff 1990: 24, 202-203 (table 1 en 2) geeft als hoogste berekening 3 miljoen, waaronder het aantal in deze tabel is begrepen, maar becijfert voor 1922 863.000 Russische politieke *émigrés* in engere zin. Het verschil is voor een deel terug te voeren op een snelle naturalisatie. De Baltische Duitsers konden bijvoorbeeld onmiddellijk het Duitse staatsburgerschap aanvragen. Omdat Raeff geen onderscheid maakt naar etniciteit, blijft het onduidelijk hoeveel etnische niet-Russen zijn getal nog omvat. Omdat de motieven tot vertrek niet in een etnische maar een primair politieke zuivering lagen, zijn deze Russen niet in de tabel opgenomen.

¹⁶⁷ de Bryas 1926: 156.

Tabel 4. De volksstemmingsgebieden 1920-1921

- I. In de eerste, noordelijke zone gehouden op 10 februari 1920:**
100.760 geldige stemmen, waarvan 75.431 voor *Denemarken* (75%) en 25.329 voor *Duitsland* (25%).
Deze zone werd vervolgens aan Denemarken toegewezen.
In de tweede, zuidelijke zone gehouden op 14 maart 1920:
74.524 geldige stemmen, waarvan 12.800 op *Denemarken* (20%) en 51.724 op *Duitsland* (80%).
Deze zone bleef vervolgens bij Duitsland.
-
- II. Noordoostelijk Westpruisen/ zuidelijk Oostpruisen (de *Regierungsbezirke Marienwerder* en *Allenstein*) gehouden op 11 juli 1920:**
476.020 geldige stemmen, waarvan 460.103 voor *Duitsland* (97%) en 15.917 voor *Polen* (3%).
Op enkele grensdorpen na werd het gehele gebied bij Duitsland gelaten.
-
- III. Zuidelijk Karinthië gehouden op 10 oktober 1920:**
37.304 geldige stemmen, waarvan 22.025 voor *Oostenrijk* (61%) en 15.279 voor *Joegoslavië* (39%).
Op enkele grensgemeenten na werd het gehele gebied bij Oostenrijk gelaten.
-
- IV. Oppersilezië gehouden op 20 maart 1921:**
1.186.374 geldige stemmen, waarvan 707.554 voor *Duitsland* (59%) en 478.820 voor *Polen* (41%).
Het gebied werd in een westelijke, Duitse, en een oostelijke, Poolse, helft verdeeld met de volgende verhoudingen:
Duits *Oppersilezië*: 676.891 stemmen, waarvan 482.123 *Duits* (71%) en 194.768 *Pools* (29%),
Pools *Oppersilezië*: 509.483 stemmen, waarvan 284.052 *Pools* (56%) en 225.431 *Duits* (44%).
-
- V. Ödenburg-Sopron gehouden van 14 tot 16 december 1921:**
23.561 geldige stemmen, waarvan 15.334 voor *Hongarije* (65%) en 8.227 voor *Oostenrijk* (35%).
Het gehele gebied bleef bij Hongarije.
-

Bibliografie hoofdstuk III.

Sommige auteurs en titels geven eenzijdige informatie die kritisch gelezen en waarvan selectief gebruik gemaakt moet worden, maar die niet gemist kan worden zolang er geen vervanging door nieuwe studies mogelijk is.

Ádám, M. 1993 *The Little Entente and Europe (1920-1929)*, Akadémiai, Kiadó, Budapest.

Albrecht-Carrié, R. 1938 *Italy and the Peace Conference*, Columbia University Press, New York.

Almond, N. en R. Haswell Lutz (eds) 1935 *The Treaty of St. Germain. A Documentary History of its Territorial and Political Causes; with a Survey of the Documents of the Supreme Court of the Paris Conference*, Stanford University Press, Stanford.

Ančić, T.B. 2015 *German Language in Dalmatia in the Early 20th Century The Government's Foundation for the Resolution of the Language Question in Dalmatia*. S. 18-37. In: *Zeitschrift für Slawistik 6-1*, De Gruyter, Berlin.

Arhire, S. en T. Roşu (eds) 2020 *The Paris Peace Conference and Its Aftermath (1919-1920); Settlements, Problems and Perceptions*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.

Ammende, F. 1930/1 *Die Sprache der Zahlen*. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* IV, S. 650-656, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Ammende, F. (Hrsg.) 1931-'32 *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien - Leipzig.

Anonymus 1919 *Denkschrift der Deutschen Mittelmährens, unterbreitet der Friedenstagung zu Paris*, Alfred Hölder, Universitätsbuchhändler, Wien.

Anonymus 1936/7 *Die Volksgruppen des Nationalitätenkongresses*. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* X, S. 632-643, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Arbeitsgemeinschaft Volksgruppenfrage 1982 *Kein einzig Volk von Brüdern. Studien zum Mehrheiten-/Minderheitenproblem am Beispiel Kärnten*, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien.

Aus Zeitschriften und Zeitungen 1931-1932a Wozu Agrarreform?. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* V, S. 60-61, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Bahlcke, J. 1996 Schlesien und die Schlesier Langen Müller, München.

Baier, R. 1980 *Der Deutsche Osten als soziale Frage*, Verlag H. Bohlau Nachfolger, Köln - Wien.

Balzer, B. 1990 *Die preußische Polenpolitik, 1894-1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Parteien (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main - Bern - New York - Paris.

Bangert, D. 1972 Polnischer Adel – österreichisches und preußisches Heer 1816-1914. In: *Zeitschrift für Ostforschung, Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa* XXI, S. 466-514, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Banyai, L. en Göllner, C. 1970 Die Haltung der deutschen und magyrischen Bevölkerung Transsylvaniens zur Vereinigung mit Rumänien. In: R.G. Plaschka en K. Mack (Hrsg.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, Verlag R. Oldenbourg, München.

Barker, T.M. 1983 *The Slovenes of Carinthia. A National Minority Problem*, Studia Slovenicam, New York – Washington.

Barker, T.M. 1983 *The Slovene Minority of Carinthia*, Columbia University Press, New York.

Bartalits, L.L.S. 1968 *Hongarije en de Anschluss, 1918-1938*, Gianotten, Tilburg.

Basler, W. 1962 *Deutschland Annexionspolitik in Polen und im Baltikum, 1914-1918*, Verlag Rütten&Loening, Berlin.

Battenberg, F. 1990 *Das europäische Zeitalter der Juden II*, Wissenschaftlicher Buchgesellschaft, Darmstadt.

Baumgart, W. 1966 *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, R. Oldenbourg Verlag, Wien - München.

Beaucourt, C. 1957 L'Union soviétique et la Finlande. In: J-B. Duroselle (ed.), *Les frontières européennes de l'U.R.S.S., 1917-1945. Recueil d'études*, p. 169-206, Librairie Armand Colin, Paris.

Becherelli, A. 2018 War after the War. The Role of the Czechoslovak Legionaries in the New Europe. In: Proceedings of the International Scientific Conference “*The Volunteers in the Great War 1914-1918*”, October 17-21, 2016, p. 321-346, The Institute of History of Belgrade/Ministry of Defence Republic of Serbia, Belgrade.

Benz, W. (Hrsg.) 1995 *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Berend I.T. 1969 Economic Problems of the Danube region after the Break-up of the Austro-Hungarian Monarchie. In: *Journal of Contemporary History* IV, p. 169-185, Institute for Advanced Studies, Contemporary History - Sage Publications, London.

Berend I.T. en Ránki, G. 1974 *Hungary, a Century of Economic Development*, David & Charles, Newton Abbey.

Bierschenk, T. 1954 *Die deutsche Volksgruppe in Polen, 1934-1939*, Holzner Verlag, Würzburg.

Birke, E. 1966 Schlesien. In: E. Hölzle (Hrsg.), *Die deutschen Ostgebiete zur Zeit der Weimarer Republik*, S. 150-186, Böhlau Verlag, Köln - Graz.

Bíró, S. 1992 *The Nationalities Problem in Transylvania, 1867-1940*, Columbia University Press, New York.

Bjork, J. 2008 The National State and the Territorial Parish in Interwar Poland, p. 242-243 In: Ch. Ingrao en F.A.J. Szabo (eds.), *The Germans and the East*, Purdue University Press, WestLafayette.

Blanke, R. 1993 *Orphans of Versailles. The Germans of Western Poland, 1918-1939*, The University Press of Kentucky, Lexington.

de Block, M. 1954 *Südtirol*, J.B. Wolters, Groningen - Djakarta.

Bogdan, H. 1976 *Le problème des minorités nationales dans les “états-successeurs” de l’Autriche-Hongrie*, Institut de Recherches de l’Europe Centrale, Louvain.

Böhning, P. 1973 *Die nationalpolnische Bewegung in Westpreußen, 1815-1871*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Bohmann, A. 1959 *Das Sudetendeutschtum in Zahlen. Ein Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der Sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren 1910 bis 1950*, Sudetendeutscher Rat, München.

Bohmann, A. 1970 *Menschen und Grenzen. Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa*, III, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln.

Bollacker, E. 1930 *Das Hultschiner Ländchen im Versailler Friedensvertrag*, Ausland und Heimat Verlagsaktiengesellschaft, Stuttgart.

Brock, P. 1994 (eerder: 1969, 1971, 1974) Polish Nationalism. In: P.F. Sugar en I.J. Lederer (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, p. 319-372, University of Washington Press, Seattle - London.

Brügel, J.W. 1967 *Tschechen und Deutsche, 1918-1938*, Nymphenburger Verlag, München.

Brubaker, R. 1995 Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples. Historical and Comparative Perspectives. In: *Ethnic and Racial Studies* XVIII, p. 189-218, Routledge and Kegan Paul, London.

Bruns, C.G. (Boehm, H.M., Hrsg.) 1933 *Gesammelte Schriften zur Minderheitenfrage*, Carl Georg Heymann Verlag, Berlin.

de Bryas, M. 1926 *Les migrations politiques et économiques en Europe depuis la guerre mondiale*, A. Pedone éditeur, Paris.

Budding, C. 1932 *Der polnische Korridor als europäisches Problem*, Danziger Verlags-Gesellschaft/ Paul Rosenberg, Danzig.

Connert, F. 1926-1927 Zur Frage der Agrarreform in Siebenbürgen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 238-264, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Conze, W. 1958 *Polnische Nation und deutsche Politik im Ersten Weltkrieg*, Böhlau Verlag, Köln - Graz.

Crampton, R.J. 1994 *Eastern Europa in the Twentieth Century*, Routledge, London - New York.

Davies, N. 2001 *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, Oxford University Press, Oxford (eerder 1984).

Davies, N. 2003 *White Eagle, Red Star, the Polish-Soviet War, 1919-20*, Pimlico, London.

Deák, F. 1928 *The Hungarian-Rumanian Land Dispute, A Study of Hungarian Property Rights in Transylvania under the Treaty of Trianon*, Columbia University Press, New York.

Deák, F. 1942 *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, Columbia University Press, New York.

Deuticke, W. 1921 *Ostpreußen und der polnische Korridor*, Gustav Fischer, Jena.

Die Lage 1935-1936 Die Volksgruppen und die Beamtenlaufbahn in Rumänien. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* X, S. 140-142, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Die Lage 1938-1939 Agrarreformstatistik aus Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* XII, S. 617-624, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Dittrich, W. 2007 Tsjecho-Slowaakse Legioenen in Rusland, Bijdrage van 15 juni, in: Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (SSEW), www.ssew.nl › Publicaties › Artikelen › Landoorlog

Doose, G. 1987 *Die separatistische Bewegung in Oberschlesien nach dem ersten Weltkrieg*, Verlag Harrassowitz, Wiesbaden.

Duroselle, J-B. (ed.) 1957 *Les frontières européennes de l'U.R.S.S., 1917-1945. Recueil d'études*, Librairie Armand Colin, Paris.

Duroselle, J-B. 1966 *Le Conflict de Trieste, 1943-1954*, Éditions de l'Université Libre de Bruxelles, Bruxelles.

Družković, D. 1973 *Carinthian Slovenes. Some aspects of their situation 18 years after the signing of the Austrian State Treaty*, Institute for Ethnic Problems, Ljubljana.

Einspieler, V. 1962 Das Nationalitätenproblem Kärntens in Vergangenheit und Gegenwart. In: *Europa Ethnica. Vierteljahrsschrift für Nationalitätenfragen* XIX, S. 89-113, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Eisfeld, A. 1988 Die Rußlanddeutschen. In: M. Hellmann (Hrsg.), *Tausend Jahre Nachbarschaft. Rußland und die Deutschen*, Bruckmann Verlag, München.

Eisfeld, A. en Meissner, B. 1999 *Der Beitrag der Deutschbalten und der städtischen Russlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reiches von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln.

Epstein, K. 1972 *Vom Kaiserreich zum Dritten Reich*, Verlag Ullstein, Frankfurt am Main - Berlin - Wien.

Erler, G.H.J. 1931 *Das Recht der nationalen Minderheiten*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster.

Esposito, V.J. 1995 *The West Point Atlas of War; World War I*, US Military Academy, New York.

Fischer, F. 1964 *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914-1918*, Fritz Droste Taschenbücher, Düsseldorf (eerder 1961).

Fogarassy, L. 1976 Die Volksabstimmung in Ödenburg (Sopron) und die Festsetzung der österreichisch-ungarischen Grenze im Lichte der ungarischen Quellen und Literatur. In: *Südostforschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* XXXV, S. 150-182, Oldenbourg Verlag. München..

Franke, R. 1982 *London und Prag. Materialien zum Problem eines*

multinationalen Nationalstaates, 1919-1939, R. Oldenbourg Verlag, München - Wien.

Galandauer, J. 1970 Das Verhältnis der Tschechen zur Frage Deutschböhmens. In: R.G. Plaschka en K. Mack (Hrsg.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, S. 433-436, R. Oldenbourg, München.

Geiss, I. 1960 *Der polnische Grenzstreifen, 1914-1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg*, Matthiesen Verlag, Lübeck - Hamburg.

Gerson, L.L. 1953 *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914-1920*, Yale University Press, New Haven - Oxford University Press, London.

Glück, H. 1979 *Die preußisch-polnische Sprachenpolitik*, Helmut Buske, Hamburg.

Goldmann, R. 1971 *Die Sudetendeutsche Frage auf der Pariser Friedenskonferenz*, Fides Verlagsgesellschaft, München.

Goriély, B. 1957 L'Union soviétique et la Pologne. In: J-B. Duroselle (ed.), *Les frontières européennes de l'U.R.S.S., 1917-1945. Recueil d'études*, p. 207-292, Librairie Armand Colin, Paris.

Gornig, G.H. 1995 *Das nördliche Ostpreußen. Gestern und Heute*, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn.

Gottlieb, W.W. 1957 *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*, George Allen & Unwin, London.

Gower, R. 1937 *The Hungarian Minorities in the Succession States*, Grant Richards - London.

Greenberg, L. 1976 *The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation* (Part III, ed. Wischnitzer, M.), Schocken Books, New York

Grumbach, S. 1917 *Das annexionistische Deutschland. Eine Sammlung von Dokumenten, die seit dem 4. August 1914 in Deutschland öffentlich oder geheim verbreitet wurden*, Payot & Cie., Lausanne.

Hanák, P. en Z. Szász (Hrsg.) 1966 *Die nationale Frage in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900-1918*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hantsch, H. 1965 Der Eintritt Italiens in den Ersten Weltkrieg. In: F. Huter (Hrsg.), *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens*, S. 271-292, R. Oldenbourg Verlag, München.

Hartl, H. 1973 *Die Nationalitätenprobleme im heutigen Südosteuropa*, R. Oldenbourg Verlag, München.

Haslinger, P. 1994 *Der ungarische Revisionismus und das Burgenland, 1922-1932*, Europäische Hochschulschriften, Frankfurt/M-New York-Paris, Peter Lang Verlag.

von Hehn, J. H., von Rimscha, H. en Weiss, H (Hrsg.) 1977

Von den baltischen Provinzen zu den Baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland, 1918-1920,
Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

von Hehn, J. 1982 *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen. Das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte,* Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Heike, O. 1995 *Das Deutschtum in Polen, 1918-1939,*
Verlag für ganzheitliche Forschung, Viöl (herdruk van 1955).

Hellmann, M. (Hrsg.) 1988 *Tausend Jahre Nachbarschaft. Rußland und die Deutschen,* Bruckmann Verlag, München.

Heyde, H. en A. Penck 1919 *Karte der Verbeitung von Deutschen und Polen,*
Gea Verlag, Berlin.

Hitchins, Keith 1994 *Rumania, 1866-1947.* Oxford University Press, Oxford.

Hölzle, E. 1966 *Die deutschen Ostgebiete zur Zeit der Weimarer Republik,*
Böhlau Verlag, Köln - Graz.

Horak, S. 1961 *Poland and her National Minorities, 1919-39,*
Vantage Press, New York - Washington - Hollywood.

Horn, W. 1936 Die Volkswille im Memelgebiet. In: *Petermanns Geographische Mitteilungen*
LVII, S. 97-104, Justus Perthes, Gotha.

Hronský, M. 2001 *The struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon, 1918-1920,* Veda,
Bratislava.

Huter, F. (Hrsg.) 1965 *Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens,*
R.Oldenbourg Verlag, München.

Inzko, V. 1961 Zur Lage der slowenischen Minderheit in Kärnten.
In: *Europa Ethnica. Vierteljahrsschrift für Nationalitätenfragen* XVIII, S. 158-171,
Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Jablonowski, H. 1966 Die Danziger Frage. In: E. Hölzle (Hrsg.), *Die deutschen Ostgebiete zur Zeit der Weimarer Republik,* S. 65-87, Böhlau Verlag, Köln - Graz.

Jahn, E.K. 1971 *Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918-1929,*
R. Oldenbourg Verlag, München - Wien.

Jaworski, R. 1986 *Handel und Gewerbe im Nationalitätenkampf. Studien zur Wirtschaftsgesinnung der Polen in der Provinz Posen (1871-1914),*
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Jelavich, B. 1983 *History of the Balkans II*, Cambridge University Press, Cambridge.

Jeżowa, K. 1936 *Die Bevölkerungs- und Wirtschaftsverhältnisse im westlichen Polen*, Towarzystwo Przyjacioł Nauki i Sztuki w Gdańsku, Danzig.

Kamusella, T 1999 *The Dynamics of the Politics of Ethnic Cleansing in Silesia in the Nineteenth and Twentieth Century*, Open University Budapest-Praha.

Kann, R.A. 1957 *The Habsburg Empire. A Study in Integration and Desintegration*, Thames and Hudson, London.

Karskyj, M. 1926-1927 Die ukrainischen Parteien in Polen. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 867-876, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Karzel, L. 1961 *Die deutsche Landwirtschaft in Posen in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Kauder, V. 1932 *Das Deutschtum in Polnisch-Schlesien*, Günther Wolff, Plauen im Vogtland.

Keitsch, F. 1977 *Die sprachliche Verhältnisse im Oberschlesischen Teil der Wojewodschaft Schlesien und das Minderheitsschulwesen in der Zwischenkriegszeit*, Verlag Oberschlesienhaus / Holzner, Ratingen - Hösel.

Kerekes, L. 1979 *Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922*, Akadémiai Kiadó, Budapest

Kiraly, B., P. Pastor en P. en I. Sanders (eds.) 1982 *Essays on World War I: Total War and Peacemaking – A Case Study of Trianon*, Brooklyn College Press - Columbia University Press, New York.

Kirsch, P. 2013 *Deutschbaltische Emigré-Organisationen und ihre Verflechtung mit der deutschen Lettlandpolitik und ihr Einfluss auf die Deutschbalten in Lettland (1918-1934)*, Magisterarbeit Universität Köln.

Komarnicki, T. 1957 *Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of Europa, 1914-1920*, William Heinemann, London.

König, G. 1940 *Der Kampf um die Deutsche Ostgrenze im Versailles*, Juncker & Dönhaupt, Berlin (gewijzigde herdruk Freiburg 1952).

Kohnert, H. 1936-'37 Die Verluste der deutschen Volksgruppen in der Nachkriegszeit. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* X, S. 113-124, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Kos, M., L. Čermelj, B. Grafenauer, J. Jeri en G. Kušej 1974 *The Slovenes in Italy. Yesterday and Today*, Editoriale Stampa Triestina, Trieste.

Krallert, W. (Statistisches Bundesamt, Hrsg.) 1958

Die deutschen Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete, 1939/50, W. Kohlhammer, Stuttgart.

Kredel, O. 1932 Die Nationalitätenverhältnisse im Wilnagebiet. In: *Osteuropa.*

Zeitschrift für die gesamten Fragen des europäischen Ostens VII, S. 207-222, Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas - Osteuropa Verlag, Königsberg.

Krekeler, N. 1995 Die deutsche Minderheit in Polen und die Revisionspolitik des Deutschen Reiches, 1919-1933. In: W. Benz (Hrsg.) *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*, S. 16-32, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Krische, P en C. Riemann 1907 *Die Provinz Posen*,

R. Weickes' Buchhandlung, Stassfurt (Reprint Melchior Verlag 2013).

Kulischer, E.M. 1948 *Europe on the Move. War and Population Changes, 1917-47*, Columbia University Press, New York.

Kurtschinsky, M. 1928-1929 Die slawischen Minderheiten. In: *Nation und Staat.*

Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem II, S. 255-265, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Laun, R. 1921 *Deutschösterreich im Friedensvertrag von Versailles*, Verlag von Franz Vahlen – Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin.

Laun, R. 1925 Volk und Staat. In: K. Bräuer (Hrsg.), *Staatskunde* I–2, S. 63-78, B.G. Teubner Verlag, Leipzig - Berlin.

Lederer, I.J. 1963 *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontier-making*, Yale University Press, New Haven - London.

Lehmann, J. 1996 Der Baltische Vertrauensrat und die Unabhängigkeit der Baltischen Staaten Ausgang des Ersten Weltkrieges, S. 157-165. In: E. Demm, Noël, R. en Urban, W. (eds), *The Independence of the Baltic States. Origins, Causes, and Consequences: A Comparison of the Crucial Years 1918-1919 and 1990-1991*, Lithuanian Research and Studies Center, Chicago.

Lehnstaedt, S. 2019 *Der vergessene Krieg. Der Polnisch-Sowjetische Krieg 1919-1921*, Verlag C.H. Beck, München.

Lloyd George, D. 1938 *The Truth about the Peace Treaties*, Gollancz, London.

Longworth, P. 1992 *The Making of Eastern Europe*,

The Macmillan Press, Houndsmills - Basingstoke - London.

Ludwig, E. 1922 *Le sort des minorités nationales en Hongrie et en Tchécoslovaquie*, Presse des Associations Scientifiques Hongroises, Boudapest.

Lundgreen-Nielsen, K. 1979 *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A study of the policies of the Great Powers and the Poles, 1918-1919*,

Odense University Press, Odense.

Lundin, C.L. 1981 Finland. In: E.C. Thaden (ed.), 1981 *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, p. 355-447, Princeton University Press, Princeton.

Macartney, C.A. 1934 *National States and National Minorities*, Oxford University Press, London.

Macartney, C.A. 1937 (reprint 1967) *Hungary and her Successors*, Oxford University Press, London.

Maču, P. 1974 The present state of national consciousness among the Rusyns of Czechoslovakia. In: *Europa Ethnica. Vierteljahrsschrift für Nationalitätenfragen* XXXI, p. 98-111, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Mamatey, V.S. 1957 *The United States and Eastern Central Europe, 1914-1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*, Princeton University Press, Princeton.

Manoilescu, G. 1940-1941 Die rumänischen Volksgruppen im Jahre 1914. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* XIV, S. 294-297, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Marrus, M. 1985 *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, New York.

Maurer-Horn, S. 1997, Die Landesregierung für Deutschböhmen und das Selbstbestimmungsrecht 1918/1919. In: *Bohemia, Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Böhmisches Länder* XXXVIII, S. 37-55, Collegium Carolinum, München

Mason, J.B. 1946 *Danzig Dilemma. A Study in Peacemaking by Compromise*, Stanford University Press, Stanford.

Micewicz, T. 1975 *Bilingualism in Upper-Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems*, Wydawnictwo Zachodnie, Warsaw.

Michela, M. 2010 Plans for Slovak autonomy in Hungarian politics 1918-1920. In: *Historický časopis : Historického ústavu SAV* 58, supplementum, p. 53-82.

Michaelsen, R. 1984 *Der europäische Nationalitätenkongreß, 1925-1928. Aufbau, Krise und Konsolidation*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main - Bern - New York - Nancy.

Michel, P-H. 1938 *La Question de l'Adriatique, 1914-1918. Recueil de documents*, Alfred Costes, Paris.

Mócsy, I.I. 1983 *The Effects of World War I: The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921*, Brooklyn College Press - Columbia University Press, New York.

Modras, R. 1994 *The Catholic Church and Antisemitism. Poland, 1933-1939*,

Harwood Academic Publishers, Chur.

Mommsen, H. 1963 *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat*, Europa Verlag, Wien.

Motta, G. 2014 *The Legacy of the First World War. The Minority Question in Transylvania*, "Petru Maior" University Press, Târgu-Mureş.

Moritsch, A. en Baumgartner, G. 1993 The Process of National Differentiation within Rural Communities in Southern Carinthia and Southern Burgenland, In: D. Howell (ed.), *Roots of Rural Ethnic Mobilisation. Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850-1940*, VII, p. 99-143, European Science Foundation - New York University Press, Dartmouth.

Morrow, I.F.D. en Sievering, L.M. 1936 *The Peace Settlement in the German-Polish Borderlands. A Study of Conditions To-day in the pre-War Prussian Provinces of East and West Prussia*, Oxford University Press and Humphrey & Milford, London.

Myllyniemi, S. 1973 *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941-1944*, Societas Historica Finlandiae, Helsinki.

Nenartovic, T. 2016 *Kaiserlich-russische, deutsche, polnische, litaische, belarussische und sowjetische Vorstellungen und territoriale Projekte zur Kontaktregion von Wilna, 1795-1939*, München, Collegium Carolinum 2016.

Nenning, G. 1963 *Anschluß an die Zukunft. Oesterreichs unbewältigte Gegenwart und Vergangenheit*, Europa Verlag, Wien.

Neubach, H. 1986 Die Nationalitätenverhältnisse in der Provinz Posen im Spiegel der letzten Reichstagswahlen vor dem Ersten Weltkrieg (1912), In: *Zeitschrift für Ostforschung*, XXXV, S. 140-159, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Neumeyer, H. 1971 *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht*, Verlag Gerhard Rautenberg, Leer.

Norgauer, H. 1994 *Das Memelland*, Oesterreichische Landmannschaft, Wien.

Novak, B. 1970 *Triest, 1941-1954*, The University of Chicago Press, Chicago - London.

Olsansky, M. M. 2004 *Nationalismusphänomene in der k.u.k. Armee am Beispiel des tschechischen Heereselements 1908-1915*, Zürich, Lizentiatsarbeit.

Osborne, S. 1921 *The Problem of Upper Silesia*, Allen & Unwin, London.

Paikert, G.C. 1967 *The Danube Swabians. German Populations in Hungary, Rumania and Yugoslavia and Hitler's Impact on their Patterns*, Martinus Nijhoff, The Hague.

Paul, E.L. 1998 Czech Teschen – Silesia and the Controversial Czechoslovak Census of 1921. In: *The Polish Review* 43-2, p. 161-171. University of Illinois Press on behalf of the Polish Institute of Arts & Sciences of America.

Perman, D. 1962 *The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the boundaries of Czechoslovakia, 1914-1920*, Brill, Leiden.

Petersen, C. 1933 Burgenland-Westungarn. In: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*, S. 665-740, Osteuropa Institut - Verlag Ferdinand Hirt, Breslau.

Petzina, B., Abelshausen, W. en Faust, A. (Hrsg.) 1978 *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch* Vol. III: *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914-1945*, Verlag C.H. Beck, München.

Piahanau, A. 2018 Czechoslovak-Hungarian Border Conflict. In: U. Daniel et. al. (eds.), www.1914-1918-online.de. *International Encyclopedia of the First World War*, Berlin, Freie Universität (update 2018).

Pinkus, B. en Fleischhauer, I. 1987 *Die Deutschen in der Sowjetunion*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.

von Pistohlkors, G., Plakans, A. en Kaegbein, P. (Hrsg.) 1995 *Bevölkerungsverschiebungen und Sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Rußlands, 1850-1914*, Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg.

von Pistohlkors, G. 1994 *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, Siedler Verlag, Berlin.

van der Plank, P. H. 2012 Effects of Habsburg Educational Politics, Measured by Census Statistics. In: www.pietervanderplank.nl/Jezokoslovje.htm

Plaschka R.G. en Mack K. (Hrsg.) 1970 *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, Verlag R. Oldenbourg, München.

Plieg, E-A. 1939 *Das Memelland, 1919-1939. Deutsche Autonomiebestrebungen im litauischen Gesamtstaat*, Holzner Verlag, Würzburg.

von Preradovich, N. 1955 *Die Führungsschichten in Oesterreich und Preussen, 1804-1918*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Primary Documents – Treaty of London, 26 april 1915; Ook: Parliamentary papers. Command papers. LI Cmd. 671. Miscellaneous Nt. 7.2.-7. London 1920.
www.firstworldwar.com/source/london1915.htm

Prinz, F. 1988 *Geschichte Böhmens, 1848-1948*, Langen Müller, München.

Rabl, K. 1958 *Das Ringen um das sudetendeutsche Selbstbestimmungsrecht 1918/19. Materialien und Dokumente*,

Collegium Carolinum Prag – Verlag Robert Lerche, München.

Rabl, K. 1959 *Staatsbürgerliche Loyalität im Nationalitätenstaat. Dargestellt an den Verhältnissen in den böhmischen Ländern zwischen 1914 und 1938*, Collegium Carolinum Prag - Verlag Robert Lerche, München.

Rádl, E. 1938 *Der Kampf zwischen Tschechen und Deutschen*, Gebrüder Stiepel, Reichenberg.

Raeff, M. 1990 *Russia Abroad. A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*, Oxford University Press, New York - Oxford.

Ramonat, W. 1979 *Der Völkerbund und die Freie Stadt Danzig, 1920-1934*, Bibio-Verlag, Osnabrück.

Raschhofer, H. (Hrsg.) 1937 *Die Tschechoslowakische Denkschriften für die Friedenskonferenz zu Paris. 1919-1920*. C. Heymanns Verlag, Berlin.

von Rauch, G. 1977 *Geschichte der Baltischen Staaten*, Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart.

Raun, T.U. 1995 Social Change in Estland and northern Livland, 1871-1897. The Limits and Uses of Census Data. In: G. von Pistohlkors, A. Plakans en P. Kaegbein (Hrsg.), *Bevölkerungsverschiebungen und Sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Rußlands, 1850-1914*, p. 84-103, Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg.

Rauschnig, H. 1930 *Die Entdeutschung Westpreußens und Posens. Zehn Jahre polnischer Politik*, Reimar Hobbing Verlag, Berlin.

Recke, W. 1927 *Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik*, Georg Stilke Verlag, Berlin.

Reiter, N. 1960 *Die polnisch-deutschen Sprachbeziehungen in Oberschlesien*, Franz Steiner Verlag, Berlin.

Rhode, G. 1955 *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches*, Holzner Verlag, Würzburg.

Ritschel, K-H. 1966 *Diplomatie um Südtirol. Politische Hintergründe eines europäischen Versagens*, Seewald Verlag, Stuttgart.

Rönnefarth, H.K.G. 1961 *Die Sudetenkrise in der internationalen Politik*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.

Rogge, A. 1928 *Die Verfassung des Memelgebiets*, Deutsche Rundschau, Berlin.

Romsics, I. 2002 *The dismantling of historic Hungary. The Peace Treaty of Trianon, 1920*, 2002: East European Monographs, Columbia University Press. Boulder; New York.

Roos, H. 1967 Die polnischen Demokratie der Zwischenkriegszeit. In: H-E. Volkmann (Hrsg.), *Die Krise des Parlamentarismus in Ost-Mitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*, S. 15-35, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Rosenthal, H.K. 1976 *German and Pole. National Conflict and Modern Myth*, University Presses of Florida, Gainesville.

Roth, J. 1978 *Die Kapuzinergruft*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München (eerder: Amsterdam 1938, Köln 1967).

Rothschild, J. 1974 *East Central Europe between the World Wars*, University of Washington Press, Seattle.

Roy, J.A. 1921 *Pole and Czech Silesia*, John Lane, London.

Schätzel, W. 1921 *Der Wechsel der Staatszugehörigkeit infolge der deutschen Gebietsabtretungen. Erläuterungen der den Staatszugehörigkeitwechsel regelnden Artikel des Versailler Vertrags nebst Abdruck der einschlägigen Vertrags- und Gesetzesbestimmungen*, Verlag G. Stilke, Berlin.

Schlau, W. 1990 Die Wandel in der sozialen Struktur der baltischen Länder, In: B. Meissner (Hrsg.), *Die baltischen Nationen*, S. 219-243, Markus Verlag, Köln.

Schechtman, J. B. 1946 *European Population Transfers, 1939-1945*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Schieder, T. et.al. 1957 *Dokumentation der Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus Ost-Mitteleuropa III: Das Schicksal der Deutschen in Rumänien*, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsbeschädigte, Bonn - Berlin.

Schlag, G. 1984 Die Grenzziehung Österreich-Ungarn 1922/23. In: H. Prickler, (Hrsg.), *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst*, S. 333–346, Eisenstadt.

Schot, B. 1988 *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Schram, S.R. 1957 L'Union soviétique et les États Baltes. In: J-B. Duroselle (ed.), *Les frontières européennes de l'U.R.S.S., 1917-1945. Recueil d'études*, p. 25-168, Éditions de l'Université Libre de Bruxelles, Bruxelles.

Schumacher, B. 1957 *Die Geschichte Ost- und Westpreußens*, Holzner Verlag, Würzburg.

Schütze, H. 1925 *Das Posener Land Teil III*, Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen, Posen.

von Sebess, D. 1921 *Die Agrarpolitik Neu-Rumäniens in Siebenbürgen*, Pester Lloyd Gesellschaft, Budapest.

Sedlmeyer, K.A. 1967 Eine tschechische Darstellung der Bodenreform [boekbespreking]. In: *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa* XVI, S. 121-128, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Senn, A.E. 1961-1962 The Polish-Lithuanian War Scare, 1927. In: *Journal of Central European Affairs* XXI, p. 267-284, University of Colorado Press, Boulder.

Seton-Watson, R.W. 1934 *Treaty Revision and The Hungarian Frontiers*, Eyre and Spottiswoode, London.

Šimkuva, H. 2010 Deutschbaltische Emigration aus der Republik Lettland während der Zwischenkriegszeit (1918-1934). In: *Nordost Archiv* N.F. XIX, S. 39-70, Hamburg.

Slavić, M. 1919 *La Question du Prekmurje, de la Styrie et de la Carinthie*, Paris.

Smogorzewski, C. 1927 *La Pologne restaurée*, Gebethner & Wolff, Paris.

Smogorzewski, C. 1932 Le plébiscite et le partage de la Haute-Silésie. In: *La Silésie polonaise. Conférences faites à la Bibliothèque Polonaise de Paris, par L. Eisenmann et al.*, p. 257-448, Gebethner & Wolff, Paris.

Snyder, T. 2004 *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Belarus, 1569-1999*, Yale University Press.

Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat XV, 1918

Reimar Hobbing Verlag, Berlin.

Statistisches Reichsamtsamt XXXIV, 1924/25 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* XLIV, Reimar Hobbing Verlag, Berlin.

Steiner, H.A. 1940 *Principles and Problems of International Relations; Appendix B. German Population of Western Poland by Province and Country*, Harper & Brothers, London.

Stolberg, F. 1926-1927 Das Hultschiner Ländchen und seine Schulverhältnisse. In: *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem* I, S. 607-611, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Strazhas, A. (Stražas) 1978 The Land Oberost and its Place in Germany's Ostpolitik, In: Vardys, V.S. en Misiunas, R., *The Baltic States in Peace and War, 1917-1945*, p 43-62, Pennsylvania State University Press, Philadelphia.

Streiter, K-H. 1985 *Die nationalen Beziehungen im Großherzogtum Posen (1815-1848)*, Verlag Peter Lang, Bern - Frankfurt - New York 1985.

Suppan, A. 1988 Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. In: H. Rumpler en A. Suppan (Hrsg.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, 1848-1941*, S. 171-240, R. Oldenbourg Verlag, Wien - München.

Sugar P.F. en Lederer, I.J. 1994 *Nationalism in Eastern Europe*, University of

Washington Press, Seattle - London (eerder: 1969, 1971, 1974).

Szöke, L. 1992 *Hungarian perspectives on emigration and immigration in the new European architecture*. In: *International Migration Review XXVI*, p. 305-323, Centre for Migration Studies, New York.

Taddey, G. (Hrsg.) 1983 *Lexikon der deutschen Geschichte*, Kröner Verlag Stuttgart.

Tapie, V. 1936 *Les Pays de Teschen et les rapports entre la Pologne et la Tchécoslovaquie*, Paul Hartmann, Paris.

Tartakower, A. 1967 Jewish Migratory Movemenst in Rent Generations In: J. Fraenkel(ed), *The Jews of Austria. Essays on their Life and Destruction*, p. 285-310, Vallentine, Mitchel and Co, London.

von Taube, A. 1970 Agrarrevolution durch Legislative. In: *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften XII*, Heft 1, S. 15, en Heft 2, S. 19-22, Verband der Baltischen Ritterschaften.

Thaden, E.C. (ed.) 1981 *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, Princeton University Press, Princeton.

Temperley, H.W.V. (ed.) 1920-1924 Vol. I en II (1920): A History of the Peace Conference of Paris; The Settlement with Germany; Vol. V (1921): The Protection of Minorities; Vol. VI (1924): The Protection of Minorities, Henry Frowde, Hodder & Stoughton, London (herdruk 1969, Oxford University Press).

Texts of the Roumanian "Peace", United States, Department of State, United States Government Printing Office, 1918), p. 5, Washington, DC.

Thaden, E.C. (ed.) 1981 *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, Princeton University Press, Princeton.

Tillotson, H.M. 1993 *Finland at Peace and War, 1918-1993*, Michael Russel, Norwich.

Tökes, R.L. 1967 *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic. The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918-1919*, Frederick A. Praeger, New York - Washington.

Tooley, T.H. 1997 *National identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the eastern border 1918-1922*, University of Nebraska Press.

Torley Duwel, C.L. 1922 *Opper-Silezië. Een nieuw vraagstuk in de Europeesche politiek*, van Stockum & Zoon, 's-Gravenhage.

Traeger, E. 1928 *Die Volksabstimmung in Sopron, 14-16 Dezember 1921*, Röttig-Romwalter, Sopron.

von Ubrich, R. 1938-1939 Die Nationalitätenfrage in Ostpolen. In: *Nation und Staat*.

Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem XII, S. 642-653,
Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Vardys, V.S. en Misiunas, R. 1978 *The Baltic States in Peace and War, 1917-1945*, Pennsylvania State University Press, Philadelphia.

Veiter, T. 1966 *Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Oesterreich*,
Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien.

Viefhaus, E. 1960 *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der
Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz, 1919*,
Holzner Verlag, Würzburg.

Volkman, H-E. (Hrsg.) 1967 *Die Krise des Parlamentarismus in Ost-Mitteleuropa
zwischen den beiden Weltkriegen*, Verlag J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Volkman, H-E. 1977 Das Deutsche Reich und die Baltischen Staaten 1918
-1920, In: J. von Hehn, Rimscha, H. en H. Weiss (Hrsg.) *Von den Baltischen
Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der
Republik Estland und Lettland 1918-1920*. J.G. Herder-Institut, Marburg/Lahn.

Volz, W. 1921 *Die wirtschaftsgeographischen Grundlagen der oberschlesischen
Frage*, Berlin.

Volz, W. 1921 *Die völkische Struktur Oberschlesiens*,
Verlag von M. & H. Marcus, Breslau.

Vos, L. co-auteur I. Goddeert 2009 *De Strijd van de Witte Adelaar. Geschiedenis van
Polen, 966-2004*, Uitgeverij Acco, Den Haag.

Wambaugh, S. 1933 *Plebiscites since the World War. With a collection of official
documents* (2 Vol.), Carnegie Endowment for International Peace, Washington.

Wandycz, P.S. 1974 *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*, University of
Washington Press, Seattle - London.

Wehler, H-U. 1962 *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit,
1918-1978*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Wehler, H-U. 1980 Zur neueren Geschichte der Masuren. In: *Zeitschrift für Ostforschung.
Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa* XI, S. 147-172, Verlag
J-G. Herder Institut, Marburg an der Lahn.

Weiß, H. 1919 *Die Stellung des Deutschtums in Posen und Westpreußen*,
Wilhelm Greve, Berlin.

Wheeler-Bennet, J. 1963 *Brest-Litovsk. The Forgotten Peace, March 1918*,
London, Macmillan & Co, Papermack, London (herdruk van 1938).

Wilson, T.K. 2010 *Frontiers of Violence: Conflict and Identity in Ulster and Upper Silesia 1918-1922*. Oxford University Press, London 2010.

Winkler, W. 1923 *Die Bedeutung der Statistik für den Schutz der nationalen Minderheiten*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Leipzig - Berlin.

Wiskemann, E. 1938 *Czechs and Germans. A study of the struggle in the historic provinces of Bohemia and Moravia*, Oxford University Press, Londen (herdruk 1967 Macmillan, London- Melbourne - Toronto – St. Martin's Press, New York).

Wittschell, L. 1927 *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*, L. Friederichsen, Hamburg.

Worgitzki, M. 1921 *Geschichte der Abstammung in Ostpreußen*, Koehler Verlag, Leipzig.

Wotawa, A. 1919 *Deutsch-südmähren an Wilson*, Alfred Hölder Universitätsbuchhändler, Wien.

Zechlin, E. 1969 *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Zetterberg, S. 1978 *Die Liga der Fremdvölker Rußlands, 1916-1919. Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Rußlands im Ersten Weltkrieg*, Forssan Kirjapaino OY- Forssa, Helsinki.

Zimmermann, F. 1963 *Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Besiedlungsgebiete Westungarns*, Universitätsverlagsbuchhandlung Wilhelm Braumüller, Wien - Stuttgart.

Zimmermann, V. 1999 *Die Sudetendeutschen im NS-staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1933-1945)*, Klartext Verlag, Essen.

De volledige teksten van de verdragen die na afloop van de Eerste Wereldoorlog werden gesloten, vindt men in:

Carnegie Endowment for International Peace 1924 *The Treaties of Peace, 1919-1923, Volume I containing the Treaty of Versailles, of Saint Germain-en-Laye, of Trianon*, New York, reprint New Jersey, The Lawbook Exchange 2007.

En op wwi.lib.byu.edu/index.php/Conventions_and_Treaties

In de tekst wordt typografisch onderscheid gemaakt tussen sovjet- als synoniem voor communistisch, en Sovjet- als nadere bepaling voor de (instellingen van de) Unie van Sovjetrepublieken. Wanneer er een directe relatie bestaat tussen de Sovjetstaat en zijn instellingen en daarop niet de nadruk ligt wordt geen verbindingsteken gebruikt (Sovjetstaat naast Sovjet-annexaties).

Tsjechoslowakije en Middeneuropeanen worden verbonden geschreven. Dat is ook het geval met Westpruisen en Oostpruisen als geografisch-bestuurlijke eenheden, namelijk de *provincies* (dit om verwarring te voorkomen met de algemene aanduiding van het westelijk en oostelijk deel van de *staat* Pruisen). Ook Nedersilezië en Oppersilezië worden als consequentie verbonden geschreven hoewel ze als regel met een verbindingsteken in Nederlandse en Engelse teksten voorkomen.

Witrusen worden verbonden geschreven als het om de etnische c.q. nationale groep gaat. Dit ter onderscheiding van Witte Russen als politieke anticommunistische categorie tijdens de Russische revolutie.